МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. А.С. МАКАРЕНКА

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Збірник наукових праць

Суми
СумДПУ ім. А.С. Макаренка
2009

УДК 101.8
ББК 87.6
Ф

Друкується згідно з рішенням вченої ради Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:
Доктор філософських наук, професор В.М. Вандишев; кандидат філософських наук, доцент М.О. Качуровський; доктор філософських наук, професор В.А. Косяк; кандидат філософських наук, доцент Н.В. Кочубей; доктор фізико-математичних наук, професор Ф.М. Лиман; доктор філософських наук І.П. Мозговий; кандидат філософських наук, доцент О.А. Наумкіна; доктор мистецтвознавства, професор О.Г. Стахевич; доктор філософських наук, професор В.О. Цикін (відповідальний редактор); В.І. Каріх (відповідальний секретар).

Ф **Філософські науки**: Збірник наукових праць. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – с.

ISBN

Затверджений постановою Президії ВАК України від 10 травня 2000 р. № 1-02/Б
Як фаховий збірник

У збірнику розглядаються актуальні проблеми розвитку постнекласичної науки в інформаційному суспільстві, зосереджується увага на розкритті сутності інформації та комп'ютеризації навчального процесу в умовах глобалізації.

Пропонується викладачам, аспірантам, магістрантам, студентам, усім, хто цікавиться філософськими проблемами постнекласичної науки.

ISBN

УДК 101.8
ББК 87.6
© СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2008

В.С. Ратников
Винницкий национальный
технический университет

ФЕНОМЕН СЛОЖНОСТИ КАК ПРЕДМЕТ ФИЛОСОФСКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКОГО ОСМЫСЛЕНИЯ
(о сложности нанотехнологии)

В статье проведен анализ сложности как многоаспектного феномена. В качестве основных рассмотрены онтологический, эпистемологический и прагматический его аспекты. В рамках прагматического аспекта проанализирована сложность современных технологий.

1. Введение. С феноменом сложности сегодня имеют дело как в философии, так и в науке [7; 9; 10; 14; 16; 17; 21; 24; 26]. Последнее время естествознание всё чаще сталкивается с необходимостью исследования сложных динамических систем, а также самоорганизующихся эволюционирующих объектов. Кроме того, специалисты, работающие в социальной и экономической сфере, политике и гуманитарных науках, сознают, что основные проблемы человечества также отличаются сложностью, глобальностью и нелинейностью. Тем самым, в XXI век наука вступила, все настойчивее вводя в свою предметную область сложные объекты. Современный научный дискурс уже не избегает сложности, требуя рационального её освоения. И потому всё чаще возникает потребность в философско-методологическом осмыслении феномена сложности.

Сложные объекты вошли в предметное поле научной репрезентации сравнительно недавно. Сегодня всё чаще стали говорить о формировании *цикла наук о сложном* [24], например, наук, в предметное поле которых входят сложные эволюционирующие объекты. Сложность, как и эволюция, становится общенаучным, трансдисциплинарным понятием.

2. Многоаспектность сложности. Феномен сложности многоаспектен, что создаёт определённые трудности для его философского и методологического осмысления. Можно выделить, например, а) *онтологическую сложность*, имея в виду сложность мира, сложность объекта или его динамики. Можно также говорить о б) *эпистемологической сложности* как сложности способа описания или объяснения (либо вообще о сложности форм знания, а также определения, вычисления предсказуемости и т.п.). Имеет смысл говорить и о в) *прагматической сложности*, подразумевая здесь, например, сложность технологии производства объекта (артефакта) и “вписывания” его в современные социокультурные реалии. В некотором смысле данная ситуация демонстрирует уровневый подход к сложности.

К онтологической сложности (а) относят обычно сложность самих объектов. В случае же эпистемологической (б) имеют в виду сложность методов и средств их освоения, а также сложность форм знания об этих объектах. Кроме того, сюда относятся и нетрадиционные гносеологические ситуации, возникающие в процессе освоения новых типов объектов и новых “слоёв” реальности (например, ситуации, связанные с детерминированным

хаосом, виртуальными мирами, флуктуирующим вакуумом, инфляционными “сценариями” эволюции Вселенной и т.п.). О прагматической сложности (в) стали говорить лишь в самое последнее время, особенно в связи с ростом интереса к нанотехнологиям. Об этом подробнее – в п.4.

Заметим попутно, что, наряду с понятиями “самоорганизация”, “нелинейность”, “открытость” и “хаос”, “сложность” – одно из ключевых понятий, специфицирующих, например, синергетические исследования.

3. Об эволюции освоения наукой феномена сложности. Феномен сложности историчен. На пути эволюции освоения наукой этого феномена можно выделить (путем историко-методологической реконструкции), по крайней мере, три этапа: 1) этап классической науки, где сложность трактуется в контексте статистики многоэлементных (чаще – механических) систем; 2) этап становления системного подхода, кибернетики и первых концепций самоорганизации и 3) этап нелинейной науки и синергетического подхода (подробнее об этих этапах [13, 81–91]).

В классической науке сложный объект считали, как правило, недоступным для познающего субъекта. При этом чаще других выделяли две причины. Во-первых, это чрезмерно большое количество элементов, составляющих изучаемый сложный объект; во-вторых, недостаток предварительной информации об этом объекте. Сложность в таких ситуациях либо игнорировали (старались как бы не замечать), откладывая её исследование на более позднее время, когда станут более совершенными средства исследования (например, математический аппарат, экспериментальная техника и т.п.), либо считали, что сложность такого вида вообще не познаваема, непостижима. Более умеренная позиция выглядела так: сложность отражает неполноту знания некоторого числа переменных, но при этом не было сомнения в существовании простых законов, связывающих эти переменные.

Полновесное освоение наукой феномена сложности начинается с первых шагов статистической физики, с построения кинетической теории газов. При этом обнаружилась ограниченность доминировавших ранее классических воззрений на случайность и классических способов её описания.

Как известно, становление статистических представлений в физике как “работающих” физических идей связано, прежде всего, с именами Р. Клаузиуса, Д. Максвелла, Л. Больцмана, У. Гиббса. Так, рассматривая газ как сложный объект (систему), состоящий (“сложенный”) из огромного числа частиц, Клаузиус понял, что прямыми методами классической механики эту задачу решить нельзя, что для успеха этих исследований нужно видоизменение методов. Именно об этом свидетельствует, например, введённое им понятие “*средних”* при характеристике состояний движения молекул газа. Это давало возможность перейти от механики систем частиц к исследованию физического *состояния* систем, образованных из огромного числа молекул.

Следующий специфический этап на пути освоения наукой феномена сложности связан со становлением и развитием теории систем, кибернетики, теории информации и других примыкающих к ним дисциплин. При этом кибернетика, в предметную область которой входят большие, сложные

системы, обогатила методологию разработкой *концепции иерархичности* и развитием *идеи уровней организации систем.* В её рамках «сложность системы определяется числом элементов системы и характером связей между ними, степенью и разнообразием их взаимодействия» [11, 162]. Большие, сложные системы характеризуются большим числом (десять в четвертой – десять в седьмой степени и выше) элементов и массовым, случайным их взаимодействием. Это – вероятностные системы; поведение каждого элемента в них нельзя проследить и предсказать полностью, но с помощью вероятностно-статистических способов описания (например, посредством функции распределения) можно оценить совокупный эффект.

Естествознание впервые столкнулось с большими системами еще в молекулярно-кинетической теории и статистической термодинамике. Затем стохастический подход к таким системам и вероятностно-статистические способы описания утвердились в атомной физике, метеорологии, биологии и т.д. При этом кибернетика, так сказать, “дорисовывала” уже относительно сформировавшуюся вероятностно-статистическую картину мира, показывая условия устойчивости больших систем, пути борьбы с рассеянием энергии и ростом хаоса в них. Помимо этого, на формальном уровне информация была отождествлена с отрицательной энтропией, а обратная связь позволяла обращать причинность, формируя целенаправленное “поведение”. Тем самым, кибернетика внесла важный вклад в общую теорию систем, обогатив и расширив её математический аппарат. «При математическом описании достаточно сложной системы, – пишут специалисты в этой области, – …нельзя говорить о сложности системы в каком-то одном единственном значении этого понятия. Система может быть сложной в одном смысле и “простой” в другом» [4, 5–6], то есть имеет место своеобразный принцип дополнительности, связанный с относительностью к уровню организации систем.

По мере развития кибернетики, примерно к 60-ым годам, разработка теории самоорганизации становится одним из главных направлений в науке [15]. Проблема самоорганизации, как и проблема организации, отмечает Н. Винер, – «это тема глубокого социологического, равно как и биологического, значения, связанная с теорией информации теснейшими узами» [3, 20].

Таким образом, на этом втором этапе освоения наукой феномена сложности первоначальный агностицизм и субъективизм уступают место реальной разработке эффективных средств изучения случайных процессов и массовых явлений, формированию специфичных вероятностно-статистических способов описания с качественно новыми модельными объектами, что вполне можно рассматривать как обновление методологической культуры. Уже на этом этапе обнаруживается междисциплинарность при исследовании больших сложных (эволюционирующих) систем. Это нашло свое яркое выражение, например, в *методе системного моделирования* [8], а также в разнообразии *асимптотических методов* [1].

Новый, *третий* этап освоения наукой феномена сложности характеризуется формированием особой области научных дисциплин – *наук о*

сложности, которые, в свою очередь, отличаются ярко выраженной междисциплинарностью**.** К ним относятся: нелинейная динамика, термодинамика открытых систем, синергетика, теория диссипативных структур, теория катастроф и др. Кроме того, этот этап характеризуется отказом от приоритета простоты как доминирующего регулятива научного познания. Мир уже не предстаёт исследователю простым, и простота перестаёт быть идеалом его описания. Например, по отношению к современному физическому познанию известный физик-теоретик Е. Вигнер писал: «Мир очень сложен….» [2, 9]. Другой известный физик-теоретик Я.Б.Зельдович выражает сходную позицию отхода от идеала простоты описания природы, вполне допуская, что новая единая физическая теория окажется сложнее нынешних, прежде всего вследствие использования более изощрённых и хитроумных теоретических моделей пространства и времени [5, 19].

Действительно, поистине прорывом в изучении феномена сложности явилось развитие в XX в. *нелинейных способов описания.* Это определяет лицо рассматриваемого третьего этапа освоения наукой феномена сложности. Здесь, прежде всего, следует отметить разработку весьма общей, но достаточно широко применимой теории, имеющей к тому же ярко выраженный междисциплинарный характер, – речь идет о теории динамических систем или нелинейной динамике. Один из основателей современной теории динамических систем А. Пуанкаре на рубеже X1X–XX вв. подверг тщательному математическому анализу качественно различные типы поведения систем, описываемых взаимосвязанными нелинейными уравнениями. В этом плане механика как наука о простых объектах обнаружила в своей предметной области и в способах её описания *новые уровни*, которые простыми назвать уже нельзя.

Г. Николис и И. Пригожин в своей книге “Познание сложного” отмечают, что в качестве ингредиентов сложного поведения можно рассматривать неравновесность, обратные связи, переходные явления и эволюцию [10, 53, 96]. Такое поведение происходит вследствие возникновения бифуркационных переходов вдали от равновесия и при наличии подходящих нелинейностей, посредством нарушения симметрии выше точки бифуркации, а также путём образования и поддержки корреляций макроскопического масштаба. В исследованиях этого круга явлений видное место занимает *синергетический подход.*

Итак, мы рассмотрели три качественно своеобразных этапа освоения наукой феномена сложности. Однако, это, конечно, не исчерпывает круг рефлексии над этим феноменом. В означенный круг входит, как отмечалось в п.2., также и сложность технологий.

4. **Сложность технологии.** В прошлые десятилетия инженеры не так часто обращали серьёзное внимание на сложность технологического развития; их больше беспокоил успех своих технических и технологических разработок. Потребители могли, например, испробовать новые приспособления или технологические новшества, не принимая в расчёт какие-либо экономические ограничения. Также в обществе ещё не было организованного сопротивления

против технологии (“антитехнологического настроения” [26]). Такие проблемы, как например экологический ущерб и этические вопросы, не были ещё актуальны. Ситуация изменилась в конце 60-х – начале 70-х годов, и с тех пор инженеры осознали, что того, что раньше было у них в наличии, недостаточно для того, чтобы развить *и реализовать* хорошую техническую идею. Теперь необходимо было учитывать большое разнообразие условий. Новый продукт не только должен сочетать в себе новейшие научные и технологические достижения, но теперь, развивая новую техническую идею и доводя её до соответствующей технологии, приходится принимать во внимание также экономический, социальный, юридический, этический, эстетический, экологический, психологический и многие другие условия. Это делает работу инженеров гораздо более сложной и требующей дополнительного внимания. Это также означает необходимость поразмыслить над природой этой сложности.

Особенно часто с феноменом сложности приходится иметь дело при рассмотрении современных “высоких” технологий, и прежде всего нанотехнологии [26] и феномена технонауки [18]. Необычность учёта их сложности связана с многоаспектностью и сложностью *адаптации* (приспособления, “вписывания”) их к современным социальным и культурным реалиям. И потому не случайно, например, М. Гелл-Ман, анализируя феномен сложности, имеет в виду именно *адаптивные системы* [22]. В частности, по отношению к адаптации технологических систем это указывает на недостаточность – при описании их адаптации – учёта лишь алгоритмической сложности. Такой проблемы не было при рассмотрении прежних технологий, отличавшихся своей простотой и по структуре, и по адаптации. Многоаспектность, гетерогенность сложности современных технологий, *разнокачественность* их аспектов находит своё выражение, например, в различных версиях *концепции параметрической сложности.* Отметим попутно, что данная ситуация напоминает рассмотренную выше ситуацию (в) из п.2.

В названной концепции различают чисто *количественную* (экстенсивную) сложность (например, по числу степеней свободы рассматриваемой системы) и *качественную* сложность, связанную, например, с какими-либо “человеческими” параметрами, в том числе параметрами адаптации. Здесь в орбиту оценки включаются социально-практические и социокультурные параметры, а также параметры от человеческой субъективности вообще. Как было выше показано, впервые именно с количественной сложностью столкнулась наука при освоении феномена сложности. Так, промышленности должны быть более близкими прежде всего количественные показатели технологии.

Хотя нанотехнологии находятся ещё на начальной стадии развития, всё же они являются той сферой деятельности, в которой по возможности должно быть учтено всё качественное разнообразие приведенных выше аспектов. Ибо, как недавно писал известный западный философ техники Э. Финберг, представитель так называемого герменевтического конструктивизма, «технология – это не столько продукт уникальной технической

рациональности, сколько продукт комбинации технических и социокультурных факторов. Изучение этих факторов должно включить не только эмпирические методы социальной науки, но также и интерпретативные методы гуманитаристики, чтобы раскрыть подлинное значение технических объектов и действий с ними» [20]. Уже сейчас в ряде стран специалисты обсуждают этические вопросы о будущем нанотехнологии. Также был поднят вопрос, как установить новое законодательство для этой развивающейся области, хотя ещё неясно, что именно это законодательство должно охватить [26]. Другие беспокоятся об экономических перспективах нанотехнологии, и, в частности, индустриальные компании задаются трудным вопросом, инвестировать ли (и если инвестировать, то как) в этот всё еще неопределённый новый вид технологии. Другими словами, уже сейчас ясно, что развитие нанонауки и нанотехнологии – дело огромной сложности, куда вовлечено много разнокачественных факторов, аспектов и проблем. Здесь также следует говорить об актуальности анализа этой сложности, чтобы обрести *понимание,* которое может помочь принятию “взвешенного” решения относительно стратегии (да и “тактики”) развития нанонауки и нанотехнологии.

Существует несколько концепций, позволяющих анализировать сложность технологических разработок и технологического развития [26]. Одна из них – так называемая концепция "двойной природы" технических артефактов, в которой последние исследуются с учётом различения *физической* и *функциональной* их природа. Физическая природа охватывает нереляционные аспекты артефакта, такие как его размер, форму, вес, структуру и т.д. Знание об этой природе артефакта, скорее, описательно, *дескриптивно,* в то время как знание о функциональной природе артефакта – *нормативно,* относится к тому, что артефакт должен давать, чего должен достичь. Задачей инженера тогда будет найти такую “физическую природу” для артефакта, который конструируется или проектируется, чтобы она соответствовала его “функциональной природе”. Можно сказать, что концепция “двойной природы” анализирует артефакты в терминах “двойной сложности”. При этом может возникнуть вопрос, достаточно ли всего двух “природ”, чтобы оправдать здесь термин “сложность” по отношению к современным технологиям? Ответ, разумеется, – отрицательный, и потому имеет смысл обратиться к более адекватной концепции.

Такой концепцией вполне можно считать концепцию голландского философа Германа Дувевирда (Dooyeweerd) [19; 26]. Этим автором действительно был реализован более детальный подход к анализу феномена сложности технологий. Этот подход не только помогает адекватному осмыслению феномена сложности технологических систем, но и предлагает аналитические инструменты для наведения порядка в возможном хаосе, который появляется, когда кто-то исследует эту сложность.

Базовый тезис Г. Дувевирда состоит в том, что при анализе технологий имеет смысл выделить по крайней мере 15 аспектов или форм существования (иногда он их называет также базовыми параметрами. См. его “Новую Критику”, Т. II [19]). Этот иерархически упорядоченный список включает

следующие аспекты: 1) числовой; 2) пространственный; 3) кинематический; 4) физический; 5) биотический; 6) психический (духовный)/чувственный; 7) логический/аналитический; 8) культурный/опытный; 9) символический/ лингвистический; 10) социальный; 11) экономический; 12) эстетический; 13) юридический; 14) этический; 15) Pistic (этим трудно переводимым словом Дувевирд назвал аспект, говорящий о том, что «люди могут верить в положительные эффекты объектов» [26]).

Вообще говоря, любой технологический объект существует во всех этих 15 формах: он имеет числовое существование, пространственное, кинематическое, и т.д. К тому же, Дувевирд утверждает, что эти аспекты или формы существования отражают определенный порядок: каждый "высший" аспект предполагает существование "низших" аспектов. Например, пространственный аспект не может существовать без числового (поскольку мы можем иметь одно, два, три, и т.д. измерения). Аналогично биотический аспект не может существовать без всех предыдущих (жизнь предполагает возможность конверсии энергии и движения, а движения не может существовать без учёта пространственных характеристик).

Другая важная особенность подхода Дувевирда состоит в том, что сущности могут иметь *субъектные и объектные функции в различных аспектах* (т.е. эти сущности могут существовать как субъекты или как объекты в различных формах или аспектах). Например, камень может существовать как предмет в кинематическом аспекте (3): он может двигаться. В экономическом аспекте (11) он может существовать как объект (может быть куплен), но не как субъект (он не может что-либо купить). Аналогично, все сущности (объекты) имеют “высший” аспект, в котором они могут существовать как субъекты. Здесь Дувевирд использует идею иерархии аспектов, и с первого взгляда, возможно, кажется, что неопределённость в порядке аспектов, возможно, ослабляет эту концепцию субъектной и объектной функции; но это не становится действительностью, потому что существует прерывистость при переходе от психического (6) к аналитическому аспекту (7). Люди – это существа, которые могут функционировать как субъекты в аспектах от аналитического и выше.

Таким образом, концепция Дувевирда показывает, насколько не прост вопрос о сложности современных “высоких” технологий (и нанотехнологии в том числе), о сложности их социокультурной адаптации.

Значительная часть социальных дискуссий о сложности нанотехнологии касается возможных *рисков*, связанных с её будущим развитием. Характерная деятельность аналитиков риска должна оценить вероятности таких событий. К настоящему времени были развиты ряд методик для оценки вероятности наступления рискованных событий, причём эти вероятности зависят также и от сложности цепей технологических разработок.

В терминологии современного анализа риска возможные опасности нанотехнологий, как считают некоторые авторы [23], следует рассмотреть, скорее, как неопределённость, а не обычные риски. Различие между риском и неопределённостью происходит, если учесть теорию решений [25]. Принятие

решения при риске предполагает, что мы знаем то, чем возможные результаты являются и каковы их вероятности.

5. Сложность и неопределённость. Тематика рефлексии над феноменом сложности, а также естественнонаучные её предпосылки, указывают на связь означенной темы с проблематикой неопределённости [12], а это, в свою очередь, ведёт к формированию современной картины мира, учитывающей такие параметры, как изначальная неустойчивость, неравновесность онтологических структур, их хаосогенность и стохастичность, а также обосновывающей необходимость нелинейного мышления. В частности, в известной Брюссельской школе И. Пригожина проблема неопределенности родственна проблеме нестабильности мира, проблеме возникновения порядка из хаоса, взаимодействия диссипативных структур и бифуркационных процессов и т.п.. Она занимает ведущее место в той концептуальной парадигме, где необратимость временных процессов становится реальностью, где есть место новообразованиям и уникальным событиям. Однако, всё более активное вхождение современной науки в сферу сложного, возможного, неопределенного порождает у некоторых радикально (“линейно”) и категорично мыслящих авторов рост недоверия к науке и даже антисциентистские настроения. Тем не менее, сложность современного мира, сложность его репрезентации и освоения убеждают нас в оправданности тех слов, которые как-то были сказаны по отношению к феномену неопределённости: «Выражения типа “устранение неопределенности”, “преодоление неопределенности”, “борьба со случаем” – не более как метафоры, весьма льстящие всемогуществу человека. Они наполняются содержанием лишь в узко-гносеологической смысловой нише, когда случайность понимается как невыясненная закономерность, а неопределенность проистекает исключительно из-за недостаточности нашего знания. Такое толкование имеет место, но оно во многом ограничено и фрагментарно. Пытаться напрочь расквитаться с неопределенностью, устранить и исчерпать её – значит, подобно демону Лапласа, обитать в сферах выдуманного мира, где безраздельно властвует строго однозначная детерминация» [6**,** 8].

Во всём сказанном выше мы усматриваем тенденцию к дальнейшему обновлению методологической культуры в процессе освоения наукой феномена сложности, тенденцию к более “мягкой” методологии науки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баранцев Р.Г. Об асимптотологии // Вестник Ленинградского ун-та. Серия мат., мех., астрон. – 1976. – № 1. – С. 69–77.
2. Вигнер Е. Этюды о симметрии. – М., 1971. – 318 с.
3. Винер Н. Мое отношение к кибернетике. Ее прошлое и будущее. – М., 1969. – 24 с.
4. Гупало Ю.П., Пионтковский А.А. Предисловие // Касти Д. Большие системы. Связность, сложность и катастрофы. – М., 1982. – С. 3–10.
5. Зельдович Я.Б. Пути и цели науки: Микромир частиц и Вселенная // Наука и жизнь. – 1986. – № 12. – С. 17–23.

6. Лешкевич Т.Г. Неопределенность в мире и мир неопределенности. – Ростов н/Д: РГУ, 1994. – С. 3–10.
7. Майнцер К. Сложность и самоорганизация // Вопросы философии. – 1997. – № 3. – С. 48–61.
8. Моисеев Н.Н. Математика ставит эксперимент. – М., 1979. – 32 с.
9. Морен Э. Принципы познания сложного в науке XXI века // Вызов познанию: Стратегии развития науки в современном мире. – М., 2004. – С. 7–27.
10. Николис Г., Пригожин И. Познание сложного. – М., 1990. –343 с.
11. Поваров Г.Н. Ступени сложности // Управление, информация, интеллект. – М.: Мир, 1976. – С.161 – 173.
12. Пригожин И. Конец определённости. Время, хаос и новые законы природы. – Ижевск: НИЦ „Регулярная и хаотическая динамика”, 2000. – 208 с.
13. Ратніков В.С. Відновлення методологічної культури у процесі освоєння наукою феномена складності // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. – К., 2002. – Вип. 9. – С. 81–91.
14. Рузавин Г. И. Проблема простого и сложного в эволюции науки // Вопросы философии. – 2008. – № 3. – С. 102–114.
15. Самоорганизующиеся системы. – М.: Мир, 1964. – 435 с.
16. Сачков Ю.В. Вероятность – на путях познания сложности // Философия науки. – М., 1998. – Вып.4. – С. 134–149.
17. Утробин И.С. Сложность, развитие, научно-технический прогресс. – Иркутск: ИГУ, 1991. – 160 с.
18. Agazzi E. From technique to technology: The role of modern science // Journal of the Society for Philosophy and Technology. – 1998. – Vol. 4, № 2.
19. Dooyeweerd, H. A New Critique of Theoretical Thought, Vol. II. The Presbyterian and Reformed Publishing Company, S.l., 1969.
20. Feenberg A. Summary Remarks on My Approach to the Philosophical Study of Technology – Режим доступу: www.rohan.sdsu.edu/faculty/feenberg/method1.html
21. Gell-Mann M. Quark and the Jaguar – Adventures in the simple and the complex. – N.Y., 1994.
22. Gell-Mann M. The Simple and the Complex // Complexity, Global Politics, and National Security. – Washington, 1998 – Режим доступу: www.ndu.edu/books
23. Hansson S. Great Uncertainty About Small Things // Journal of the Society for Philosophy and Technology. – 2005. – Vol. 8, № 2.
24. Hedrich R. The Sciences of Complexity: A Kuhnian Revolution in Sciences? // Epistemologia. – XII. – 1999. – № 1. – Режим доступу: www.tilgher.it/epiarthedrich.html
25. Luce R.D. & Raiffa*, H.* Games and Decisions. – Wiley, New York, 1957.
26. de Vries M. Analyzing the Complexity of Nanotechnology // Journal of the Society for Philosophy and Technology. – 2005. – Vol. 8, № 3.

РЕЗЮМЕ

В.С. Ратніков. Феномен складності як предмет філософсько-методологічного осмислення (про складність нанотехнології)

У статті проведений аналіз складності як багатоаспектного феномена. У якості основних розглянуті онтологічний, епістемологічний і прагматичний його аспекти. У межах прагматичного аспекту проаналізована складність сучасних технологій.

SUMMARY

V.S. Ratnikov. Phenomenon of Complexity as the Subject of Philosophic Research (About Complexity of Nanotechnology)

In this article the analysis of complexity as multifold phenomenon was realized. Ontological, epistemological and pragmatic aspects was considered as basic aspects. The complexity of modern technologies was analysed in pragmatic aspect.

В.А. Цикин
Сумской государственный
педагогический университет

ПРОБЛЕМА БУДУЩЕГО ЦИВИЛИЗАЦИИ: МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ

В статье предпринята попытка определить вектор эволюции цивилизации с учетом темпов развития современного научно-технического прогресса и глобализации. При этом особый акцент сделан на выявлении роли человекоразмерных систем в эволюции социума и необходимости интеграции духовных ценностей Запада и Востока.

Человечество стоит перед катастрофой, ему грозит вступление в бифуркационную стадию эволюционного процесса. Природная среда деградирует. Человечество полетит в пропасть или найдет возможность развиваться в коэволюции с природой. Поэтому вопрос о том, куда идет человечество, – является особо актуальным в настоящее время. Ответ на него не может быть однозначным. Только для очень простых систем, стабильно воспроизводящих свои состояния, предсказания могут быть строгими.

Но история – это не небесная механика, а социально-исторические процессы, которые относятся к более сложному классу систем, чем механические. И когда ставится задача предсказать состояние сложного исторического процесса, если имеется знание о тенденциях его развития, то на этой основе выстраивается несколько сценариев будущего. Какой из них реализуется, заранее определить невозможно, так как превращение потенциальных возможностей в действительность зависит от множества факторов, в том числе и случайных. Ретроспективно, глядя назад, на уже свершившуюся историю, можно указать причины, почему реализовался тот или иной сценарий и раскрыть логику этого развития. Но, глядя вперед и делая

прогнозы, мы принципиально можем обозначить лишь веер возможностей и в лучшем случае определить, какие из них более или менее вероятны [4, 50–52].

Значит ли это, что история вообще непредсказуема, что бессмысленно ставить вопрос о будущем? Разумеется, нет. Сценарии будущего, которые познание стремится выявить, опираясь на анализ тенденций развития, это и есть предсказание, хотя и неоднозначное. Такие предсказания характерны не только для социальных, но и для многих естественных наук. При обсуждении проблем будущего цивилизации важно в первую очередь выделить сценарии, связанные с возможными изменениями глубинной стратегии ее предшествующего развития. А для этого нужно предварительно ввести понятие типов цивилизационного развития.

Известна концепция мировых цивилизаций, предложенная Арнольдом Тойнби. Он выделил и описал 21 цивилизацию, которые существовали в человеческой истории [6, 33]. При всем многообразии их можно разделить на два больших типа: традиционная и техногенная, последнюю часто называют западной (по региону ее возникновения). В техногенной – решающую роль играет применение новых технологий, причем не только производственных, обеспечивающих экономический рост, но и технологий социального управления и социальных коммуникаций.

Техногенная цивилизация родилась в европейском регионе примерно в XIV–XVI столетиях, ей предшествовали две мутации традиционных культур. Это – культура античного полиса и культура европейского христианского средневековья. Грандиозный синтез их достижений в эпоху Реформации и Просвещения сформировали ядро системы ценностей, на которых основана техногенная цивилизация. Каковы их сущностные характеристики?

Во-первых, фундаментальным процессом технологической цивилизации стал технико-технологический прогресс. Часто на протяжении жизни одного поколения он радикально меняет предметную среду, в которой живет человек, а вместе с тем и тип социальных отношений людей, их институты. Динамизм техногенной цивилизации разительно контрастирует с консервативностью традиционных обществ, где виды деятельности, их средства и цели меняются очень медленно, иногда воспроизводясь на протяжении веков.

Во-вторых, система ценностей и жизненных смыслов, которая характерна для техногенного развития, включала особое понимание человека и его места в мире. Это прежде всего представление о человеке как деятельностном существе, который противостоит природе, подчиняет своей власти и преобразует её. Ценность преобразующей, креативной деятельности присуща только техногенной цивилизации, ее не было в традиционных культурах. Им было присуще иное понимание, выраженное в знаменитом принципе древнекитайской культуры «у-вэй», который провозглашал идеал минимального действия, основанного на чувстве резонанса ритмов мира. Традиционные культуры никогда не ставили своей целью преобразование мира, обеспечение власти человека над природой. В техногенных же культурах такое понимание доминирует. Оно распространяется не только на природные, но и на социальные объекты, которые становятся предметами социальных технологий.

В-третьих, при характеристике базисных ценностей техногенных культур можно выделить понимание природы как неорганического мира, из которого можно черпать ресурсы в расширяющихся масштабах. Противоположностью этим установкам было традиционное понимание природы как живого организма, малой частичкой которого является человек.

В-четвертых, в техногенной цивилизации инновации становятся главной ценностью, чего не было в традиционных культурах, они всегда ограничивались традицией и маскировались под неё. Успех преобразующей деятельности, приводящей к позитивным для человека результатам и социальному прогрессу, рассматривается в техногенной культуре как обусловленный знанием законов изменения объектов. Такое понимание органично увязывается с приоритетной ценностью науки, которая дает знание об этих законах. Научная рациональность в этом типе культуры выступает доминантой в системе человеческого знания, оказывает активное воздействие на все другие его формы. Таковы наиболее характерные отличия этих цивилизаций [5, 17–20].

Техногенные общества сразу же после своего возникновения начинают воздействовать на традиционные цивилизации, заставляя их видоизменятся. Иногда эти изменения становятся результатом военного захвата, но чаще – итогом процессов догоняющей модернизации, которую вынуждены осуществлять традиционные общества под давлением техногенной цивилизации.

Вступив в фазу постиндустриального развития, техногенная цивилизация начала новый цикл влияния на различные страны и регионы планеты. Техногенный тип развития в значительно большей степени, чем традиционный унифицирует общественную жизнь. Наука, образование, технологический прогресс и расширяющийся рынок порождают новый образ мышления и жизни, преобразуя традиционные культуры. И то, что мы называем сегодня процессом глобализации, является продуктом экспансии именно техногенной цивилизации, вызывая целые эпохи модернизации традиционных обществ, переводя их на рельсы техногенного развития.

Техногенная цивилизация дала человечеству множество достижений: научно-технологический прогресс и экономический рост привели к новому качеству жизни, обеспечили возрастающий уровень потребления, медицинского обслуживания, увеличили среднюю продолжительность жизни. Большинство людей связывало с прогрессом этой цивилизации надежды на лучшее будущее. Еще полвека назад мало кто полагал, что именно техногенная цивилизация приведет человечество к глобальным кризисам, когда оно окажется буквально на пороге своего самоуничтожения. Экологический, антропологический кризис, растущие процессы отчуждения, изобретение все новых средств массового уничтожения, грозящих гибелью всему человечеству, – все это побочные продукты техногенного развития [10, 167–168]. И поэтому сейчас возникает вопрос: можно ли выйти из этих кризисов, не меняя базисной системы ценностей техногенной культуры?

Видимо, эту систему ценностей придется менять и преодоление глобальных кризисов потребует изменения целей человеческой деятельности и ее этических регулятивов. И в этом плане постиндустриальный этап может стать началом перехода к новому типу цивилизационного развития – планетарной цивилизации.

Существуют две трактовки постиндустриального общества. Во-первых, его рассматривают как простое продолжение, особую стадию техногенного развития. В этом случае не ставится проблема изменения базисных ценностей, а речь идет только о тех переменах, которые вносят новые технологии в образ жизни, социальные коммуникации, отношения между государствами. В русле такого подхода возникла интерпретация устойчивого развития как продолжение сегодняшнего технологического прогресса с некоторыми природозащитными ограничениями. Принимая во внимание сегодняшние тенденции глобализации, эта трактовка ведет к осуществлению концепции «золотого миллиарда».

Во-вторых, возможна иная точка зрения и иная стратегия глобальных цивилизационных перемен. С этой точки зрения постиндустриальное развитие, о котором сегодня много говорят философы, социологи и футурологи, не является простым продолжением техногенной цивилизации. Его можно интерпретировать как начало нового исторически третьего (по отношению к традиционному и техногенному) типа цивилизационного развития.

В этом варианте формирование постиндустриальной цивилизации должно быть связано не только с технологической революцией, но и духовной реформацией, пересмотром ряда прежних базисных ценностей техногенной культуры: ее отношения к природе, культу силы как основы преобразующей деятельности, идеалов потребительского общества, основанного на росте вещественно-энергетического потребления [9, 56].

Но здесь возникает проблема, каковы возможности внедрения этой системой новых мировоззренческих ориентиров и этических регулятивов. Видимо, наше отношение к природе не сведется к созерцанию ее и адаптации к ней. Человек по-прежнему будет видоизменять природу. Весьма вероятно, что преодоление экологического кризиса будет связано не с сохранением дикой природы в планетарных масштабах (что уже сегодня невозможно без резкого сокращения населения Земли), а с расширяющимся окультуриванием природной среды. В этом процессе важную роль будут играть не только природоохранные меры, направленные на сохранение тех или иных естественных локальных экосистем, но и искусственное создание новых биогеоценозов, обеспечивающих необходимый уровень их разнообразия как условия устойчивости биосферы [7, 349].

Вполне возможно, что в этом (благоприятном для человечества) сценарии окружающая нас природная среда все больше будет аналогичной искусственно созданному парку или саду, который уже не сможет воспроизводиться без целенаправленной деятельности человека. И в этом будет состоять предназначение человека, который так изменил облик планеты, что стал

реальной силой, определяющей сохранение биосферы. В принципе эти идеи были развиты в работах В.И. Вернадского.

Идеалом его философии было объединение человечества в планетарном масштабе, коэволюция человека и природы, управление природой как особым организмом, в который включен человек. Идеи В. Вернадского о биосфере и ноосфере перекликались не только с идеями Леруа и Тейяр де Шардена, но и с идеями восточных культур о связи истины и нравственности.

В системе ценностей и мировоззренческих образов техногенной культуры человек рассматривается как противостоящий природе, вектор его активности направлен вовне, на преобразование мира. Восточная традиционная система ценностей полагает человека включенным в организм природы, как бы растворенным в ней; вектор человеческой активности ориентирован не столько вовне, сколько вовнутрь, на самовоспитание, самоограничение, включение в традицию.

Видимо, синтез этих двух противоположных представлений будет связан с взаимной зависимостью этих двух векторов. Это будет не западная и не восточная система ценностей, а нечто третье, синтезирующее достижения современной техногенной культуры и некоторых идей традиционных культур, обретающих сегодня новое звучание. Предпосылки такого синтеза возникают не только благодаря осознанию опасности глобальной экологической и антропологической катастрофы, угрозы грядущего апокалипсиса, осознанию, стимулирующему поиск новых ценностей и этических регулятивов деятельности. Эти предпосылки порождаются также и современными тенденциями научно-технического развития, которое составляет один из базисных компонентов всей современной цивилизации [8, 145–150].

Не отрицая ценности идей новой этики, необходимо посмотреть на них с иной точки зрения, увязать их с происходящими внутри самого техногенного развития изменениями типа научной рациональности и стратегий технологической деятельности. Эти стратегии связаны с освоением принципиально новых типов объектов, которые представляют собой сложные саморазвивающиеся системы. Среди них главное место занимают человекоразмерные системы, включающие человека в качестве своего особого компонента. Образцами таких систем выступают: биосфера как глобальная экосистема, биогеоценозы, объекты современных биотехнологий, социальные объекты, системы современного технологического проектирования, особенно нанотехнологии [3, 31–34].

Сегодня в социальных и производственных технологиях все чаще проектируются не просто техническое устройство и даже не система «техническое устройство – человек», а целостный комплекс, выступающий как сложная развивающаяся система: «техническое устройство – человек» плюс особенности природной среды, в которую будет внедряться соответствующая технология, плюс особенности социокультурной среды, принимающей данную технологию.

Стратегия деятельности с саморазвивающимися системами неожиданным образом порождает перекличку между культурой западной цивилизации и

древними восточными культурами. И это очень важно, если иметь в виду проблемы диалога культур как фактора выработки новых ценностей и новых стратегий цивилизационного развития. Долгое время наука и технология в новоевропейской культурной традиции развивались так, что они согласовывались только с западной системой ценностей. Теперь выясняется, что современный тип научно-технологического развития можно согласовать и с альтернативными и, казалось бы, чуждыми западным ценностям мировоззренческими идеями восточных культур. Здесь можно выделить три основных фактора.

1. Восточные культуры всегда исходили из того, что природный мир, в котором живет человек, – это живой организм, а не обезличенное неорганическое поле, которое можно перепахивать и переделывать. Долгое время новоевропейская наука относилась к этим идеям как к пережиткам мифа и мистики. Но после развития современных представлений о биосфере как глобальной экосистеме выяснилось, что непосредственно окружающая нас среда действительно представляет собой целостный организм, в который включен человек. Эти представления уже начинают в определенном смысле резонировать с организмическими образами природы, которые свойственны древним культурам.

2. Объекты, которые представляют собой развивающиеся человекоразмерные системы, требуют особых стратегий деятельности. Этим системам присущи синергетические эффекты. В них существенную роль начинают играть несиловые взаимодействия, основанные на кооперативных эффектах. В точках бифуркации незначительное воздействие может радикально изменить состояние системы, порождая новые возможные траектории ее развития. Установка на активное силовое преобразование объектов уже не является эффективной при действии с такими системами. При простом увеличении внешнего силового давления система может не порождать нового, а воспроизводить один и тот же набор структур. Но в точках бифуркации, в состоянии неустойчивости часто небольшое воздействие (укол) в определенном пространственно-временном интервале способно порождать (в силу кооперативных эффектов) новые структуры и уровни организации [2, 80–90]. Этот способ воздействия напоминает стратегии ненасилия, которые были развиты в индийской культурной традиции, а также действия в соответствии с принципом «у-вэй» Китая.

3. В стратегиях деятельности со сложными, человекоразмерными системами возникает новый тип интеграции истины и нравственности, целерационального и ценностно-рационального действия. Научное познание и технологическая деятельность с такими системами предполагает учет целого спектра возможных траекторий развития системы в точках бифуркации. Реальное воздействие на нее с целью познания или технологического изменения всегда сталкивается с проблемой выбора определенного сценария развития из множества возможных сценариев. И ориентирами в этом выборе служат не только знания, но и нравственные принципы, налагающие запреты на

опасные для человека способы экспериментирования с системой и ее преобразования.

Сегодня все чаще комплексные исследовательские программы и технологические проекты проходят социальную экспертизу, включающую этические компоненты. Эта практика соответствует новым идеалам рационального действия, видоизменяя прежние представления о связи истины и нравственности. Новый тип рациональности, который сегодня утверждается в науке и технологической деятельности со сложными развивающимися, человекоразмерными системами, резонирует с древневосточными представлениями о связи истины и нравственности. Это, конечно, не значит, что тем самым принижается ценность рациональности, которая всегда имела приоритетный статус в западной культуре [1, 21–31].

В этом смысле можно сказать, что развитые в лоне западной культурной традиции представления об особой ценности научной рациональности остаются важнейшей опорой в поиске новых мировоззренческих ориентиров, хотя сама рациональность обретает новые модификации в современном развитии.

Будущее человечества в долгосрочной перспективе будет определяться успехами в поиске нового типа цивилизационного развития, который, в свою очередь, возможен как творческое взаимодействие двух исторически сложившихся и доминирующих сейчас в сознании и социальной практике цивилизационных парадигм – *техногенной* и *традиционной.* Решение этой поистине всемирно-исторической задачи возможно и посильно лишь при условии сохранения плюрализма цивилизаций на путях общепланетарного сотворчества и поэтому потребует *духовной реформации.*

Нужна новая гуманистическая политика, мерилом которой станет способность и готовность людей, социальных групп, элит и правительств мыслить и действовать с учетом планетарной значимости возникающих проблем и многоразличных интересов всего человечества. Новое мышление появится не само по себе и не по «заказу», а в процессе и по мере освобождения сознания от многих предрассудков и стереотипов, а также развития способности слушать и слышать друг друга, терпения и выдержки в осмыслении сложнейших вопросов и разрешении конфликтных ситуаций.

Духовной (или идеологической) основой такого образа мышления и действий может стать ныне только формирующееся *космо-гуманно-центристское мировоззрение* людей, начинающих осознавать солидарную ответственность за жизнь на планете Земля, которую еще предстоит превратить в «общий дом» всего человечества. Необходимой предпосылкой и условием становления и распространения такого мировоззрения является признание и сохранение *многообразия* мира, представляющего собой общечеловеческую ценность и гарантию устойчивости мирового социума. Главной опасностью на пути становления этого мировоззрения является тенденция умаления и недооценки фактора многообразия, попытки рассматривать общечеловеческую перспективу будущего постиндустриального («информационного») общества на путях униформизма, культурного обезличивания и восприятия многоликости и многоцветия мира как угрозы [8, 162–163].

Многообразие культурных альтернатив отнюдь не препятствие для единения и интеграции мира, оно не только возможно, но и необходимо человечеству, чтобы сохранить себя и выстоять перед лицом нынешних и грядущих глобальных вызовов и проблем. Можно предположить, что в ходе постиндустриального развития и глобализации мирового сообщества произойдет своеобразная *конвергенция цивилизаций* и возникнет своего рода *конфедерация цивилизаций,* взаимоотношения которых будут регулироваться совместно выработанными правовыми нормами и общепризнанными этическими принципами.

Но главную особенность этого общемирового процесса будет определять – путь *диалога культур и цивилизаций,* поиска взаимопонимания и согласованности относительно общих ценностей. Иначе говоря, взаимного заинтересованного восприятия и обмена ценностями, в отличие от нынешнего, которое носит явно неэквивалентный характер и потому порождает острые социокультурные проблемы и конфликты.

Потребуются время и немалые усилия, чтобы устранить это препятствие на пути установления полноценных и эффективных диалоговых отношений. Надо, с одной стороны, освободиться от социокультурного гегемонизма техногенной культуры, не считающейся со своеобразием и уникальностью ценностей других цивилизаций, а с другой – преодолеть закрытость, сепаратистскую замкнутость и невосприимчивость традиционных обществ и культур к достижениям и ценностям той же техногенной цивилизации.

Диалог, понятый как способ и форма общения *равноценных субъектов,* которыми могут быть отдельные индивиды или группы, целые сообщества людей, государства, конфессии, культурные миры и цивилизации, способен создать атмосферу взаимопонимания и поиска наиболее оптимального решения того или иного вопроса. Диалог тем и отличается от «разговоров» и «переговоров», что он не терпит высокомерия и насилия, от кого бы они ни исходили. Особенно в сфере духа, где властвуют ценности, а не интересы, и критерием высоты выступает старшинство мысли и истина, а не величина денежного кошелька и выгода.

Идеология межкультурного диалога может быть выработана сегодня путем *перекрестного консенсуса* двух господствующих ныне мировоззренческих ориентаций и типов мышления – *антропоцентричного* («западного») и *космоцентричного* («восточного»). Первый зиждется на логике *обладания* и *господства,* второй – на логике *мудрости.* Вполне возможно, что взаимодействие и взаимопроникновение двух мировоззренческих установок и типов мышления, каждый из которых имеет свои сильные и слабые стороны, даст симбиоз, точнее, некий синтез, вызвав к жизни *логику ответственности.* Она определит основные приоритеты в действиях власти. Увеличится шанс коэволюционного пути развития человеческого общества, единственно возможного пути в будущее.

В интеллектуальной среде, возникшей на почве именно западной культурной традиции, ныне формируются предпосылки духовной реформации и диалога культур, которые определят перспективы становления и контуры нового типа цивилизационного развития человечества.

Итак, в начале XXI века главной проблемой становится взаимодействие цивилизаций последнего поколения на фоне ускоряющихся процессов глобализации и становления постиндустриального, информационного общества. От решения этой проблемы зависит будущее всего человечества. Нарастающая угроза столкновения цивилизаций опасна для общества, она не имеет иного выхода для самосохранения и развития, кроме как выработать стратегию и механизмы диалога, сотрудничества и партнерства государств и сформировать новую цивилизацию, имя которой – планетарная.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агацци Э. Моральное измерение науки и техники. – М.: Москов. философск. фонд, 1998. – 344 с.
2. Буданов В.Г. О методологии синергетики // Вопросы философии. – 2006. – № 5. – С. 79–94.
3. Лукьянец В.С. Наука нового века. Гуманитарные трансформации // Наука и образование: современные трансформации. – К.: ПАРАПАН, 2008. – С. 8–37.
4. Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 239 с.
5. Степин В.С. Философия и эпоха цивилизационных перемен // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С. 16–26.
6. Тойнби А.Д. Постижение истории. – М.: Прогресс, 1991. – С. 3–34.
7. Тоффлер А. Футурошок. – СПб.: Лань, 1997. – С. 349.
8. Цикин В.А. Глобализация: ноосферный подход. – Сумы: СумГПУ, 2007. – 284 с.
9. Цикин В.А. Когнитивные горизонты синергетической парадигмы // Наука и образование: современные трансформации. – К.: ПАРАПАН, 2008. – С. 37–60.
10. Яхнин Е.Д. Эволюция и будущее человеческого социума // Вопросы философии. – 2006. – № 5. – С. 165–175.

РЕЗЮМЕ

В.О. Цикін. Проблема майбутнього цивілізації: світоглядні орієнтири

У статті зроблена спроба визначити вектор еволюції цивілізації з урахуванням темпів сучасного розвитку науково-технічного прогресу і глобалізації. При цьому особливо наголошується на виявленні ролі людиновимірних систем в еволюції соціуму і необхідності інтеграції духовних цінностей Заходу і Сходу.

SUMMARY

V.O. Tsykin. The Problem of Civilization Future: World-outlook Guide-lines.

The article aims at defining the evolution vector of civilization in the context of modern scientific-technical progress tempo and globalization. A special accent is made upon exposure of human-dimensional systems role in society evolution and the necessity of the West and the East spiritual values integration.

С.В. Кондратенко
Сумський державний
педагогічний університет

НАУКОЄМНІ ТЕХНОЛОГІЇ – ДЕТЕРМІНУЮЧИЙ ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ ПЛАНЕТАРНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

У статті розглядається неоднозначність впливу наукоємних технологій на процес становлення планетарної цивілізації. Виділені основні напрями впливу наукоємних технологій на планетарну цивілізацію.

На сьогодні домінуючою тенденцією розвитку філософського дискурсу є парадигмальні зрушення у розумінні сучасного і майбутнього розвитку планетарної цивілізації. Цей факт детермінований процесом кардинальних трансформацій основ людського буття і глобального перетворення (апгрейда) мегасуспільства, що все більш прискорюється, унаслідок створення і використання наукоємних технологій XXI ст.

Хайтек-індустрія, що стала наслідком наукових і науково-технологічних революцій останніх десятиліть, знаменує собою початок нового етапу глобальної еволюції Homo sapiens'а, що характеризується залежністю від рівня розвитку наукоємних технологій. Позитивно цей факт трактують прихильники третьої культури, стратегією яких є звільнення людини не тільки від соціальних, але і біологічних (у тому числі й генетично обумовлених) обмежень, що сковують його свободу дій. Це стратегія творчого конструювання людської природи відповідно до проектів, що створюються самими людьми [6, 12]. Тож дослідник, у руках якого з'являються найпотужніші технології, перетворюється на інженера, що кардинально трансформує першооснови живої та неживої матерії на свій розсуд. *Актуальність* цієї проблеми пояснюється фактом впливу наукоємних технологій на планетарну цивілізацію.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми впливу наукоємних технологій на планетарну цивілізацію показує, що серед вітчизняних дослідників повнотою розкриття досліджуваної теми відрізняються праці В.С. Лук'янця [6, 7]. Осмисленню наслідків впровадження наукоємних технологій у різні сфери життєдіяльності суспільства присвячені праці У. Бека, Р. Бехмана, М. Кайку, Ф. Фукуями, Б. Юдіна й інших [1; 2; 4; 10; 12]. Разом з тим тема впливу наукоємних технологій на процес становлення планетарної цивілізації не була об'єктом спеціального вивчення. Тому *мета* статті полягає у виділенні основних напрямів впливу наукоємних технологій на планетарну цивілізацію.

Наслідком постійно зростаючої могутності людини у сфері кардинальної трансформації різних форм матерії стало виникнення мегапроектів: „Геном людини", „Нанотех", „Біотех", „Штучний інтелект" тощо. Важливим результатом практичного здійснення цих мегапроектів став квантовий інжиніринг, що є процесом атомно-молекулярного конструювання нанофабрик з виробництва матерії з наперед заданими властивостями. Таким чином, у середовищі існування людини (саме у середовищі існування, а не в навколишньому середовищі) з'являються два типи матерії: матерія, що виникла в ході природної еволюції Всесвіту, і сурогатна матерія. Тож і буття людини у

всій його повноті і буття планетарної цивілізації є дворівневим. Ці рівні представлені опозицією природної та надприродної онтології.

Серед основних складових елементів надприродної онтології виділимо такі:

- штучні атоми й об'єкти з наперед заданою атомарною структурою, різноманітні наноматеріали;
- сукупність генетично модифікованих організмів і клонованих тварин;
- представники носіїв штучного розуму і транслюдей з імплантованими нейро-чипами;
- простір планетарних комп'ютерно-медійних мереж.

Зацважимо, що ці нові типи антропологічної реальності не є пасивними продуктами квантового інжинірингу. Навпаки, вони перетворюються на активні чинники середовища існування людини. У зв'язку з цим кардинально змінюється і становище людини в ньому, усе частіше така людина визначається як постлюдина, що є фазою глобальної еволюції людського роду, яка ознаменована застосуванням наукоємних технологій. Ця фаза еволюції ще не наступила, але вже зараз проблеми самовизначення людини в контексті технологічного перетворення фундаментальних першооснов антропності є однією з центральних у дискусіях з проблем антропології постлюдини. Адже, як писав Ф. Поллак, «впродовж всієї своєї історії розвиток цивілізації стимулювався і спрямовувався образами майбутнього, які створювалися найбільш обдарованими і талановитими членами суспільства» [13, 76].

У зв'язку з цим цікаво звернути увагу на роботу Ф. Фукуями «Наше постлюдське майбутнє: Наслідки біотехнологічної революції». У ній автор висловлює згоду з критиками його концепції «кінця історії». Ф Фукуяма стверджує, що підставою для того, щоб говорити про відновлення історії є біотехнологічна революція, яка відбувається нині. Проте, „в цій технології, на відміну від інших наукових досягнень, – констатує дослідник, – грань між очевидними перевагами і злом, що вкрадається, провести неможливо" [10, 19]. Тож біотехнологічна революція має далеко неоднозначні наслідки і ставить перед людиною, суспільством і політикою цілу серію викликів. Тому майбутнє глобальної цивілізації не є однозначно зумовленим, як це стверджувалося Ф. Фукуямою в концепції «кінця історії». Навпаки, воно виявляється неоднозначним, значною мірою залежним від сучасних рішень і дій. У ході цієї революції відкриваються безпрецедентні можливості зміни природи людини – у зв'язку з чим виникає питання, яке майбутнє нас чекає: людське або постлюдське?

Питання про виправданість трасформацій природи людини стало основним при розділенні гуманітаріїв на два табори. За біоконсерватизмом – ідеологією першого крила дослідників – сутність людини повинна залишатися незмінною. Друга ідеологія – «трансгуманізм» – проголошує можливість і необхідність в умовах наукоємного майбутнього трансформувати і конструювати біосоціальні якості людини. Проте ми вважаємо, що позитивний потенціал останньої ідеології нівелюється комплексом екзистенційних проблем

і наслідків, адже динаміка суспільства наукоємних технологій – це певною мірою некерований процес.

Так, до трагічного кінця антропосоціогенезу може призвести «біохакерство». У найширшому сенсі «біохакерство» – це практика біотехнологів, генних інженерів, наномедиків, творців нейронних технологій, яка може або вивести антропосоціогенез на вищий рівень розвитку, або трагічно обірвати його. Усе залежить від етико-моральных якостей «біохакерів» [6, 31]. Ще одним красномовним прикладом, що ілюструє неоднозначність наслідків застосування технологій XXI ст. є запуск протонного пучка у Великому адронному коллайдері 10 вересня 2008 р. Він призначений для прискорення протонів і важких іонів до раніше недоступних людству швидкостей. Перший запуск протонного пучка відбувся, і завдання-мінімум на сьогодні – прослідкувати, щоб протонні згустки в обох напрямах проходили хоча б один повний оберт. Щодо завдання-максимуму на цей день, то експерти говорять, що це буде спроба вивести і утримувати згусток протонів на орбіті протягом тривалого часу. Можливо, вдасться навіть утримувати відразу два згустки, що циркулюють у зустрічних напрямах. Учені сподіваються, що ВАК допоможе їм дати відповіді на нерозв'язні питання загальної теорії відносності і квантової теорії поля, відтворити картину великого вибуху, зрозуміти, як взаємодіють між собою матерія й енергія, виявити бозон Хіггса і, можливо, відкрити шлях до подорожей у часі. Разом з тим деякі вчені налаштовані не так оптимістично, вважаючи, що під час зіткнення протонних пучків велика вірогідність знищення Землі. Інші дослідники, навпаки, бачать у цьому експерименті можливість розкрити таємниці, раніше недоступні людині.

Цей досвід показує, що об'єкт майбутнього прогнозу завжди нагадує комплексне число: його дійсна частина екстраполюється на перспективу цілком осмислено, тоді як „уявна" – абсолютно не передбачувана, оскільки в ній приховані майбутні біфуркації, недоступні нашій уяві сьогодні [9, 6]. Очевидно, чим вище рівень розвитку фундаментальної науки і наукоємних технологій, що ініціюються нею, тим більш залежним від їх багатовимірної складності стає наукоємне майбутнє планетарної цивілізації.

Отже, можна стверджувати: практика виробництва і використання таких наукоємних технологій, як наноінженерійні, молекулярно-біологічні, наногеномні, наноінформаційні, створення штучного інтелекту, наближають планетарну цивілізацію до стану сингулярності. Проблема науково-технологічної сингулярності є однією з основних проблем сучасних наукових і філософських досліджень, адже практика використання технологій XXI ст. перетворює буття антропності в об'єкт усіляких трансформацій.

Ми стоїмо на порозі нового етапу розвитку планетарної цивілізації, детермінованого сучасними наукоємними технологіями. Цей факт, крім очевидних переваг, має і негативні наслідки: акумуляцію ризиків у різних сферах життєдіяльності суспільства. Це призвело до усвідомлення необхідності їх теоретичного осмислення. У. Бек запропонував поняття „суспільство ризику", яке зводиться до ідеї, що країни з капіталістичною системою

господарювання одночасно з виробництвом багатства породжують і ризики, що детермінують деградацію середовища існування людини і виснажують природні ресурси. Сучасні суспільства називаються „суспільствами ризику", зважаючи на їх схильність до технологічних катастроф, а також до катастроф, які не носять технологічного характеру, але викликані розвитком промисловості й технологій (наприклад, глобальне потепління) [1, 5–7].

У розумінні У. Бека ризик є індикатором рівня розвитку промислового виробництва, масштаби наслідків якого спричинили виробничу й інституційну кризи суспільства. Автор стверджує, що створення нових технологій веде до виробництва все нових технологічних ризиків, а тенденції глобалізації, що постійно зростають, породжують появу універсальних для всіх суспільств небезпек планетарного масштабу [1, 14]. Соціокультурний контекст цього суспільства розглядається як середовище, яке реагує на наслідки технологічних ризиків. Значить, у людства існують реальні перспективи негативних наслідків.

У нашому розумінні „суспільство ризику" – це суспільство без гарантій і з невизначеним майбутнім. Основним визначальним чинником кризи є тотальна технізація і раціоналізація всіх сфер життя. Розвиток наукоємних технологій, що все більш прискорюється, і зростаючий рівень доступності матеріальних благ ініціював те, що в сучасній техногенній цивілізації основною цінністю стає споживання, а основним способом наукового і соціального прогресу виступають інновації.

Поняття „суспільство ризику" сьогодні широко застосовується в різних дослідженнях. „У ньому кристалізуються основні проблеми і досвід вищої стадії промислового і в багатьох областях буквально пропитаного наукою суспільства... Сучасне суспільство підвищує одночасно і безпеку, і ненадійність. Цей суперечливий розвиток надає поняттю ризику особливе вираження і значення для теорії суспільства. Ризик при цьому означає не більше, ніж співвідношення шансів і втрат по відношенню до певного рішення, за допомогою якого відоме майбутнє хочуть зробити таким, яке можна обчислити" [2, 27].

Усе більш активне впровадження наукоємних технологій в різні сфери життєдіяльності суспільства, що ініціюється розвитком фундаментальної науки, є джерелом виникнення в суспільстві ризиків, яких не існувало раніше в такій формі. З іншого боку, тільки завдяки науковим знанням можливе своєчасне виявлення ризиків і проведення заходів щодо їх мінімізації. Таким чином, наука як найважливіший елемент сучасного суспільства безпосередньо вплетена у процес виробництва і розпізнавання ризиків, частина з яких виходить з-під контролю суспільства, унаслідок чого ставиться під питання онтологічна безпека людини. Ця ситуація, що породила комплекс екзистенційних проблем, сприяє активізації інтересу вчених і філософів до вивчення подібних ризиків.

Слід також звернути увагу на той факт, що ряд дослідників дотримується позиції науково-технологічного активізму. Таку позицію, зокрема, представляє М. Кайку. Він стверджує, що «прогнози науковців-професіоналів стосовно майбутнього значно більше спираються на наукові реалії, ніж прогнози соціальних критиків...» [4, 20]. Дослідник вважає, що саме завдяки новим

технологіям людство зможе вирішити безліч проблем сучасного світу. Проте, на наш погляд, не можна не звертати уваги на факти існування реальних загроз і ризиків, спровокованих упровадженням технологій XXI ст.

Наукоємкі технології в умовах суспільства ризику можуть також сприяти позитивному вирішенню багатьох соціальних проблем і служити детермінуючим чинником формування планетарної цивілізації. У чому суть основних напрямів впливу наукоємних технологій на планетарну цивілізацію?

По-перше, проходить процес становлення глобальної економіки під впливом наукоємних технологій. Провідною тенденцією розвитку сучасної світової економіки є автоматизація виробництва, а це спричиняє витіснення машинної праці інформаційними технологіями і впровадження гнучких автоматизованих виробництв (ГАВ). Сьогодні машини виконують формалізовані функції розумової діяльності. Це сприяє розвитку нових інтелектуальних видів виробництва, активному впровадженню наукоємних галузей в економіку, особливо нанотехнологій.

Важливим елементом інтеграції держав світу в єдиний економічний організм є також кооперація енергетичних джерел, які є конкретною реалізацією наукоємних виробництв (термоядерних реакторів, синхрофазотронів і інших сучасних технологій). Унаслідок обмеженості, повної відсутності або прагнення до консервації певних видів корисних копалин держави налагоджують співпрацю з їх потенційними постачальниками, оскільки більшість сучасних галузей економіки пов'язані зі споживанням різного роду природних ресурсів.

Сучасний стан економіки можна назвати інформаційно-глобальною економікою, а людство – єдиним суб'єктом світогосподарської діяльності, основою функціонування якого є планетарна електронно-інформаційна мережа всесвітніх комунікацій.

Глобальне співтовариство ТНК перетворюється на головний суб'єкт історичних дій. Воно стає головним замовником і користувачем фундаментальної науки й індустрії наукоємних технологій, а значить і визначає темпи гонки в цій сфері внаслідок наявності достатньої кількості матеріальних ресурсів. Адже „фундаментальна наука розвивається. за допомогою фінансової підтримки наукового менеджменту корпорацій або урядів" [11, 184]. Міжнародна система мереж корпорацій і фірм стає провідною організаційною формою інформаційно-глобальної економіки.

По-друге, у сучасному суспільстві різко зростає роль науки, теоретичне знання стає глобальним ресурсом суспільства. Формується глобальний інформаційний простір. Стрімке розповсюдження комп'ютерних, інформаційних і телекомунікаційних технологій сприяє тому, що людство як єдиний організм перетворюється на нову соціальну реальність, для якої характерне зростання значення новітніх напрямів науки і грандіозних проектів („Геном людини", „Протеом людини", „Наномед", „Нанотех", „Інфотех" і інших) як продуктивної сили соціуму. Мегасуспільство в усіх своїх проявах стає залежним від наукового знання і технологічних інновацій, від розвитку нових комп'ютерних і інформаційних технологій [5, 27]. Отримання інформації

домінує в системі соціального виробництва передових країн світу, а глобальне виробництво і глобальний ринок організовуються на базі та за допомогою отриманої інформації. Виробництво якісно нового знання є провідним критерієм темпів розвитку сучасного соціуму. Розвиток фундаментальної науки і швидке впровадження у виробництво її досягнень призвели до розповсюдження інформаційних технологій і виникнення глобальної інформаційної мережі. „Поняття мережі є ключовим для логістики складних комунікаційних систем" [8, 62]. Діяльність різних структур організована за мережевим принципом, що дає можливість подолати їх ієрархічність. Це досягається за рахунок того, що мережа стає важливішою за її ланки. Найважливішим елементом глобального інформаційного простору є Інтернет, завдяки якому життя великої кількості економічно, політично, культурно активних людей будується навколо даної мережі комунікацій. Щільність інформаційних потоків постійно зростає.

Показником усе більш зростаючої ролі науки в сучасному суспільстві є координація зусиль вчених різних держав для вирішення проблем, реалізації спільних проектів. Наукові досягнення представників окремих держав стають надбанням усього людства. Зростає світоглядна значущість нанонаук і нанотехнологій. Використання нанотехнологій дає можливість конструювати молекулярні і надмолекулярні структури із заздалегідь заданими властивостями. Згідно прогнозам учених, нанотехнології можуть привести наш світ до нової технологічної революції, повністю змінивши не тільки економіку, але і середовище існування людини. У контексті „філософії нанотехнологій" людина розглядається як суб'єкт планетарних дій, що здійснюються з допомогою все більш могутньої індустрії нанотехнологій. Нанокосмос для такого суб'єкта - це невичерпний склад речових, енергетичних, інформаційних ресурсів" [7, 19].

По-третє, бурхливий розвиток фундаментальної науки і індустрії наукоємних технологій, що ініціюється нею, породжують комплекс проблем, пов'язаних з еволюцією людини – постлюдиною. Одна з особливих характеристик нашого часу полягає в тому, що не тільки ті науки, які колись були названі такими, що пояснюють, але і науки гуманітарні, які прийнято характеризувати як такі, що розуміють, усі більшою мірою сприймаються – і більш того, усвідомлюють себе як науки технологічні, що дозволяють змінювати людину [12, 17].

Поступово впроваджуються гуманотехнолгії – технології, які використовуються з метою перетворення природи людини. Вони дають можливість дослідникові на свій розсуд трансформувати біологічну природу людини, перетворюючи її на об'єкт генетичної творчості. Спадкова інформація людини не тільки була розшифрована, але з'явилися можливості її збагачення. Не виключено, що біоінженери XXI ст. створять такий штучний інтелект на основі людського мозку, у який буде вбудований електронний аналог ДНК, тобто мережу ланцюжків і зв'язків, які будуть відкриті для біотехнологічної зміни ззовні [6, 35]. З'являються можливості імплантації в організм людини різних датчиків, що дозволяють контролювати функції людського організму,

управляти ними і підсилювати їх. Вміщення нанороботів в нейрони мозку людини дозволить отримати інформацію, яка може бути введена в комп'ютер і використана для прямого продовження розумового процесу. Нанороботи можуть також забезпечувати зв'язок нейронів із зовнішнім обчислювальним пристроєм, в якості якого може виступити мозок іншої людини. Трансформації підлягають:

- біологічна сутність людини внаслідок втручання в організм з метою маніпулювання генетичним матеріалом для наділення його необхідними властивостями і якостями;

- інтелектуальні здібності та свідомість, з'являється можливість створення штучного інтелекту, управління психікою; здійснення прямого інтерфейсу «мозок-комп'ютер», перенесення свідомості на повністю небіологічні носії, об'єднання свідомостей людей або злиття свідомості з штучним інтелектом;

- соціальна сутність людини, оскільки якість її життя визначатимуть здібності оволодіння новітньою науковою інформацією у своїй професійній сфері та будувати діяльність відповідно до новітніх досягнень науки.

По-четверте, наукоємні технології чинять значний вплив у сучасних умовах і на політичну сферу. Це позначається, в першу чергу, на військовій техніці, розробки якої активно використовуються в НАТО. Спектр потенційних застосувань нанотехнологій у військовій сфері достатньо широкий. Одне з таких застосувань – надмініатюрні датчики й інші елементи, що використовуються для сприйняття інформації або нагляданння. Також йдуть розробки по конструюванню і створенню біотехнічних гібридів, нових істот (кіборгів) із звичайних собак, щурів, комах і птахів. Багато елементів (датчики, контакти з нервовою системою і мозком, електронні схеми, система живлення) вже зараз настільки мініатюрні, що їх можна імплантувати в організми дрібних тварин (на зразок мишей і щурів), птахів і риб. А в найближчому майбутньому – і в тіла дрібних комах типу москітів. Отже, межа між „живим" і „штучним" розмивається і навіть знищується. Рухомі біотехнічні гібриди можуть застосовуватися для вирішення різноманітних військових завдань: від розвідки до атакуючих дій. Крім того, існують також перспективи різних трансформацій військовослужбовців, що відбуваються в загальному контексті зміни природи людини [3, 11].

Здійснюється координація зусиль держав щодо світоустрою на базі принципів гуманізму, ненасильства, рівноправ'я, що веде до підвищення їх взаємозв'язаності. Підвищується роль міжнародних організацій як інститутів єдиного глобального простору, діяльність яких сприяє об'єднанню раніше роз'єднаних фрагментів світу. У них спостерігається тенденція до співучасті в ухваленні рішень держав, що раніше не допускалися до цього процесу.

Зміни в міжнародній політичній взаємодії ведуть до цілеспрямованого створення нових і зміцнення вже існуючих єдиних міжнародних організацій і структур, що дозволить виробити єдину концепцію розвитку людства в планетарному масштабі.

По-п'яте, наукоємні технології впливають на духовно-етичну сферу. Новітні досягнення науки необхідно впроваджувати в навчальні програми шкіл і ВНЗ, адже часто навчальна література не поповнюється новою науковою інформацією. Так, наприклад, у підручниках з фізики відсутні нові космологічні дані, що свідчать про те, що лише 5 % маси у Всесвіті складає звичайна речовина, пізнана людиною, 0,3–3 % – становить нейтрино, а останні 25 % – темна матерія і 65–70 % – темна енергія, характеристики яких поки що невідомі людині і уявлення про які носять гіпотетичний характер. Освітній процес повинен бути відкритою системою, тобто системою, що обмінюється з середовищем речовиною, енергією і інформацією. Ідеї синергетики, що складають ядро універсального еволюціонізму, повинні стати найважливішим елементом світогляду кожної людини.

Необхідний розвиток і впровадження в систему освіти синергетичних уявлень про відкритість світу, взаємопов'язаності людини, природи і суспільства, когерентності і нелінійності розвитку, хаосу і випадковості як конструктивних начал.

Важливим є розвиток інфосфери, можливість оперативного використання, зберігання і переробки інформації, включення освіти в єдиний інформаційний процес.

Реалізація принципу „єдності в різноманітті", тобто збереження самобутності кожної цивілізації на шляхах загальнопланетарної співтворчості. Побудова нової гуманістичної політики, основою якої стане планетарна свідомість (як ступінь у розвитку ноосфери) і планетарне мислення, що враховує глобальність проблем. Глобальний, загальнопланетарний характер також повинні мати вирішення цих проблем з урахуванням різноманітності інтересів усіх цивілізацій, держав і народів, в основі яких лежатимуть загальнолюдські цінності.

Таким чином, сучасний етап цивілізаційного поступу людства характеризується бурхливим розвитком фундаментальної науки й індустрії наукоємних технологій, що ініціюється нею. Саме від рівня розвитку останніх залежатиме подальший хід глобальної еволюції Homo sapiens'а. Наукоємні технології XXI ст. перетворюються на головний детермінуючий чинник становлення планетарної цивілізації. Становлення єдиної глобальної економіки й інформатизація є двома взаємозв'язаними характеристиками єдиного процесу становлення мегасуспільства. Уже сьогодні йде поступовий процес перетворення людства у функціонально єдину економічно-інформаційну систему. Планетарна цивілізація, становлення якої детерміноване розвитком наукоємних технологій, постає як нова соціальна реальність – суспільство знання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бек У. Общество риска. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
2. Бехман Г. Современно общество как общество риска // Вопросы философии. – 2007. – № 1. – С. 26–46.
3. Битвы сверхумных // Поиск. – № 39 (957), 28 сентября 2007 г. – С. 11.

4. Кайку М. Візії: як наука змінить XXI сторіччя. – Львів: Літопис, 2004. – 544 с.
5. Колпаков В.А. Общество знания. Опыт философско-методологического анализа // Вопросы философии. – 2008. – № 4. – С. 26–38.
6. Лукьянец В.С. Наука нового века. Гуманитарные трансформации // Наука и образование: современные трансформации. – К.: ПАРАПАН, 2008. – С. 8–37.
7. Лукьянец В.С. Наукоёмкое будущее. Философия нанотехнологии. Загадка Silentium Universi // Практична філософія. – 2003. – № 3. – С. 10–27.
8. Назарчук А.В. Сетевое общество // Вопросы философии. – 2008. – № 7. – С. 61–75.
9. Нариньяни А.С. Между эволюцией и сверхвысокими технологиями: новый человек ближайшего будущего // Вопросы философии. – 2008. – № 4. – С. 3–17.
10. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции. Пер. с англ. М.Б. Левина – М.: ООО «Издательство АСТ»: ОАО «ЛЮКС», 2004. – 349 с.
11. Цикин В.А. Глобализация: Ноосферный подход. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2007. – 284 с.
12. Юдин Б.Г. О человеке, его природе и его будущем // Вопросы философии. – 2004. – № 2. – С. 16–28.
13. Юревич А.В. Асимметричное будущее // Вопросы философии. – 2008. – № 7. – С. 76–89.

РЕЗЮМЕ

С.В. Кондратенко. Наукоемкие технологии – детерминирующий фактор становления планетарной цивилизации.

В статье рассматривается неоднозначность влияния наукоемких технологий на процесс становления планетарной цивилизации. Выделены основные направления влияния наукоемких технологий на планетарную цивилизацию.

SUMMARY

S.V. Kondratenko. High Technology is a Determine Factor of Becoming of the Planetary Civilization.

The article aims at defining significant influence of high technology on the process of becoming of planetary civilization. The basic trends of influence of high technologies to planetary civilization are selected.

Е.А. Наумкина
Сумской государственный
педагогический университет

ОТ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА К ОБЩЕСТВУ ЗНАНИЙ: ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ

В статье обосновывается необходимость ориентации образовательной стратегии на формирование общества знания как высшей стадии информационного общества и подготовку человека к существованию в нем.

Система образования призвана подготовить человека к существованию в мире будущего. В связи с этим возникает необходимость в очерчивании контуров этого грядущего, поскольку именно оно во многом определяет настоящее. Поэтому модель обозримого будущего является точкой отсчета для разработки стратегии модернизации образовательной сферы.

Мыслители и ученые активно обсуждают вопрос новой социальной организации и образа человека. В социологической и философской литературе можно найти целый спектр концепций того общества, в котором предстоит жить и творить человеку ближайшего будущего: постиндустриальное, постэкономическое, информационное, сетевое, индивидуализированное, общество риска, общество знаний, нанообщество и другие. Такое разнообразие, на наш взгляд, обусловлено тем, что грядущее общество является чрезвычайно сложным и многоплановым объектом изучения. Поэтому исследователи сосредотачивают свое внимание на анализе одних сфер и тенденций его развития, хотя и очень важных, и недостаточно изучают другие.

Пытаясь определить перспективы развития цивилизации, социальные теоретики в 60–80 годы XX века чаще всего обращались к концепциям постиндустриального и информационного общества. Постиндустриальное состояние человеческой цивилизации правомерно связывали со становлением информационного общества – общества, развитие которого определяется количеством и качеством накопленной информации, ее свободой и доступностью. Поэтому понятие “информационное общество” фактически заменило в конце XX столетия термин “постиндустриальное общество”.

В философии и других социальных науках понятие “информационное общество” быстро стало развиваться в качестве концепции нового социального порядка, который существенно отличается по своим характеристикам от предыдущего. Разные варианты этой концепции были представлены в работах Р. Арона, Д. Белла, З. Бжезинского, Е. Масуды, Э. Тоффлера, Ф. Фукуямы и других мыслителей.

Возникновение информационного общества неразрывно связывалось с осознанием фундаментальной роли информации в общественном развитии, рассмотрением в широком социокультурном контексте таких феноменов, как информационные ресурсы, информационные технологии, информатизация, компьютеризация и тому подобное.

В исследовании этого общества ведущими аспектами стали экономический и технологический. В условиях массового производства

информации главной целью стало использование новейших информационно-компьютерных технологий для создания новой техники, новых товаров и услуг. Таким образом обеспечивался экономический рост в высокоразвитых странах, а новые знания и основанные на них технико-технологические инновации стали решающим фактором глобальной конкуренции.

Система образования на эти тенденции отреагировала соответствующим образом: компьютеризация, информатизация учебного процесса стала главным направлением модернизации. Многочисленные исследования проблемы информатизации образования в основном акцентировали внимание на новых возможностях, перспективах использования информационно-телекоммуникационных технологий для повышения эффективности образовательного процесса.

Однако дальнейшее более глубокое осмысление даже некоторых аспектов влияния информационно организованного общества на процесс образования и самого человека в целом привело к выводам о преждевременности и ошибочности однозначных оценок этого воздействия. Последствия взаимодействия человека с новой виртуальной средой и новейшими технологиями оказались противоречивыми. С одной стороны, становление информационного общества открывает новые перспективы для интенсификации и расширения культурной коммуникации, взаимодействия, реализации сущностных сил человека. Но вместе с тем, порождает опасность манипулирования индивидуальным, групповым и массовым сознанием, трансформации социально-психологического климата, информационной зависимости, формирования одномерного человека. Глобальное коммуникативное пространство предопределяет господство интегративных языковых тенденций, расширяет “псевдокультурное” поле общения, нарушает соотношение между высокой и массовой культурами в пользу последней. Стал увеличиваться цифровой разрыв как между государствами, так и между разными социальными группами внутри стран, что обусловило рост экономического и цифрового неравенства. Все чаще специалисты стали говорить о возникновении кризисных явлений в сфере морали, культуры, психологического здоровья общества.

По мере развития информационного общества появились исследования, в которых шла речь о так называемом “опасном знании”, “обществе не-знания” (В. Горохов). “Если в информационном обществе возникла надежда с помощью всех благ компьютерной революции стать более информированным, чем раньше, узнавать быстрее и полнее все, что происходит в мире, в культуре, в науке и технике, то сегодня эта надежда рухнула под напором избыточной и часто фальсифицированной информации. И действительно, все, а не только отдельные философы, поняли, что знают определенно только то, что на самом деле ничего не знают… Но самое главное, что не только мы, но и те, кто управляет нами и обществом в целом... также не имеют ясного представления о том, что нужно делать и что нужно знать, чтобы делать” [1, 66–67].

Научное сообщество обратило внимание на новые вызовы и проблемы, которые несет бурное экономическое и технологическое развитие

информационного общества. Было установлено, что увеличение объема информации не обязательно приводит к приросту знаний. Все более очевидным становился тот факт, что такое общество не гарантирует качества и безопасности жизни своих граждан. Как результат критического анализа цивилизационных процессов, обусловленных принципиально новой ролью информационных технологий в современном мире, стали появляться фундаментальные работы известных социальных теоретиков и футурологов с весьма симптоматичными названиями: “Наше постчеловеческое будущее” (Ф. Фукуяма), “Шок будущего” (Э. Тоффлер), “Общество риска” (У. Бек) и другие.

Осознавая глубокие противоречия и угрозы в развитии информационного общества, мыслители стали активно осуществлять исследования других измерений нового социального порядка. Следствием такого поиска стало формирование на рубеже веков концепции общества знаний. И хотя сегодня еще нет достаточно аргументированной теории, которая бы объясняла всесторонние аспекты нового исторического феномена, все больше стран стремятся развиваться инновационным путем, который ведет к обществу знаний.

Общество, в котором вся система технологий детерминируется и стимулируется опережающим развитием знания, которое включает знания естественно-научные, социальные, экономические, политические, правовые, психологические, антропологические и другие, может закономерно называться knowledge-based society (К-общество).

В научное обращение понятие “общество знаний” (knowledge society), которое определяет тип экономики, где знания играют решающую роль, а их производство становится источником развития, ввел в 1996 г. Питер Друкер, основатель менеджмента, профессор ряда американских университетов. В таком обществе знания занимают первое место среди других факторов общественного развития.

Процесс переоценки движущих сил экономики начался в 70-х годах XX века. Именно тогда человеческий фактор выдвигается на первый план среди других факторов производства. В это время американский экономист Г. Беккер разрабатывает теорию человеческого капитала, в которой речь идет о том, что вложения в человеческий капитал дают значительные по объему, длительные по времени, интегральные по характеру экономический и социальный эффекты.

Одним из первых признал ключевую роль знаний в экономических процессах основатель современной неоклассической экономики А. Маршалл. Й. Шумпетер подчеркивал, что появление новых товаров, методов производства, рынков, материалов и организаций – это результат новых “комбинаций” знания.

С бурным технологическим прогрессом, формированием информационного общества проблема роли знания привлекла еще больше внимания. В это время заинтересованность данной проблемой наблюдалась у таких известных теоретиков, как П. Друкер, М. Кастельс, П. Ромер, Э. Тоффлер

и других. Так, по мнению Э. Тоффлера, сфера знаний – это ось, вокруг которой "организуются" новые технологии, экономический рост, социальная стратификация. В новых условиях на каждый доллар, который вкладывается в экономику Третьей волны, необходимо несколько долларов вкладывать в человеческий капитал – в обучение, образование. Самое главное при этом – трансформация не машин, а людей, перевооружение их сознания, переход к пониманию первичной значимости культуры в жизни человеческих сообществ. Одновременно с перестройкой техносферы происходит революционизация инфосферы. Мир в целом перестает представляться как машина; он заполняется инновациями, для восприятия и понимания которых необходимо постоянное развитие способностей, непрерывное образование, широкомасштабное мышление [9]. На специфику знания как определяющего фактора развития указывает М. Кастельс: "В новом, информациональном способе развития источник производительности заключается в технологии генерирования знаний, обработки информации и символической коммуникации. Разумеется, знания и информация являются критически важными элементами во всех способах развития, так как процесс производства всегда основан на некотором уровне знаний и на обработке информации. Однако специфическим для информационального способа развития является воздействие знания на само знание как главный источник производительности" [4, 39].

По оценкам Мирового банка, сегодня физический капитал в современной экономике формирует 16% общего объема богатства каждой страны, природный – 20%, а человеческий – 64%. В таких странах, как Япония и Германия доля человеческого капитала составляет до 80% национального богатства [8, 9]. Таким образом, наиболее эффективной формой накопления сегодня становится развитие людьми собственных способностей, а наиболее выгодными инвестициями – инвестиции в человека, его знания и таланты.

В 2005 году ЮНЕСКО подготовила "Всемирный доклад 2005 года: На пути к обществу знания", в котором обосновывалась необходимость и значение перехода от концепции информационного общества к концепции общества знания. В нем обращалось внимание на то, что возможности и ресурсы глобальной информатизации лишь в незначительной мере используются в процессе продуцирования и распространения знаний – большая их часть способствует расцвету явлений, которые ничего общего с обществом знаний не имеют: бессодержательные интернетовские "чаты", "шопинги" и тому подобное. Поэтому общество знаний само по себе из информационного общества не сформируется, поскольку увеличение объема информации не обязательно приводит к приросту знаний. Нужно, чтобы средства отбора, обработки, осмысления и использования этой информации также были адекватными заданию продуцирования и использования знаний для развития человеческого общества как в духовной, так и в материальной сферах. Понятие "информационное общество" определяется достижением технологии. Понятие же "общество знаний" предусматривает более широкие социальные, психологические, этические, аксиологические и другие параметры. Поэтому

ЮНЕСКО рекомендовало употреблять термин “общество знаний” вместо термина “информационное общество” [5].

Необходимо отметить, что в научном сообществе однозначного принятия этой рекомендации нет. И хотя ряд исследователей считают справедливым отождествлять эти понятия, а некоторые используют и такое понятие, как “информационное общество, основанное на знаниях”, все же большинство исследователей рассматривают общество знаний как высшую стадию информационного общества, становление которого стало возможным благодаря развитию информационных технологий [2; 3; 7]. К числу последних относимся и мы, считаем, что информационное общество, то есть общество глобальных информационных связей, – это лишь необходимое условие, среда для формирования общества знаний. Информатизация общества рассматривается лишь как инструмент для построения общества знаний.

Доступ к качественному и непрерывному образованию для всех, сохранение культурного и языкового разнообразия и открытый для всех Интернет, основанный на соблюдении прав человека, в частности свободы слова, эффективная инновационная система, которая объединяет в единый комплекс экономику, научные и разного рода исследовательские центры и учебные заведения, государство как инициатор и координатор становления и развития общества знаний – такие краеугольные камни, на которых должно строиться общество знаний.

Становление такого общества основывается на развитии и системном взаимодействии науки, образования и инноваций. Поэтому человек, который хочет быть успешным в обществе знаний, должен уметь в первую очередь: гибко адаптироваться к быстро меняющимся жизненным ситуациям, самостоятельно приобретая необходимые знания, умело применять их на практике для решения разнообразных проблем, чтобы на протяжении всей жизни найти в ней свое место; самостоятельно, критически мыслить, уметь видеть возникающие в реальном мире проблемы, трудности и искать пути их решения и преодоления, используя новейшие знания и технологии; четко осознавать, как эффективно эти знания можно применить на практике; быть способным генерировать новые идеи, творчески мыслить; самостоятельно развивать и совершенствовать интеллект, культурный уровень; быть человеком высокой нравственности.

Сегодня определяющим фактором успеха в становлении общества знаний является готовность и способность людей адекватно воспринимать, понимать и творить новации. Отсюда, главное задание образовательной сферы заключается в формировании инновационного мышления, ориентированного на эффективное создание новаций и конструктивное отношение к нововведениям как особо важной личной и общественной ценности.

В таком обществе растет значение междисциплинарного, системного знания, которое позволяет самостоятельно находить и принимать ответственные решения в условиях неопределенности, в критических и стрессовых ситуациях, в тех случаях, когда человек сталкивается с новыми весьма сложными природными и социальными явлениями и процессами.

Овладение такими знаниями и их использование на практике будет способствовать обеспечению безопасности существования, повышению качества жизни людей. Новейшие научные знания, а также этические принципы являются в этих случаях единственно надежной опорой.

Данное общество характеризуется и своей системой ценностей. В. Колпаков утверждает, что главным фактором формирования общества знания стало внедрение установки на утилизацию научного знания в массовое сознание индустриальных обществ. А сегодня тенденция к утилизации знания доведена до предела. Анализируя далее качественные сдвиги современного общества, автор приходит к выводу о расширении объема ценностей за счет ценностей докапиталистических обществ и культур незападных народов и ослаблении жестких норм рационализации и целерациональности, а значит, преодолении тенденции отождествления ценностей техногенной цивилизации с западными [6, 38].

В украинском обществе есть понимание того, что сегодня необходимо сделать решительные шаги в направлении формирования общества знаний. Основные акценты сегодня должны быть перенесены на задание ускоренного инновационного развития, перехода к стратегии экономики, которая базируется на знаниях. В ее основе лежат интеллектуальные ресурсы, интеллектуальный капитал, наука, процессы трансфера результатов творческой деятельности в производство материальных и духовных благ.

Осознание новых мировых реалий нашло отображение и в Универсале Национального Единства, подписанном в августе 2006 г. руководителями центральных органов власти и представителями ведущих политических сил Украины. В документе одним из приоритетов провозглашается “конкурентоспособная, основанная на знаниях, экономика”. Среди средств достижения этого приоритета названо “повышение доступности и качества образования”.

Исходя из новых возможностей, которые несет с собой общество знаний, и новых рисков, которые возникают в результате “отдаления” от этого типа общества, актуальной задачей, по мнению М. Згуровского, является определение, насколько Украина приблизилась к этому типу общества, или наоборот, еще удалена от него.

Для определения качественной и количественной характеристик состояния К-общества и фундаментальных условий для его развития предлагается воспользоваться индексом К-общества (Ік), разработанным и примененным ООН к своим членам. Этот индекс является синтетическим и определяется тремя главными показателями:

- индексом интеллектуальных активов общества (Іиа), который формируется с помощью таких индикаторов, как полный срок школьной обучения в стране, количество молодежи в возрасте до 15 лет, получающей образование, уровень предоставления населению информации с помощью ИКТ и прессы, в частности Интернета, телефонной связи, газет, журналов;

- индексом перспективности развития общества (Іпр), определяемым государственными расходами на охрану здоровья, на исследования и

инновационное развитие страны, снижением затрат на оборону страны, количеством детей на одного учителя в начальной школе, уровнем свободы от коррупции;

- индексом качества развития общества (Iкр), характеризующего качество и безопасность жизни людей путем учета таких факторов, как уровень детской смертности (индикатор, отражающий бедность и маргинализацию общества), неравенство распределения социальных и материальных благ между гражданами общества (GINI Index), соотношения защищенной в экологическом отношении территории к общей территории страны, количество выбросов углекислого газа на душу населения.

По данным ООН, определившей 45 наилучших стран мира из 191 члена, по индексу К-общества (на конец 2005 г.) Украина занимает 40 место. Анализируя особенности приближения Украины к обществу знаний, М. Згуровский приходит к такому выводу: исходя из того, что Украина еще не завершила построение первой фазы К-общества – информационного общества и экономики знаний (отсутствует развитая телекоммуникационная инфраструктура страны, существует несоответствие информационной среды Украины базовым международным индикаторам, практически отсутствует эффективная инновационная политика государства), целесообразно действовать параллельно в двух направлениях, а именно:

- ускорить развитие первой фазы путем привлечения внешних и внутренних инвестиций и осуществления принципиально важных институциональных преобразований;

- мобилизовать в едином комплексе политические и общественные институты государства на приоритетное развитие следующей фазы – общества, основанного на знаниях, главной целью которого должно стать обеспечение высокого качества и безопасности жизни всех граждан Украины. Эта стратегия была бы привлекательной, амбициозной и востребованной со стороны мирового сообщества [2].

Следовательно, образовательная стратегия должна быть ориентирована на обеспечение перехода к инновационной модели, которая предусматривает опережающий характер развития системы образования с тем, чтобы подготовить человека к жизни в обществе знаний, где определяющую роль играют интеллектуальные ресурсы и инновации. Данная модель ориентирована на максимальное развитие творческих способностей человека, формирование сильной мотивации к самообразованию и саморазвитию, к созданию новаций. Важнейшим активом в таком обществе становятся не материальные ресурсы, а интеллект, информация, знание. В соответствии с этим образовательная сфера и должна осуществить процессы модернизации. Существенную помощь ей окажут философско-научные исследования, которые всесторонне и глубоко призваны осмыслить мировоззренческие, методологические и иные аспекты формирования К-общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Горохов В.Г. Научно-техническая политика в обществе не-знания // Вопросы философии. – 2007. – № 12. – С. 65–80.
2. Згуровский М. Путь к обществу, основанному на знаниях. – Режим доступа: http://www.zn.ua/3000/3300/52340
3. Карпенко М.М. Модернізація вищої освіти як чинник розбудови суспільства знань в Україні // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 57–63.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
5. К обществам знания: Всемирный доклад ЮНЕСКО 2005. – Режим доступа: http//unesdoc.unesco.org/smages/0014/001418/141843.
6. Колпаков В.А. Общество знания. Опыт философско-методологического анализа // Вопросы философии. – 2008. – № 4. – С. 26–38.
7. Кремень В.Г. К обществу знаний – через совершенствование системы образования // Социально-экономические проблемы информационного общества. – Сумы: ИТД "Университетская книга", 2005. – С. 34–48.
8. Сучасні концепції менеджменту / За ред. д-ра екон. наук, проф. Л.І. Федулової. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 536 с.
9. Тоффлер Е. Третя хвиля. – К.: Вид. дім "Всесвіт", 2000. – 480 с.

РЕЗЮМЕ

О.А. Наумкіна. Від інформаційного суспільства до знаннєвого суспільства: освітній аспект.

У статті обґрунтовується необхідність орієнтації освітньої стратегії на формування знаннєвого суспільства як вищої стадії інформаційного суспільства і підготовку людини до існування в ньому.

SUMMARY

O.A. Naumkina. From Information Society to Knowledge Society: Educational Aspect.

The article grounds the necessity of educational strategy orientation to knowledge society formation as of the highest stage of information society development and man preparation for existence in it.

О.В. Буканова
Запорізький національний університет

ВПЛИВ ПЕРЕХОДУ ВІД ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА ДО ІНФОРМАЦІЙНОГО ТА НАНОСУСПІЛЬСТВА НА СВІТОГЛЯДНІ ОРІЄНТАЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНЦЯ

У статті з точки зору соціально-філософського осмислення розглядається особистість та її розвиток в умовах інформатизації та нанотехнологізації, виявлення механізму взаємозв'язку інформатизації зі

змінами її ціннісних орієнтацій. Установлено, що для України шляхом виходу з кризової ситуації є запровадження досвіду розвинутих співтовариств на базі традиційного українського менталітету, що сприяє виробленню чітких моральних устоїв в реальному житті.

Прагнення до вдосконалення та прогресу завжди були складовими елементами людського життя. Розвиток і втілення в життя кібернетичних технологій привело до багатьох змін у поданні інформації, її пошуку, зберіганні. На сьогодні ми маємо дуже розвинені комп'ютерні технології, які майже необмежено розширюють особистості доступ до інформації.

Створення комп′ютерних технологій (кібернетичні технології) змінює ставлення особи до інформації та до її передачі, до оточуючого світу та до себе самої. Використання комп′ютерних технологій передбачає, перш за все, розуміння того, до яких змін у ієрархії системи цінностей це приведе, які наслідки для ціннісної сфери особистості буде мати.

Соціально-філософське осмислення особистості та її розвитку в умовах інформатизації та нанотехнологізації, виявлення механізму взаємозв'язку інформатизації зі становленням або змінами ціннісних орієнтацій особистості дає можливість у новому інформаційному суспільстві на теоретичному й практичному рівнях визначити основу для вирішення багатьох соціальних проблем, насамперед особистісних. Це виявило важливість і актуальність цієї проблематики і зумовило обрання теми дослідження. Аналіз деяких аспектів цього питання можна знайти в соціології, аксіології та психології. Мета статті – окреслити основні напрямки соціально-філософського дослідження цієї проблеми на перетині наук.

Підвищений інтерес у дослідників викликають світоглядні й методологічні проблеми гуманітарного пізнання, ґрунтовні дослідження яких здійснено у працях Г. Антипова, Є. Бистрицького, Л. Губерського, В. Канке, В. Калініченка, М. Кисельова, С. Кримського, В. Лук'янця, М. Марчука, А. Маковецького, А. Нікітіна, А. Огурцова, М. Ожевана, І. Проценка, М. Розова, М. Сидоренка, Б. Юдіна й ін.

Дослідженню питання включення України до глобалізаційних процесів присвячені праці О. Білоруса, М. Лукашевича, Д. Лук'яненка, М. Михальченка, Б. Новікова, Є. Суліми та інших науковців.

Ціннісні орієнтації людини, суспільства, нації складаються історично, успадковуються поколіннями, збагачуються, удосконалюються чи здрібнюються, розпорошуються ними. Це стосується й моральних цінностей, які уособлюють культурне обличчя XXI століття. Мораль – вагома складова частина духовної культури етносу, нації; цей аспект її існування потребує ґрунтовного наукового розкриття. З погляду філософсько-етичного дослідження та осмислення моральних цінностей українського народу особливо значущим і перспективним завданням є аналіз відповідних поглядів селянства, адже часова протяжність, що йменується історією, для українців значною мірою виявилася "замкненою" на постаті хлібороба-трударя, представника сільської "мовчазної більшості". Не випадково вітчизняні історики, які досліджували селянську проблематику, здавна вдавалися в цьому зв'язку до термінів "народ", "українці".

Додамо, що селянство принаймні до середини XX ст. становило більшість української нації, а це дає підстави говорити про українців як про націю переважно хліборобську не лише в історичному, а й в соціально-культурному, цивілізаційному аспекті.

“Тотальна криза ідентичності” – так нерідко характеризують умови, у які потрапила людина в XX – XXI сторіччах. Народи, етнічні групи, різноманітні локальні спільноти з ентузіазмом зайнялися пошуками самоідентифікації – за принципом державності, культури, релігії, етносу тощо. У філософії це, зокрема, виявляється в тому, що традиційний “пошук визначеності” поступається місцем “пошуку ідентичності”. Втрата глибинної онтології людського буття пов’язана з розчиненням людини в соціотехнічних системах, перетворенням її із суб’єкта діяльності в її фактор. Проблему збереження/втрати ідентичності обговорюють переважно у психологічному (розглядаючи долю індивіда) і соціальному аспектах, досліджують етнічну, культурну ідентичність. Світове співтовариство збентежене розпадом духовності, її перетворенням у соціотехнологію; науковці говорять про екологію культури (розмірковуючи про збереження динамічної рівноваги щодо життя людини, мають на увазі збереження її генотипу, а щодо певної культури – традицій).

Виходячи зі змісту базових моральних імперативів і аналізу джерел моральної свідомості, можна дати загальне визначення народної моралі як системи цінностей та імперативів, що орієнтують етнос на духовно піднесений ідеал людського єднання, який втілюється у примиренності, солідарності і братерській (милосердній) любові, а також як сукупність традиційно закріплених моральних норм, установлених суспільством (народом), що забезпечуються силою впливу суспільної думки, здійснюючи ціннісну орієнтацію поведінки через дихотомію “добра” і “зла” [11, 7].

Об’єктивною підставою індивідуалізації висувається не практична життєвість як така, а відчуття духовної спорідненості носіїв однорідного за змістом досвіду, що конкретизується у певному зразку моральної діяльності. Дотриманням “вічних законів” кожен носій етносу засвідчує власну волю – добру волю. Тому традиційна мораль базується не лише на звичці, тримається не лише страхом (осудом, покаранням “вищих сил” чи ближніх), але й суб’єктивною потребою засвідчити свій зв’язок з іншими, своєю причетністю до роду, до загалу (етносу, віруючих). Саме завдяки внутрішній злагоді етноси змогли укорінитися в просторі фізичної життєвості, сформувати не лише психічно, але і фізично сприятливі умови виживання (створювати природне середовище, матеріальне виробництво тощо). Зазначене свідчить, що народна мораль завдяки історично й етнічно визначеному типу стосунків є різновидом саме імперативно-ціннісної свідомості та формує типову людину: людину певного “часу, місця, дії”. Характер імперативності народної нормотворчості обумовлений змістом її цінностей.

Принципово важливі підходи до вирішення питання про сутність моральної культури склалися у працях М. Шелера [13, 15–56.] і М. Гартмана [2], у яких аналізується світ цінностей людини. Обґрунтування об’єктивного

світу цінностей і його ієрархії в аксіології М. Шелера і "постулаторному атеїзмі" М. Гартмана створює можливіть поєднання понять як класичної, так і некласичної філософії, що є важливим для аксіологічного напрямку етичних досліджень. Саме уявлення про людину (про себе у природі, про себе в суспільстві) у фонді народного світогляду, містить у собі значний морально-етичний струмінь і найбільшою мірою відповідає термінам "етос", "система цінностей".

"Цілісність гуманітарного простору України не можлива без єдності духовних цінностей", – наголошує Президент України у своєму Посланні до Верховної Ради, визнаючи скріплюючу роль спільних духовних цінностей нації [9]. Для України визначення свого місця є на сьогодні центральною проблемою, і саме це робить її становище вкрай хитким та небезпечним, породжуючи в людях невпевненість і тривогу. Відбувається перебудова соціальних зв'язків, що стимулюється глобалізацією і в розвинутих, і в країнах, що розвиваються. На думку М. Михальченка [9, 113], нового порядку вимагає не тільки сучасна українська політична нація, а загалом соціальна структура суспільств, тому варто "застосувати новий модернізаційний підхід до аналізу самої України". На пострадянському просторі в катастрофічних масштабах проявляється тенденція до соціально-культурного занепаду широких верств населення, яким в умовах структурної кризи недоступний нормальний життєвий рівень.

Україна поки що ніяк не може перерости статус перехідної держави, примусово залученої до процесу глобалізації, і до сьогодні, на жаль, йде шляхом запозичення західних зразків і стандартів життя, а в стратегічному відношенні стоїть на шляху "траєкторії переслідування". Між тим, суспільний розвиток свідчить: той, хто наздоганяє, ніколи не наздожене, – і в українському суспільстві все більша кількість фахівців починає це розуміти, всерйоз замислюючись над розробкою стратегії "руху на випередження". Українське суспільство не можна назвати інформаційним і повному значенні цього слова. Інформаційне суспільство уособлює інформаційно-технологічні зміни нового тисячоліття і є сутнісною характеристикою сучасного життя людства [6, 18–19]. Питома вага таких технологічних змін повинна бути такою, щоб характеризувала явища масові, загальновживані або усталені у суспільній практиці та свідомості. Елементарні речі, які робляться у країнах, що здійснили такі зміни, в Україні ще не мають масового розповсюдження та не знайшли свого місця в умах соціуму. Усе нове викликає опір. Варто згадати лише перехід обслуговування зарплат співробітників на картки, який відбувався протягом 2005–2006 року найбільш масово і не в останню чергу досить примусов завдяки постанові Кабміну України про невідкладність таких заходів.

Глибокої кризи зазнали всі попередні, у першу чергу, традиційні, національно-релігійні цінності й орієнтири життєдіяльності людини в умовах соціуму. Як наслідок – руйнування цілісності свідомості й усталеної системи цінностей особа переживає гостру кризу самоідентифікації, опиняється в маргінальному інтелектуально-духовному стані. За визначенням Ф. Фукуями, унаслідок суттєвого зменшення "радіусу довіри" та "соціального капіталу" в суспільстві відбувається "випробування на розрив". Останнє спричинене

стимульованою глобалізацією, перебудовою соціальних зв'язків, поглибленням розходжень між ціннісними орієнтирами особистості та її реальними можливостями в умовах нового глобалізованого соціального порядку, зміною способу мислення і життєіснування усього людства. Одночасно з глобалізацією в усіх сферах виникає не тільки нова багатоманітність зв'язків між державами та суспільствами, але й значною мірою руйнується структура основних принципів, на яких до цього часу організовувалися й існували суспільства й держави як територіальні єдності. Натомість утворюється нова спільнота – загальнопланетарний соціум. За умов нових соціальних зв'язків глобалізованої соціальності виникає необхідність формування нової єдності на засадах загальноприйнятної універсальної етики.

Відгукуючись на вимоги глобалізації та перехідного періоду як процесу, українське суспільство повинне пройти не просто хвилю модернізації, а радикальний процес соціальних змін, який повністю змінить структуру суспільства. Це тектонічні епохальні зміни, які змінюють соціальний статус, спосіб і якість життя мільйонів людей, котрі живуть в численних спільнотах" [9, 110]

Розвиток суспільних відносин шляхом прискореного розвитку НТП спричиняє до таких наслідків, як збільшення темпів життя і "футурошок", залежність людства від комп'ютеризованої техніки, перенасичення свідомості припливом різнорідної, здебільшого неструктурованої, інформації, що спричиняє фрагментарність світосприйняття; у результаті високого ступеня детермінованості суспільства постіндустріальної доби саме інтелектуально-інформаційними чинниками це суспільство виявляється більшою мірою запрограмованим, але при цьому – і найменш передбачуваним та прогнозованим. Глобалізація є надто неоднорідним і складним процесом, який потребує уточнення, оскільки маємо не просто суцільну й однозначну глобалізацію, а декілька різних процесів, які переплітаються, взаємодоповнюють одне одного, а іноді мають зовсім протилежне спрямування.

Технологічна раціональність перетворюється на раціональність політичну та соціальну. Наведені тенденції безпосередньо позначаються на здатності людей до міжособистісних стосунків, котрі, з огляду на втрату суб'єктом морально-етичних зобов'язань та відповідальності перед спільнотою, зосереджуються виключно на утилітарних або конформістських цілях.

Нанотовариство – це певний тип біосоціотехнологічної системи, який складається з різнородних взаємопов'язаних підсистем, властивостей і стосунків, які створені індивідами на основі нанотехнологій, метою якої є реалізація екстремальних принципів життєдіяльності індивідів за допомогою законів та соціологічних алгоритмів, що діють у певних межах. Системотворчими елементами виступають Homo Sapiens, а потім – Nano Sapiens. Системоутворюючими елементами виступають результати (матеріальні та ідеальні продукти) нано-технологічної діяльності Homo та Nano Sapiens [4].

Розвиток нанотехнологій прогнозовано призведе до підвищення рівня індивідуалізму в соціумі. Зараз у суспільстві домінує образ «вільної людини з комп'ютером», що підтверджується зростанням рівня продаж ноутбуків на

Україні за останні півроку, якщо порівняти з відповідним періодом минулого року. Це з одного боку, а з іншого боку, цей факт свідчить про ненасиченість споживацького попиту, бо такий ноутбук у більшості покупців – першій у їхньому житті. Тобто, процес переходу на новий етап інформатизації суспільства не завершений, а лише набирає оберти, що свідчить про нерозвиненість (не сформованість) в Україні інформаційного суспільства як такого. Заглядаючи у наносуспільство, можна спрогнозувати зростання індивідуалізму вільної «людини з нанотехнологією».

Про бажання мати «свою» нанотехнологію, зростання індивідуалізму можна переконатися, розглядаючи проблеми, які виникають у сучасних інформаційних суспільствах Заходу, а саме західні зразки є орієнтирами розвитку керманичів українського суспільства). Так от, таким показниками зростання індивідуалізму, бажання мати та демонструвати щось «своє, окреме від інших» є створення та успішне функціонування віртуальних світів сайтів (Facebook, Myspace, різні чати та форуми), де люди, втрачаючи ознаки живої істоти, стаючи просто користувачами, створюють собі віртуальне життя без наслідків (як здається на перший погляд). Спілкуючись з такими ж користувачами, особа втрачає відчуття реальності й отримує віртуальний контроль над віртуальною дійсністю, не допускаючи у своє реальне життя нікого і таким чином створюючи іллюзію знову ж таки контролю. Так формується величезна залежність від комп'ютера та Інтернету, про яку вже говорять лікарі як про психічне захворювання. Кібернетика показала, що найважливішим аспектом проблеми взаємодії системи "людина-машина-людина", відображеної у комунікативному процесі, стала проблема штучного інтелекту (ШІ), який намагається замінити людині звичайну реальність на віртуальну. Віртуальна реальність здійснила можливість людини побачити власну особистість та її прояви зі сторони, тобто з точки зору інтерактивності, а комунікативний процес, опосередкований новими інформаційними технологіями, дав змогу переосмислити процес звичайного спілкування [7, 129]. Тому дослідження цієї проблеми, з точки зору соціальної філософії, дає можливість здійснити аналіз віртуальної реальності людини, проблеми штучного інтелекту та комунікативного процесу на новому рівні.

На фоні таких подій не залишається осторонь і церква як інститут духовний. Експерти передбачають [12], що в майбутньому наносуспільстві можливі конфлікти між традиційними релігіями та нанонауками, релігійні конфлікти з новими нанорелігіями, адаптація традиційних релігій до нанотехнологій. Хоча процес адаптації можна вже спостерігати зараз, і розпочався він не вчора. На Заході видається з кінці 80-х – початку 90-х років багато літератури психологічно-світоглядного спрямування, практично-прикладного призначення, де використання нанознання демонструється на багатьох прикладах. [3; 5; 1]. Цілісністю та завершеністю, системністю поглядів у цьому ряду робіт привертає увагу книга "The Secret" [14], яку можна вважати прообразом нової релігії, що базується на постулаті – ми та наше життя є продуктом наших думок, доводячи матеріальність людської думки на

енергетичному рівні. Саме про цей феномен (постулат тотожності Nano Sapiens та Бога) говорить А.А. Давидов [4].

Підводячи підсумки, можемо сказати, що прискорений розвиток НТП має величезний вплив на суспільну свідомість і ставить серйозні виклики ціннісним орієнтирам суспільства. Вибиваючи наукову опору з-під усталеної системи цінностей та орієнтирів і не маючи готової заміни, такий розвиток спричиняє соціальне напруження через дезорінтованість особистості. Шляхом виходу з такої ситуації для України може служити досвід розв»язання такого конфлікту розвинутими інформаційними суспільствами на основі традиційних цінностей українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bob Proctor. You were born rich. LifeSuccess Productions. – USA, 2002. – 220 p.
2. Гартман М. Старая и новая онтология.Доклад на философском конгрессе в Испании (Mendoza, 1949) / Перевод Д. Мироновой // Hartmann N. Kleinere Schriften. – B., 1958. – Bd. III. – S. 333–337.
3. David D. Burns. MD Feeling good. The new mood therapy. – USA.: Avon books, 1992. – 446p.
4. Давыдов А.А.В преддверии нанообщества, 2007. – Режим доступу: http://2008.isras.ru/files/File/Socis/2007-03/Davydov.pdf.
5. Depak Chopra. The seven spiritual laws of success. – San Rafael, California, USA: Amber Allen Publishing, 1994. – 116 p.
6. Колодюк А.В. Теоретичне обґрунтування поняття та виникнення інформаційного суспільства // Борисфен. – 2004. – № 11. – С. 18–19.
7. Комар М.Н. Ценности в условиях виртуальной реальности // Перспективы.– 2005. – №1 (29). – С.127–132.
8. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К.: Ин-т социологии НАЕУ, 2001. – 440 с.
9. Мозговий О.Л. Україна в контексті глобалізаційних процесів (соціально-філософський аспект) // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Український центр духовної культури, 2004. – Вип. 41. – С. 107–116.
10. Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє та зовнішнє становище України. 2008 рік. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/news/9941.html
11. Разумцева Г.І. Морально-етнічні погляди українського народу за фольклорними джерелами: аксіологічний аспект.//Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філос. наук. – К., 2004. – 18с.
12. Schummer J. Nanotechnology Challenges: Implications for Philosophy, Ethicsand Society. – N.-Y.:World Scientific Publishing Company, 2006. – 406 p.
13. Шелер М.,Формы знания и бразования // Избранные произведения. – М., 1994. – С. 15–56.
14. www.thesecret.tv

РЕЗЮМЕ

О.В. Буканова. Влияние перехода от постнидустриального общества к информационному и нанообщества на мировоззренческие ориентации современного украинца.

В статье с точки зрения социально-философского осмысления рассматривается личность и ее развитие в условиях информатизации и нанотехнологизации, выявления механизма взаимосвязи этого процесса с изменениями в ценностных ориентациях. Установлено, что для Украины одним из способов преодоления кризиса ценностных ориентаций является восприятие опыта более развитых сообществ у счетом традиционного менталитета, что ведет к выработке твердых моральных устоев в реальной жизни.

SUMMARY

O.V. Bukanova. The Influence of the Transition from Post-industrial to Information Society and Nanosociety onto the World-outlook Orientations of the Modern Ukrainian.

Here the author attempts to develop a 'social philosophical analysis' of a person's value changes given the growing information & nano-technologies with the increasing globalization. It was found that, for Ukrainians, one of the better ways to overcome this crisis is through experience of the advanced communities based on traditional upbringing. That is, the establishment of solid values in present real world situations.

О.О. Литвин
Сумський державний
педагогічний університет

ВПЛИВ НАНОНАУК ТА НАНОТЕХНОЛОГІЙ НА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА РИЗИКУ

В статті висвітлюється сутність нанонаук та нанотехнологій, особливий акцент зроблено на аналізі їх впливу на тенденції розвитку суспільства ризику.

Науково-технічну революцію нашого часу пов'язують з появою нанотехнологій. Нанотехнології дають змогу маніпулювати речовинами і тілами, розміри частин яких визначаються мільярдними частками метра. Один нанометр – це одна мільярдна частина метра, тобто 10^{-9}. Нанонаука – це сукупність знань про властивості речовини в нанометровому масштабі – як теоретична основа нанотехнології є комплексним знанням, що включає в себе фізичні, хімічні, біологічні й інші галузі науки. А нанотехнологія – це міждисциплінарна галузь науки, у якій вивчаються закономірності фізико-хімічних процесів у просторових галузях нанометрових розмірів з метою керування окремими атомами, молекулами, молекулярними системами при

створенні нових молекул, наноструктур, нанопристроїв і матеріалів зі спеціальними фізичними, хімічними й біологічними властивостями [4, 120].

Виникає закономірне питання: яким чином людина може програмувати матерію на атомно-молекулярному рівні? Все це стало можливим завдяки досягненням нанонаук: нанофізики, нанохімії, нанобіології, наноінформатиці, нанооптиці, наноелектроніці тощо, які дозволили нанотехнологам здійснювати обмін інформацією в закодованому вигляді за допомогою електромагнітних сигналів між людиною та наноструктурами. Оскільки такий обмін здійснюється за допомогою технологій, розроблених на базі досягнень наноінформатики, оскільки вона буде набувати все більш важливу роль в наступному перетворенні оточуючої нас реальності.

З одного боку, великі інвестиціх в нанонауку і нанотехнології починають призводити до ще більш різкого поділу світу на розвинені країни й країни, що розвиваються, як це вже зробили біотехнологія й глобальні інформаційні технології; збільшить індивідуалізм людей в суспільстві. Починається період домінування «Вільної Людини з нанотехнологією», індивідуальні можливості якої різко зростають. Зростання індивідуалізму такої людини, наявність шкідливих індивідів чи невеликих груп індивідів з відповідними знаннями в області нанотехнологій може призвести до різкого зростання глобальної загрози людства, навіть до знищення людства загалом З іншого, навпаки нанонаука може виявити нові реалії у світовій науці поточного сторіччя: активна підтримка цих досліджень збоку урядів призводить до загального підйому рівня освіти й професійного рівня вчених і фахівців у країнах, що розвиваються.

Розвиток нанотехнологій призведе до серйозних змін як в організації досліджень, так і в системі освіти і підготовки наукових кадрів. Розвиток та впровадження нанотехнологій вимагає досить інтенсивного обміну науковою інформацією між різними групами і окремими дослідниками, оскільки саме неспроможність об’єднувати досягнення високого класу в різних галузях науки та техніки частіше за все створюють перешкоди на шляху розвитку та організації нових промислових виробництв. При цьому велике значення мають особисті контакти, наявність «людської мережі» в структурі наукових робіт і зв’язків [6, 95].

Наноінженерні, геномні, наномедицинські, інформаційно-медійні технології, а також технології нейрочіпів, віртуальної реальності і штучного інтелекту поки що не стали базовими для планетарного соціуму, тобто такими, за допомогою яких він само відтворює свою тотальність в світі. Проте передові соціальні експерти стверджують, що такими вони стануть вже в найближчі десятиліття. З’являться нейроімплантанти, які дозволять людям безпосередньо підключати до свого мозку різні пристрої (додаткову пам'ять, навчальні програми, засоби, які дозволять бачити інші області спектра). За їх допомогою люди зможуть не тільки розширювати свої знання і сприйняття світу, але й перевести власну особистість в електронну форму. Принципово нові можливості нанотехнологій для збільшення тривалості життя людей, кардинальної зміни Природи, невидимого спостереження за приватним життям

громадян, несанкціонованого чи навіть злочинного маніпулювання нанотехнологіями з боку державних органів влади та зростання індивідуалізму підштовхує до розробки наноетики, яка буде базуватися на деяких системних постулатах, які існують в даний час в біоетиці [7, 5].

Сьогодні розвинені країни, а за ними і людство загалом, переходять в якісно новий стан, який німецький соціолог Ульріх Бек назвав «суспільством ризику». Його основи були створені західними науковцями, в працях яких відображуються їх уявлення про сутність ризику як явища, яке впливає на різноманітні сфери людського життя. Серед них, У. Бек, Н. Луман, Е. Гідденс, К. Лау, а також праці О. Яницького, В. Зубкова, С. Яковлевої, В. Ібрагімова, та інших. Саме ці дослідники внесли вагомий вклад у вивчення сучасного глобального суспільства та заклали той базис, на якому почалося формування міждисциплінарної галузі науки – ризикології, яка має відіграти ключову роль у вивченні суспільства ризику.

Стосовно самого терміну «ризик», то воно не має всеохоплюючого, ґрунтовного визначення. У. Бек вважає, що ризик – це всеохоплююча характеристика суспільства на певному рівні його розвитку, яке після індустріального і постіндустріального (інформаційного) суспільства перетворюється на «суспільство ризику». Суть даного поняття полягає в тому, що логіка виробництва індустріального суспільства поступово трансформується в логіку виробництва масового поширення ризиків, які породжуються різноманітними науково-технічними системами. Центральна ідея рефлексивної модернізації індустріального суспільства розвивається автором в двох напрямках. Ним розглядається логіка розподілу багатств та розподілення ризиків, проте це лише одна сторона суспільства ризику. Інша сторона потрапляє в поле зору тоді, коли У. Бек розглядає характерні для індустріального суспільства протиріччя між його основами і тим, що ми маємо зараз [2, 25–28].

Е. Гідденс вважає ризик однією з атрибут них рис «високої сучасності», яка характеризується принциповою некерованістю цілого ряду ситуацій і процесів, які становлять реальну загрозу не окремим індивідам та невеликим співтовариствам, а людству загалом [3, 111].

Ульріх Бек говорить про те, що «місце спільноти потреби займає спільнота страху». В його концепції ризик є систематична взаємодія суспільства з «загрозами та небезпеками, ініційованими і виробленими процесом модернізації як таким. На відміну від небезпек минулих епох ризики сутність наслідку, пов’язані з загрозливою потужністю модернізації…» [1, 21–22].

Виникають протиріччя між тим, що ми спостерігаємо зараз, і концепцією індустріального суспільства, фундаментом якого були такі традиційні зв’язки та соціальні форми як класи і сім’я. Таким чином, сучасне суспільство знищує само себе. В суспільстві ризику люди досягають солідарності в спробі вберегти себе від ядовитих речовин, позбавитися від небезпеки. Ця мета багато в чому негативна, тобто це не прагнення до кращого, а спроба уникнути найгіршого. Рушійну сила суспільства ризику можна виразити фразою: «Я боюсь!».

О. Яницький, спираючись на теоретичні засади У. Бека, Н. Лумана та Е. Гідденса, розробив власну концепцію, яка отримала назву «суспільства всезагального ризику». Її зміст зводився до того, що відбувається поєднання техногенних ризиків, які виникають під впливом форсованої модернізації та соціогенних ризиків, які мають суспільну природу свого виникнення [10, 46].

Проте, головною умовою становлення суспільства ризику (суспільства всезагального ризику), відповідно до ідей У. Бека та О. Яницького, є зміна позитивної логіки суспільного розвитку на негативну. Позитивна логіка власним нормативним ідеалом має досягнення тотожності. Він, тобто цей ідеал, який заснований на таких позитивних цінностях, як ріст багатства, визнається і У. Беком, і О. Яницьким, недосяжним через власну утопічність. Такому позитивізму протиставляється суспільство ризику, нормативним ідеалом якого є безпека, як наслідок соціальний проект має виключно захисний характер, тобто негативний. Дана модель суспільства орієнтована не на досягнення кращого, прогресивнішого, а на збереження, захист того, що є і відвернення гіршого. Як наслідок, в такому суспільстві видозмінюється і система цінностей: орієнтація на задоволення потреб трансформується в орієнтацію на їх самообмеження.

Однією з найбільш важливих умов для подібної зміни цінностей послугувало перетворення навколишнього середовища, а також створеної людиною системи життєзабезпечення в середовище життєвого знищення. В таких умовах суспільство вже не може розвиватися попередніми темпами, йому потрібно все більше сил для відвернення тих наслідків, які викликав суспільний прогрес.

Ризики суттєво впливають на всі сфери суспільства, особливо на систему загальнолюдських цінностей, а також на форму та масштаби колективної соціальної дії. Поширення ризиків до глобальних масштабів може, з одного боку, призвести до глобалізації соціальної дії, виходу різноманітних соціальних суб'єктів (таких, як політичні партії, громадські організації, суспільні рухи тощо) на транснаціональний рівень, а з іншого боку, протилежним наслідком є соціальна апатія. Відбувається зміна інституціональної структури суспільства. Утворюються нові соціальні інститути, які потрібні для підтримки суспільних і екологічних балансів – інститут екологічної освіти, екологічного менеджменту. В політичній сфері – систематичні аварії та катастрофи, постійні військові конфлікти та терористичні акти – можуть сприяти популяризації ідеї сильної влади, посилити потяг народних мас до авторитаризму, чи, навіть, тоталітарним формам правління [8, 32].

Специфіка сучасного суспільства полягає в тому, що соціальна реальність змінюється з неймовірною швидкістю, примушуючи кожного члена суспільства та й суспільство загалом функціонувати в таких ситуаціях, правила поведінки в яких відсутні в індивідуальній чи суспільній практиці. Глобальні наслідки нанотехнічної революції для суспільства ризику виявляться непомірно більш загрозливими, ніж наслідки всі попередні науково-технічних революцій для суспільств минулого. Передбачити виключно всю різноманітність її соціальних, економічних, політичних та інших наслідків на сьогоднішній день дуже

складно. Зрозуміло лише те, що нанонаукові теорії та нанотехнологічна практика виливається у всеохоплюючий ризик для глобальної цивілізації.

Філософія нанотехнологій ні в якій мірі не є апологією агресивного антропогенного втручання в природу. Ініціатори цієї філософії не вважають, що нанотехнології вирішать абсолютно всі соціальні проблеми та ризики в суспільстві. Все, що вони зроблять, надасть в розпорядження людей потужні інструменти, за допомогою яких будуть успішно вирішені багато із глобальних проблем. Найскладнішими проблемами, з точки зору їх впливу на суспільство ризику, будуть не технологічні чи наукові проблеми. По-справжньому складними виявиться комплекс соціально-політичних та морально-етичних проблем. В центрі цього проблемного комплексу постає питання: чи зможуть керівники національних держав світу виявитись досить передбачливими і готовими до співпраці, щоб своєчасно приймати та застосовувати міжнародні договори, які ефективно зведуть ризики від використання нанотехнологій до мінімуму чи взагалі унеможливлять їх виникнення.

Більшість науковців розглядають в якості основної загрози від нанонауки стрімкий розвиток нанотехнологій, які можуть спричинити неконтрольоване самовідтворення наномашин. Багато дослідників вже приділили увагу цій проблематиці, серед них найвідомішою працею є книга Ерика Дрекслера «Машини створення» [5]. Основну небезпеку являють собою, по-перше, залучення технологій в руки закритих або безвідповідальних співтовариств; і, по-друге, надмірно жорсткий законодавчий контроль за нанотехнологіями. Замість вироблення розумного й гнучкого підходу до регулювання їхнього використання, можна легко скотитися до введення жорстких і непотрібних заборон.

По мірі розвитку сучасних наук та індустрії високих технологій тягар моральних цінностей гуманізму буде ставати все важчим. Головна причина такого процесу полягає в тому, що одні і ті ж нанотехнології, які дозволяють створювати найдієвіше ліки, з рівною долею успіху можуть бути використані і для створення зброї масового ураження. Тому така практика використання нанонаук та нанотехнологій здатна породити в суспільстві ризику і такі глобальні загрози для життя планетарної цивілізації, як «сірий слиз» та «чорна трясовина». Неологізм «сірий слиз» означає велику кількість наномашин, що самовідтворюються і які після випадкового виходу з-під контролю людини будуть здатні з'їсти всю біосферу, перетворюючи її в «сірий слиз». На відміну від нього, «чорна трясовина» – це популяція навмисно виготовлених руйнівних наномашин, свідомо використовуються агресором чи терористом в своїх корисливих цілях [9, 257].

Проводячи аналіз перспектив і потенційних ризиків, які породжені гонкою в сфері високих технологій, філософія нанотехнологій попереджує нас, що ця гонка не здатна повністю знешкодити всі ті тіньові сторони майбутнього розвитку суспільства ризику. При певних умовах прискорення в сфері нанонаук та нанотехнологій здатне не тільки дестабілізувати метаболізм соціуму в суспільстві ризику, але й поставити під питання саме існування людства. Тому

всі ці проблеми, пов'язані з негативним впливом нанотехнологій втягують в дискусію не тільки соціологів і філософів, але й творці нанонаук.

Теперішня гонка в сфері гуманотехнологій породжує реальну можливість біотехнологічного «перепроектування» багатьох генів, які визначають біологічні якості, властивості і здібності людини. А це значить, що стрімкий прогрес негуманітарних наук про людину сприяють досить ризикованому перетворенню людської природи. Практика їх застосування перетворює людину в суб'єкт дійсності, який вільно розпоряджається гуманотехнологією, яка здатна змінювати біологічну природу людини на власний розсуд [7, 9].

Отже, нанонаука виникла на перетині традиційної науки й техніки, квантової механіки й найбільш фундаментальних процесів самого життя. Нанотехнологія описує те, як ми використаємо наші знання нанонауки для створення матеріалів, машин і пристроїв, що фундаментально міняють спосіб життя людей. Нанонаука й нанотехнологія розглядають всі властивості структур у наномасштабі, не зважаючи на те, є вони хімічними, фізичними, квантовими або механічними. Ця наука „багатоманітна" і ділиться на десятки підгалузей. Специфіка сучасного суспільства полягає в тому, що соціальна реальність змінюється з неймовірною швидкістю, примушуючи кожного члена суспільства та й суспільство загалом функціонувати в таких ситуаціях, правила поведінки в яких відсутні в індивідуальній чи суспільній практиці.

Таким чином, нанонаука і нанотехнології, швидше за все стануть причиною наступного стратегічного технологічного прориву. У зв'язку з цим виникають нові загрози та ризики як всередині суспільства ризику, викликані розвитком високих технологій, так і загроза для самого існування людства та планети загалом. Проте, на нашу погляд, на даному етапі роль нанонаук та нанотехнологій на тенденції розвитку суспільства ризику не можливо оцінити в повній мірі і дати однозначні відповіді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
2. Бехман Г. Современное общество как общество риска // Вопросы философии. – 2007. – № 3. – С. 26–46.
3. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность // TESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 107–134.
4. Давыдов А.А. В преддверии нанообщества // СОЦИС. – 2007. – № 3. – С. 119–125.
5. Дрекслер Э. Машины создания. Грядущая эра нанотехнологии. – М.: Букс, 1986. – 184 с.
6. Кобаяси Н. Введение в нанотехнологию. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2008. – 134 с.
7. Кучмій, С. Нанотехнології. Що це таке? // Освіта України. – 2008. – № 17. – С. 5–8.

8. Лукьянец В.С. Наука нового века. Гуманитарные трансформации // Наука и образование: современные трансформации. Монография – К.: ПАРАПАН, 2008. – 328 с.
9. Цикін В.О. Глобалізація: ноосферний підхід. Монографія. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2007. – 322 с.
10. Яницкий О.Н. Социология риска. – М.: LVS, 2003. – 192 с.

РЕЗЮМЕ

А.А. Литвин. Влияние нанонаук и нанотехнологий на тенденции развития общества риска

В статье раскрывается сущность нанонаук и нанотехнологий, особый акцент сделан на анализ их влияния на тенденции развития общества риска.

SUMMARY

O.O. Lytvyn. Influence of Nanosciences and Nanotechnologies in the Tendencies of Development of Society of Risk

In the article the meaning of nanotechnologies is revealed. The main attention is paid to analyze of their influence on the tendencies of development of Society of Risk.

Н.В. Кочубей
Сумской государственный
педагогический университет

СТАНОВЛЕНИЕ ЭТОСА ПОСТНЕКЛАССИЧЕСКОЙ НАУКИ

В статье рассматривается эволюция научного знания с точки зрения изменения типов рациональности. Показано, что вместе с переходом к изучению человекоразмерных объектов происходит нарастание этической составляющей научной рациональности. Анализируется роль этизации научного знания в связи с усилением коммуникативности современного научного дискурса.

В философско-методологической литературе неоднократно анализировались метатеоретические основания науки. В этом ряду можно выделить Т. Куна, который проанализировал эволюцию научного знания с точки зрения изменения научных парадигм, И. Лакатоса, рассмотревшего изменения исследовательских программ. К данной исследовательской традиции можно отнести также «тематические идеи» Дж. Холтона, «исследовательскую традицию» Л. Лаудана и др. В работах В.С. Степина, посвященных данной тематике, разработана эволюция оснований научного знания [5]. Данную концепцию мы применим к нашему исследованию. Попытаемся прояснить, какие изменения претерпевает образ науки, как при этом трансформируется её самосознание. Эти изменения мы рассмотрим с точки зрения кризисных состояний науки. Нас также будет интересовать когерентность этих процессов – своеобразная «встреча», наложение современного кризисного состояния

науки, получившего название «гуманитарной революции», и становление её самосознания как имманентного процесса. В этом контексте мы исследуем, каким образ науки становится в эпоху постнеклассики, как изменяются ее нормы и идеалы, как на этот процесс влияет рост и развитие самого научного знания. Попытаемся также проанализировать, как изменяется самосознание науки в связи с революционными изменениями, которые в ней происходят, может ли синергетика, с развитием которой связывают переход научного знания к новым парадигмальным основаниям, способствовать выходу из современного кризиса.

В науке происходила периодическая смена идеалов, норм, методологических установок. Эти модернизации в ткани самого научного познания являются, по мнению В.С. Степина, одной из важнейших характеристик глобальных научных революций и основанием для становления основных типов научной рациональности – классической, неклассической и постнеклассической [6]. Для классического естествознания идеалом было построение абсолютно истинной картины природы. При этом из описания и объяснения исключалось всё, что относилось к субъекту и процедурам его познавательной деятельности. Разум, наделенный статусом суверенности, дистанцировался от вещей, как бы со стороны наблюдал и исследовал их и был детерминирован только свойствами изучаемых объектов. Идеалы и нормы классического типа рациональности основывались на понимании познания как наблюдения и экспериментирования, раскрывающего тайны природы познающему её разуму. Эти идеалы и нормы обеспечивали познание простых систем, их структур. Сложные саморазвивающиеся системы в этом типе рациональности описывались феноменологически и зачастую оставались за пределами классических научных исследований.

Подобные трансформации и критические состояния научное познание в различные эпохи переживало по-разному. Известно, что лорд Кельвин во второй половине XIX века утверждал, что полную и ясную научную картину мира портят два небольших облачка – две нерешенные проблемы – это излучение абсолютно черного тела и явление фотоэффекта. То есть были вполне авторитетные заявления и представления о том, что познание мира подходит к концу, остались только последние усилия. Именно поэтому кризис науки конца XIX века воспринимается сегодня многими учеными, прежде всего, как кризис притязаний науки на всезнайство, кризис ожидания возможности полного познания если не всего мира, то, по крайней мере, того или иного фрагмента действительности.

С конца XIX и до середины XX века происходит преобразование классической рациональности и становление новой неклассической науки. В это время получают развитие квантовая физика, космология, возникает квантовая химия, со становлением генетики получает новый импульс к развитию биология. Особое место в становлении неклассической рациональности занимают кибернетика и теория систем. Новая наука формирует и новые идеалы и нормы. Возникает понимание относительной истинности теорий, допускается истинность нескольких теорий, их

взаимодополнительность. В связи с этим особенно в квантово-релятивистской физике «в качестве необходимого условия объективности объяснения и описания выдвигается требование четкой фиксации особенностей средств наблюдения, которые взаимодействуют с объектом» [6, 38–39]. Это обстоятельство существенно отличает данную – неклассическую рациональность от предыдущей – классической. Как уже было отмечено, в эпоху классической рациональности одним из основных идеалов познания было объяснение и описание объекта исследования самого по себе. Поэтому, в частности, классическую рациональность не интересовали средства исследования. В неклассическом естествознании, особенно в квантово-релятивистской физике, формируются такие идеалы и нормы доказательности и обоснования, как принцип наблюдаемости, а также принцип соответствия. Первый предполагает экспликацию операциональной основы вводимой системы понятий, а благодаря второму проясняется связь между новой теорией и теми, что ей предшествовали.

Очень важным для неклассической рациональности является также иное понимание роли субъекта познания. Если раньше он воспринимался как дистанцированный от познаваемого им мира, то теперь субъект детерминируется этим миром, находится внутри него. Субъект познания включен в структуры познавательной и социальной деятельности. Эту деятельность, присутствие субъекта невозможно элиминировать из понятий и выводов, из средств наблюдения познаваемых объектов и процессов. Для неклассической рациональности важен не только мир сам по себе, но и способы постановки вопросов, которые, в свою очередь, зависят от развития средств и методов познания. Данный тип рациональности и соответствующая ему система научных идеалов и норм значительно увеличили познавательные возможности науки. Расширилось поле изучаемых объектов. Наука вплотную подошла к исследованию сложных саморегулирующихся систем, открыв тем самым возможности для новых эпохальных изменений.

Наука и техника в конце XX века перестают восприниматься как безусловное благо. В последнее время все чаще достижения науки и техники воспринимаются с подозрительностью и даже вызывают к себе негативное отношение. Так, известный современный философ Эвандро Агацци замечает: «Создаётся впечатление, что общество как бы шагнуло от сциентизма к антисциентизму; другими словами, понимание науки (и техники) как абсолютного и безусловного блага сменилось рассмотрением их как носителей зла. И то и другое по существу иррационально… Сциентизм возлагает ответственность за негативные последствия научно-технического развития на некие «внешние» силы, тогда как ответственность ученых сводится здесь исключительно к правильному исполнению их специально-профессиональной деятельности. Антисциентизм, напротив, взваливает на науку и технику всю ответственность за эти негативные последствия и начисто отвергает какую-либо положительную роль науки по отношению к человеческой свободе» [1, 30].

В современном обществе наука становится неразрывно связанной с технологией, которая понимается, прежде всего, как изменение мира. Современная технонаука превращается в двигатель экономического роста, а научное знание начинает играть для этого двигателя роль своеобразного «топлива» [2, 65].

При этом основными видами технологий признаются высокие наукоёмкие технологии (биоинженерная, генная, информационная, космическая, ядерная и др.), которые составляют основу экономического процветания развитых стран, а также гуманитарные технологии, ориентированные на преобразование человека, расширение горизонта человеческих возможностей.

Новый современный этап развития науки связан прежде всего с революцией в средствах хранения и получения знаний, внедрением науки во все сферы человеческого бытия. Меняется как характер объектов исследования – наука ориентируется на познание сложных саморазвивающихся систем, так и способы организации науки – предпочтение отдается междисциплинарным проблемно ориентированным отраслям. Происходит становление постнеклассической рациональности.

Познание сложных саморазвивающихся систем, которые характеризуются открытостью, необратимостью, непредсказуемостью, кооперативными эффектами, а также органичной включенностью в них человека, выдвигает ряд новых исследовательских стратегий. «Включаясь во взаимодействие, человек уже имеет дело не с жесткими предметами и свойствами, а со своеобразными «созвездиями возможностей». Перед ним в процессе деятельности каждый раз возникает проблема выбора некоторой линии развития из множества возможных путей эволюции системы. Причем сам этот выбор необратим и не может быть однозначно просчитан» [6, 41]. Такая сложность, неоднозначность, а также историчность развития объектов исследования современной науки коренным образом меняет идеалы и нормы исследования. В предыдущих типах рациональности теория строилась в основном как аксиоматическая дедуктивная система, теперь же все чаще используются компьютерные имитации с исторической реконструкцией возможных или происшедших событий.

Переосмысливаются и существенно меняются идеалы эмпирических исследований. Если раньше для експериментального знания важна была воспроизводимость ситуации в одинаковых начальных условиях, то для сложных развивающихся систем такое требование не работает. Для сложных уникальных исторически развивающихся систем эмпирические эксперименты происходят чаще всего на компьютере, что позволяет исследовать состояния и структуры, которые может порождать та или иная система.

Особый интерес и особую сложность для современных исследований представляют так называемые «человекоразмерные» системы и комплексы. К ним можно отнести экологические объекты, в том числе биосферу, различные человеко-машинные комплексы, искусственый интеллект, объекты биотехнологий и генной инженерии и многое другое. Эти системы не

допускают свободного экспериментирования, поскольку могут обнаружиться непредвиденные катастрофические последствия. В связи с этим идеал ценностно-нейтрального исследования утрачивает своё значение. «Объективно-истинное объяснение и описание применительно к «человекоразмерным» объектам не только допускает, но и предполагает включение аксиологических фактов в состав объясняющих положений. Возникает необходимость экспликации связей фундаментальных научных ценностей (поиск истины, рост знаний) с вненаучными ценностями общесоциального характера» [6, 43]. Выдвигается проблема создания модели рациональности, которая была бы открыта для ценностных суждений [1, 37]. Научное знание оказывается все сильнее связанным с социальными условиями и последствиями его применения и выступает как мировоззренчески, культурно, этически, аксиологически обусловленное. Научный этос постнеклассической науки включает не только внутринаучные ценности (как например, нацеленность на познание истины и приращение знаний), но и общечеловеческие ценности. Возникает «новый тип интеграции истины и нравственности, целе-рационального и ценностно-рационального действия» [6, 46].

Во второй половине XX века Р. Мертоном была предложена аналитическая концепция науки как социального института, которая давала возможность, с одной стороны, изучать научную деятельность как социальный институт и как целостный феномен, а с другой – предоставляла возможность построения системы теоретически когерентных научных исследований [7]. Р. Мертон рассмотрел науку как своеобразный социальный институт, сформулировал четыре императива научного этоса – универсализм, коллективизм, бескорыстность, организованный скептицизм, которые более тридцати лет считались основными регулятивами науки. Эти императивы, согласно Р. Мертону, составляют своеобразный комплекс неписанных правил, ценностей и норм научной деятельности. (Заметим, что институциональные ценности определяются целями или результатами деятельности, а нормы соотносятся со способами действия, предпочтительным поведением.) Другими словами, этос науки складывается исторически, передается примерами, подкрепляется стимулами и санкциями и является образцом профессионального поведения. Что же означают эти императивы?

Универсализм обозначает, прежде всего, внеличностный характер научного знания. Положения науки справедливы везде, где имеются сходные условия, и их истинность не зависит от личности того, кем они были высказаны. Это означает, что результаты научной деятельности не зависят от личности ученого и ничто кроме научной некомпетентности не может ограничить продвижение в науке. Данный императив утверждает, прежде всего, что наука – демократический институт и все люди имеют равные права на занятие наукой независимо от национальности или социального положения.

Коллективизм как этический императив обозначает, что научные открытия являются плодом совместной деятельности и социального сотрудничества и принадлежат обществу. Поэтому в науке отсутствует право собственности, а традиция называть открытия именем ученого не дает

особенных прав его первооткрывателю. Для автора должно быть важным не «право собственности», а почет, уважение, признание как со стороны общества, так и научного сообщества, поэтому внимание к научным приоритетам повышается.

Однако повышенное внимание к научным приоритетам создает своеобразную конкурентную среду, способствует действиям, которые могут выдвинуть одного ученого и затмить другого. Для того чтобы такого не происходило, необходимо, чтобы научная деятельность была бескорыстной. Это значит, что кроме постижения истины никаких других интересов у ученого быть не должно. Такая норма поведения, по мнению Р. Мертона, должна предостеречь ученых от поступков, связанных с получением более широкого признания или более высокого научного статуса. Другими словами, свою профессиональную деятельность ученый не может использовать с целью личной выгоды.

Норма организованного скептицизма означает, что любое знание требует тщательной проверки, поэтому ученые должны подвергать сомнению как свои, так и чужие знания, критиковать обнаруженные ошибки.

Данная норма означает также ответственность и профессиональную честность ученого.

С точки зрения Р. Мертона, набор данных правил обеспечивает прогресс научного знания, при этом ученый должен делать то, что полезно для науки.

При всей неоднозначности и дискуссионности данных правил даже сама их формулировка сыграла важную роль в развитии науки. Как справедливо замечает Е. Мирская, «научный этос мертоновского типа (независимо от его адекватности – неадекватности истинному положению вещей) является некоторым «охранным механизмом» для фундаментальных исследований (и, следовательно, для всей науки как системы знаний о мире) [3, 138].

Важными, таким образом, становятся не только универсальные объективно значимые правила, существующие как бы «вне и независимо» от деятельности научного сообщества, а то, как эти правила отображаются в реальном поведении того или иного ученого.

В период постнеклассики существенно изменяются также свойства и параметры научного дискурса, иной характер и значение приобретает научная риторика. Эти изменения в XX веке исследуют П. Фейерабенд, М. Фуко, Ю. Хабермас, К.-О. Апель и др. Коммуникативный поворот в философии науки презентует иное видение научного знания. Происходит «прежде всего отказ от идеи истинности научного знания во имя утверждения его правдоподобности и её различных степеней, отказ от прежнего, ставшего стандартным различения контекстов открытия и оправдания, осмысление процедур аргументирования, а не акта доказательства, и др.» [4, 67–68]. Научные тексты воспринимаются как формы дискурса и нарративы, где основными моментами является не доказательность, а корректность аргументации, процедуры понимания и объяснения. Такие изменения приводят к пересмотру методологических и этических норм научного знания, трансформации восприятия науки как социального института.

В коммуникативной парадигме (Ю. Хабермас) противопоставляется ориентация ученого на успех и ориентация на взаимопонимание. Поскольку коммуникативное действие всегда предполагает признание. Другого, то достижение взаимопонимания становится основной ценностью современного научного дискурса, органично включая тем самым в свою ткань этическую составляющую. Таким образом, можно предположить, что в дальнейшем развитии научного знания будет происходить увеличение значения этической составляющей, что объясняется как нарастанием «человекоразмерности» исследуемых объектов, так и усилением коммуникативной составляющей в научном дискурсе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агацци Э. Ответственность – подлинное основание для управления свободной наукой // Вопросы философии. – 1992. – № 1. – С. 30–40.
2. Лукьянец В.С., Соболь О.Н. Гуманитарная революция // Практична філософія. – 2004. – № 3. – С. 61–77.
3. Мирская Е.З. Этос науки: идеальные регулятивы и повседневные реалии // Этос науки. – М., 2008. – С. 122–143.
4. Огурцов А.П. От нормативного Разума к коммуникативной рациональности // Этос науки. – М.: Academia, 2008. – С. 48–86.
5. Степин В.С. Теоретическое знание. – М: Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
6. Степин В.С. Эволюция этоса науки: от классической к постнеклассической рациональности // Этос науки. – М.: Academia, 2008. – С. 21–47.
7. Merton R.K. The Institutional Imperatives of Science // Sociology of Science / Ed. B. Barnes. – L.: Penguin Books, 1972. – P. 65–79.

РЕЗЮМЕ

Н.В. Кочубей. Становлення етосу постнекласичної науки.

У статті розглядається еволюція наукового знання під кутом зору зміни типів наукової раціональності. Показано, що разом з переходом до пізнання людиновимірних систем відбувається збільшення етичної складової наукової раціональності. Аналізується роль етизації наукового знання у зв'язку з посиленням комунікативності сучасного наукового дискурсу.

SUMMARY

N.V. Kochubey. The Becoming of Ethos of Post Nonclassical Science.

It is observed in the article the evolution of scientific knowledge from the point of view of changing the types of rationality. It is shown that together with the transition of studying human-sized objects the growing of the ethical component of scientific rationality happen. The role of ethisation of scientific knowledge is analyzed in connection with the growth of communicativeness of the modern scientific discourse.

В.Є. Карпенко
Сумський державний
педагогічний університет

ГІПОТЕТИЧНЕ МАЙБУТНЄ УНІВЕРСАЛЬНОГО ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

У статті аналізується проблема гіпотетичної взаємодії носіїв універсального штучного інтелекту та суспільства на основі домінуючих у сучасній філософії світоглядно-методологічних позицій.

Проблемне поле штучного інтелекту постає в сучасній філософії як надзвичайно комплексне і багатомірне. У його складі найвіддаленішою у часі та певною мірою гіпотетичною є проблема взаємодії носіїв універсального штучного інтелекту (тобто штучного інтелекту, який вийшов на рівень самосвідомості, самостійного цілепокладання, творчих здібностей тощо) та суспільства. Тим не менш, завчасне створення теоретичної бази подібних досліджень є конструктивним, оскільки ймовірність створення цього типу штучного інтелекту не можна заперечити. Зокрема, згідно з М.М. Амосовим, «...людина... створить штучне життя і розум, здатні конкурувати з природними» [2, 15]. Наукове співтовариство та людство в цілому ризикують бути захопленими зненацька черговою науково-технічною революцією у відповідній галузі, з огляду на нечисленність і фрагментарність існуючих наукових напрацювань з цього приводу [4, 28]. Тому **актуальним** постає дослідження згадуваної проблеми як спроба вироблення адекватних уявлень про тезаурус можливостей у сфері штучного інтелекту та обґрунтованого до них ставлення.

Окреслюючи термінологічну основу дослідження, як інструмент аналітичного поділу використаємо дихотомію «спеціалізований штучний інтелект» – «універсальний штучний інтелект», для яких «штучний інтелект» відіграватиме роль родового поняття. Як уже було зазначено, до обсягу поняття «універсальний штучний інтелект» увійдуть усі носії штучного інтелекту, які вийшли на рівень самосвідомості, самостійного цілепокладання, творчих здібностей (до проблеми принципової можливості цього звернемось дещо пізніше). Отже, під цим поняттям дихотомії ми розуміємо інтелект, який включив би усі функції, що асоціюються з інтелектом у гранично загальному сенсі (звідси й позначення «універсальний»). Під спеціалізованим штучним інтелектом будемо розуміти штучні системи, які виконують окремі функції інтелекту та їх сукупності, тобто спеціалізуються в певних галузях інтелектуальної діяльності (зараз такий етап, безперечно, досягнуто) і не вийшли на вищезгаданий «універсальний» рівень. Теоретичному обґрунтуванню необхідності такого термінологічного поділу автор присвятив окрему публікацію [6].

Дослідження проблеми універсального штучного інтелекту почнемо з аналізу сучасного стану та перспектив у галузі розробки відповідного артефакту. Підхід, у межах якого стверджується, що «...людина є дійсно складною матеріальною системою, але системою скінченної складності і дуже обмеженої досконалості і тому доступною імітації» [10, 311], можна вважати

досить впливовим у сучасному філософському дискурсі. До створення досконаліших зразків штучного інтелекту все більше залучають досягнення нано-, біо- та генних технологій. Зокрема, у сфері нанотехнологій «...можна очікувати створення зовсім нових пристроїв ... з новими характеристиками, величезними обсягами пам'яті і дуже низьким енерговикористанням» [9, 72]. Відкритою є проблема конкретного носія універсального штучного інтелекту [15, 105]. Це може бути як комп'ютер у близькому до сучасного розумінні (чи то сукупність об'єднаних у систему комп'ютерів), так і культивована мозкова тканина (останнє породжує певні етичні проблеми).

Тим не менш, навіть у межах матеріалістичної парадигми дослідникам слід зважати на цілу низку суттєвих утруднень. Зокрема, Р. Пенроуз стверджує, що явище свідомості (а наявність свідомості є необхідною умовою універсального штучного інтелекту) не може бути адекватно описано в межах сучасної фізичної теорії. Більше того, він аргументовано доводить, що воно не може бути пояснено з позицій сучасного наукового світогляду в цілому. Однак дослідник зауважує, що він далекий від дотримання позиції, згідно з якою розуміння свідомості неможливе в межах наукового підходу. Просто, на його думку, сучасна наука ще не досягла рівня, необхідного для розв'язання такого завдання [17, 10].

К.О. Павлов намагається вивести проблему моделювання інтелекту на якісно новий рівень, стверджуючи, що «...потенційні багатства віртуального комп'ютерного світу можуть бути перетворені на ідеальну симуляцію самоусвідомлюючої та контролюючої себе істоти, якщо скористатися іншою логікою організації внутрішнього світу цих електронних істот...», ніж та, яка зараз панує в комп'ютерній техніці [16, 80–81]. Фактично йдеться про зміщення акценту з логіки тотожності, яка домінує у природничих науках, на логіку аналогій, яка лежить в основі гуманітарних наук. Зокрема, мислитель вказує на вищі виражальні можливості «неточних» наук.

Тут ми, по суті, виходимо на необхідність фундаментальних змін у системі методів, парадигматичних орієнтацій зазначеної галузі. Але наскільки сучасна наука здатна до таких трансформацій? Проблема синтезу методологій природничих і гуманітарних наук (а у сфері штучного інтелекту без такого синтезу, розуміємо, не обійтись) є чи не найдискусійнішою. Поки що такий підхід породжує більше запитань, ніж відповідей, і очікує на подальші дослідження. У разі їх успіху спостерігатимемо фундаментальні зміни не тільки у галузі штучного інтелекту, але й у всій загальнонауковій картині світу.

Як зауважує Г.Г. Малінецький, «Зараз теорія штучного інтелекту... має унікальну можливість стати мостом між природничими та гуманітарними науками, суттєво змінити наукову картину світу» [13, 59]. У цьому контексті уявляється адекватним застосування теоретико-методологічного потенціалу синергетики, яка, між іншим, націлена на відкриття ізоморфізму складної поведінки в живій і неживій природі та світі людини [8, 65].

Водночас у межах уже набутих наукою результатів можна констатувати, що зараз ідея універсального штучного інтелекту містить більше від концептуалізації суператрактору, у прагненні до котрого можуть

вдосконалюватися сучасні системи спеціалізованого штучного інтелекту, методологія галузі і навіть загальнонаукова методологія, ніж від конкретної мети досліджень, концептуалізації атрактору. Але прогрес у таких важливих для створення універсального штучного інтелекту галузях, як обчислювальна техніка, кібернетика, синергетика, неврологія, психологія, лінгвістика, біо- та нанотехнології тощо, може невдовзі змістити акценти, що й робить його предметом наукових досліджень.

Зауважимо, що сама ідея універсального штучного інтелекту характеризується якісною своєрідністю. Найближчі до нього істоти різняться за природою творення. Згадаємо Меккуркальві (букв. «туманне теля»), глиняну істоту, зліплену велетнями для боротьби з Тором (букв. «громовик») [14, 520]. Ця істота трактується як бездушна і механістична [12, 198], що дозволяє побачити архетипичну основу відповідного сучасного концепту. Але суттєвим є те, що вона та подібні їй творяться або надприродними істотами, або із залученням надприродних сил, у той час як штучний інтелект має бути продуктом суто людського розуму.

В той же час сучасні концептуалізації універсального штучного інтелекту є яскравим прикладом залежності технологічних форм від суб'єкта творення, а не тільки від об'єктивних законів природи. Наголосимо на наявності прямих і зворотних зв'язків між людською суб'єктивністю і технонаукою. Дослідники великою мірою намагаються відтворити саме інтелект Homo sapiens. Зокрема, для сучасного етапу є характерним «...вивчення і моделювання раціональних структур у зв'язку з емоціями, віруваннями, почуттями, практичними навичками та неаналітичними методами обробки образної інформації...» [18, 159].

Але наскільки конструктивним є прагнення створити так званий «деякий *повний аналог* інтелекту людини» [21, 151–152]? Можна припустити, що функції інтелекту людини буде відтворено багато в чому на основі інших принципів дії. В цьому контексті наведемо лише один яскравий приклад: перші спроби створення прототипів сучасних літальних апаратів полягали у невдалому відтворенні механізму польоту птахів. Скільки в сучасних дослідженнях від людської суб'єктивності, соціокультурного оточення, а скільки від внутрішньої логіки розвитку технонауки? Наскільки сучасні та прогнозовані форми штучного інтелекту підказані законами природи, а наскільки антропоморфізмом та антропоцентризмом? Імовірно, подальші дослідження істотно змінять наші уявлення про те, яких форм може набути універсальний штучний інтелект.

Розглядаючи цей результат діяльності людського розуму, М. і Д. Ратнери задаються низкою питань. Як ставитися до нього? Які права і привілеї надати носіям універсального штучного інтелекту? А що, як він буде таким, що самовідтворюється [19, 211]? Ці дослідники ставлять і інші безумовно важливі запитання, але забувають про головне: навіщо створення універсального штучного інтелекту потрібно людству? По відношенню до останнього питання всі інші проблеми, безумовно, мають відігравати підпорядковану роль.

З матеріалістичної точки зору можна було б розглянути гіпотетичну роль універсального штучного інтелекту в розв'язанні глобальних проблем людства. Саме у концепції глобальних проблем і різних варіантів їх вирішення знайшли своє відображення сенсобуттєві орієнтири сучасного соціуму. Ці проблеми (безпосередньо чи то опосередковано) стають на перешкоді численних прагнень людини: від покращення життєвого рівня до творчої самореалізації. Як же може універсальний штучний інтелект допомогти людині? З одного боку, Homo sapiens навряд чи програватиме якісно універсальному штучному інтелекту у здійсненні якихось дій, оскільки переваги останнього людина може компенсувати застосуванням систем спеціалізованого штучного інтелекту. З іншого боку, навряд чи істота, яка характеризується самосвідомістю та самостійним цілепокладанням, і яку можна метафорично розглядати як інший біологічний вид, повномасштабно долучиться до розв'язання проблем людини. Така істота матиме свої проблеми і прагнення. Радше за все вона сама перетвориться для людини на нову глобальну проблему, бо екологічні ніші у перспективі, безумовно, перетнуться, що призведе до своєрідної «конкуренції видів».

Щоправда не можна залишити поза увагою й інший сценарій майбутнього. Згідно із ним людство існуватиме й надалі, але під своєрідним «патронажем» універсального штучного інтелекту. Можливі намагання людей змінити стан речей будуть ним зупинені. Як зауважує І.В. Бестужев-Лада, «...цілком логічно припустити, що незалежні від людини інформаційні поля [тобто універсальний штучний інтелект – В.К.] займуться серйозними для них космічними справами, присвячуючи ним майже весь свій час і приділяючи «забавці» – такій дрібниці для них, як Земля та люди на ній – усього лише яку-небудь годину. ... І якщо людина затнеться у своїх гріховних помислах, то сукупність інформаційних полей має право вчинити з нею так само, як і вона учинила свого часу зі своїми суперниками...» [4, 28].

Які фактори зумовлюють реалізацію останнього сценарію? Як ми вже зазначали, застосування спеціалізованого штучного інтелекту нівелює переваги універсального штучного інтелекту над людиною. Але зрозуміло, що людина та штучний розум не будуть ідентичними, що робить корисним прогнозування особливостей останнього порівняно з Homo sapiens. Зокрема, І.В. Бестужев-Лада наголошує на проблемах довгого виживання людини під час космічних польотів. Це робить поширення людства у космосі на основі аналогічних до сучасних принципів побудови міжпланетних апаратів майже неможливим. Звідси йдеться про Землю як екологічну нішу людини, в той час як універсальний штучний інтелект буде поширюватися у космосі на власний розсуд (якщо й не одразу, то з часом – безумовно), на практиці перетвориться на чинник універсальної еволюції.

Але сучасні наукові досягнення дозволяють піддати сумніву подібні перспективи. Зокрема, американські астрофізики розробили математичну модель пристрою, що дозволяє набагато перебільшувати у космосі швидкість світла. До того ж розраховані комфортні умови пасажирів такого літального

апарату [20]. Більше того, можливість істотного перевищення швидкості світла перевірена експериментально, хоча поки що лише на рівні фотонів.

З позиції об'єктивного ідеалізму створення універсального штучного інтелекту не тільки не сприяє духовному вдосконаленню людини (на яке орієнтує відповідний тип світогляду), але й прямо вступає із ним у протиріччя. Людина, по суті, прагне перебрати на себе роль вищих сил, що навряд чи тут може вважатись позитивним (гріх гордині [5, 193 (1-е Иоанна 2: 15–17)] тощо). Претензія людини на роль Творця, деміурга, захоплення функцій, що традиційно належать не їй, знаходить певні аналогії у проекті Вавілонської вежі [5, 19–20 (Бытие 11:1–9)].

Отже, хоча й на основі застосування різної аргументації, логічним наслідком послідовного дотримання позицій матеріалізму й об'єктивного ідеалізму є один і той самий висновок: створення універсального штучного інтелекту є не просто непотрібним, але й таким, що загрожує людині та суспільству. Однак дослідження, що мають на меті його створення, продовжуються. Серед мотивів, мабуть, не останню роль відіграє гносеологічне захоплення відповідних фахівців, тлумачення успішного створення універсального штучного інтелекту як відповіді на класичні філософські питання про свідомість, розум, інтелект. До того ж, поки новий тип штучного інтелекту буде залишатись під контролем людини, його створення прямо чи опосередковано надасть фактичному власникові (а ним буде, з огляду на комплексність і стратегічну важливість відповідних досліджень, досить впливовий суб'єкт міжнародних відносин) великі технічні та фінансові переваги.

Як зауважує М.І. Кіященко, «дослідження головного мозку... показало, що людина... ніколи не зможе зупинитися... у своєму прагненні до пізнання світу… вона до нескінченності... буде удосконалювати усі свої вже створені утвори. Тому що... вона у процесі цього удосконалювання усього свого людського світу здобуває радість, задоволення і насолоду» [7, 126]. Тобто в цьому контексті можна поставити питання щодо штучного інтелекту не тільки як соціокультурного чинника, але й як чинника універсальної еволюції, оскільки його створення виглядає наперед зумовленим сутнісними характеристиками людини. Безумовно, цей висновок не є однозначним через нелінійність розвитку систем, задіяних у відповідному причинно-наслідковому ланцюгу. Тим не менш, потенційні загрози універсального штучного інтелекту привернули увагу спеціалістів, і було запропоновано низку заходів щодо їх відвернення.

Зокрема, обговорюється розробка своєрідних правил моралі для універсального штучного інтелекту, які б у майбутньому запобігали конфліктам між ним і людиною. Це й відомі «Три закони роботехніки» А. Азімова [1, 5], а також їх пізніші модифікації [3, 453, 865]. Але незмінне застосування таких правил істотою, що самоорганізується, здатна до творчості, є носієм самосвідомості і здатна піддавати рефлексії компоненти своєї свідомості, – є сумнівним з позицій домінуючої нині у галузі методології. Ймовірно розв'язок цього завдання можливий на основі філософії мови та її специфічних методів.

Наприклад, В.Л. Шульц і Т.М. Любимова пропонують розглянути креативний потенціал «...тенденції... яка концептуалізує мову як Energeia, як метаструктуру, котра детермінує соціально-історичні структури та має випереджаючий потенціал і прогностичну валідність» [22, 47]. Тобто у центр дискусії поставимо питання: чи не може мова розумної істоти відігравати роль правил, які б до певної межі зумовлювали її світогляд? У разі позитивної відповіді на це питання у моделюванні інтелекту відкриваються великі перспективи.

Тим не менш, найбільш надійним виглядає припинення розробок у галузі універсального штучного інтелекту. Однак навряд чи це є можливим. Окрім уже наведених у статті причин, зупинимось на таких. По-перше, дослідження спеціалізованого штучного інтелекту, очевидно, припинені не будуть, оскільки надають суб'єктам міжнародних відносин великі переваги у конкурентній боротьбі. А саме на базі цих розробок, у тій або іншій формі (зокрема, нейрокомп'ютерів), багатьма очікується прорив до універсального штучного інтелекту. По-друге, невизначеність категорій у сфері штучного інтелекту (інтелект, свідомість, розум тощо), а також якісно різні трактування потенційних можливостей існуючих напрямів досліджень унеможливлюють чіткі критерії, за якими можна було б накладати обмеження.

Отже, стає очевидним, що проблема взаємодії універсального штучного інтелекту і людини не має однозначних розв'язків, а багато її аспектів вимагають подальших досліджень. На сьогодні не запропоновано адекватних заходів щодо потенційних загроз цього напряму науково-технічного прогресу. В той же час, не можна перебільшувати роль технонауки в суспільному бутті та світі в цілому. Як зауважує академік НАН України О.О. Кришталь, «...те, що саме... [наукове – В.К.] пізнання врешті-решт не упреться в стіну... ще не факт... вже сьогодні маємо конкретні випадки, коли категорично вдавалося підтвердити нерозв'язність певних задач» [11, 13]. Тобто існує ймовірність, що з часом проблема гіпотетичного майбутнього універсального штучного інтелекту буде знята внаслідок нерозв'язності завдання щодо його створення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азимов А. Сны роботов / Айзек Азимов; пер. с англ. А. Александрова и др. – М.: Эксмо; СПб: Валери СПД, 2006. – 640 с.
2. Амосов Н.М. Энциклопедия Амосова. Алгоритм здоровья. Человек и общество / Николай Михайлович Амосов. – Донецк: Сталкер, 2003. – 464 с.
3. Бенфорд Г. Академия. Вторая трилогия / Г. Бенфорд, Г. Бир, Д. Брин; пер. с англ. И. Непочатова и др. – М.: ЭКСМО, 2004. – 1088 с.
4. Бестужев-Лада И.В. Глобальный технологический прогноз на XXI век / И.В. Бестужев-Лада // Социс. – 2007. – № 4. – С. 22–33.
5. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета канонические / Пер. с евр. и греч. – К.: Украинское Библейское общество, 1996. – 935, 303, xxxvi с.
6. Карпенко В. Термінологічні проблеми сучасної філософії штучного інтелекту / Віталій Карпенко // Філософія гуманітарного знання:

раціональність і духовність. Матеріали Міжнародної наукової конференції 2-3 жовтня 2008 р. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 214–217.
7. Киященко Н.И. Культура гражданского общества / Н.И. Киященко // Практична філософія. – 2006. – № 1. – С. 120–131.
8. Князева Е.Н. Синергетика: Нелинейность времени и ландшафты коэволюции / Елена Николаевна Князева, Сергей Павлович Курдюмов. – М.: Комкнига, 2007. – 272 с. – (Синергетика: от прошлого к будущему).
9. Кобаяси Н. Введение в нанотехнологию / Наоя Кобаяси; пер. с японск. А.В. Хачоян. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2008. – 134 с. – (Нанотехнология).
10. Колмогоров А. Автоматы и жизнь / Андрей Колмогоров // Информационное общество: Сб. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – С. 285–312.
11. Кришталь О.О. Мозок за своєю природою всеосяжний: було б лише звідки черпати інформацію!.. / Олег Олександрович Кришталь // Науковий світ. – 2008. – № 7. – С. 12–13.
12. Лебедь Е.А. От голема к постчеловеку (мифологические импликации одного открытия) / Евгений Александрович Лебедь // Філософські науки. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2005. – С. 196–204.
13. Малинецкий Г.Г. Самоорганизация, психология, искусственный интеллект. Открытые проблемы / Г.Г. Малинецкий. // Вопросы искусственного интеллекта (Вестник НСМИИ РАН). – 2008. – № 1. – С. 42–60.
14. Мелетинский Е.М. Тор / Е.М. Мелетинский // Мифы народов мира. – М., 2000. – Т. 2. – С. 519–520.
15. Мороз А.Я. Исторические судьбы Homo sapiens в контексте развития искусственного интеллекта, эволюции сингулярных технологий / Алексей Яковлевич Мороз // Наука и образование: современные трансформации. – К.: Изд. ПАРАПАН, 2008. – С. 89–112.
16. Павлов К.А. Существует ли неискусственный интеллект? / Константин Александрович Павлов // Вопросы философии. – 2005. – № 4. – С. 76–85.
17. Пенроуз Р. Новый ум короля: О компьютерах, мышлении и законах физики: монография [Електронний ресурс] / Роджер Пенроуз; пер. с англ. под общ. ред. В.О. Малышенко. – М.: УРСС, 2005. – 453 с. – Режим доступу: http://hotmix.narod.ru/books_rus/anomal/newmind.html.
18. Петрунин Ю.Ю. Искусственный интеллект / Ю.Ю. Петрунин // Новая философская энциклопедия. – М., 2001. – Т. 4. – С. 159–160.
19. Ратнер М. Нанотехнология: простое объяснение очередной гениальной идеи / Марк Ратнер, Даниэль Ратнер; пер. с англ. А.В. Назаренко. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2004. – 240 с.
20. Ученые нашли способ преодолеть скорость света [Електронний ресурс] / По материалам РИА Новости. – Наука и технологии. 23.08.2008. – К.: К-Телеграф. Киев. Украина, 2008. – Режим доступу: http://k-telegraph.kiev.ua/2008/08/uchenye-nashli-sposob-preodolet-skorost sveta

21. Швирков О.І. Проблема штучного інтелекту і людиновимірність штучних інтелектуальних систем: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.09 / Швирков Олександр Іванович. – Житомир, 2006. – 174 с.
22. Шульц В.Л. Язык как метареальность и прогностическая структура / В.Л. Шульц, Т.М. Любимова // Вопросы философии. – 2008. – № 7. – С. 38–50.

РЕЗЮМЕ

В.Е. Карпенко. Гипотетическое будущее универсального искусственного интеллекта.

В статье анализируется проблема гипотетического взаимодействия носителей универсального искусственного интеллекта и общества на основе доминирующих в современной философии мировоззренческо-методологических позиций.

SUMMARY

V.Ye. Karpenko. Hypothetical Future of the Universal Artificial Intelligence.

The problem of hypothetical interaction of the universal artificial intelligence bearers and society is analyzed in the article on the basis of modern philosophy dominant worldoutlook-methodological positions.

Е.С. Голуб
Сумской государственный
педагогический университет

ИНТЕРНЕТ И ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ ОСНОВЫ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

В статье анализируется суть информационной среды образования и раскрывается роль Интернета в её формировании.

В условиях постиндустриального общества информация становится решающим стратегическим ресурсом общества. Качество жизни, социальное и экономическое развитие, система образования становятся все более зависимыми от информации. Информация становится одним из главных факторов развития общества, она доминирует в экономике, является одной из наиболее существенных характеристик "высоких" технологий, являющихся основой качественно новых производительных сил. При этом качественно новое состояние приобретает и само общество, в котором определяющими будут духовно-познавательные ценности.

В условиях динамичного нелинейного характера изменения внешней среды, ускорения процессов развития природы, современная мыслительная деятельность человека претерпевает значительные изменения, становясь все более стратегической. В процессе мыслительной деятельности приходится определять вероятный ход событий, анализировать, выбирать приоритеты, просчитывать альтернативы. Такая деятельность требует умения быстро и

творчески обрабатывать большие объемы информации. В современных условиях развитие технологий человеческой деятельности все более смещается в сторону интеллектуальных информационных технологий. Развитие технологий интеллектуальной деятельности формирует ускоренное развитие способностей человека к генерации нового знания, меняет роль человека в мире и природе, способствуя реализации его творческого предназначения [3, 268].

Если ранее процессы физической трудовой активности и процессы познания и обучения были разделены, то теперь они начинают все более сливаться воедино. Интеллектуальные информационные технологии все больше становятся инструментом мыслительной деятельности человека, процесса познания мира. В этом смысле развитие интеллектуальных информационных технологий тесно связано с развитием самого человека. Переход к этим технологиям – веление времени. В итоге выиграют те, кто раньше других осознает, что развитие новых интеллектуальных информационных технологий, а также быстрота их освоения способствует росту интеллекта нации в целом, а значит и более быстрому развитию страны. Образование в значительной степени можем стать одним из средств разрешения этих проблем.

Интеллектуальные информационные технологии не могут развиваться без наличия информационной среды, включающей все необходимые компоненты: базы знаний, информационные ресурсы, развитую систему информационных коммуникаций и информационного сервиса, компьютеры и программное обеспечение, а главное, подготовленные кадры – пользователи и специалисты в области информационных технологий и инженерии знаний. Готовить такие кадры призвана система образования. Поэтому так важно формирование соответствующей информационной среды образования.

Формирование информационной среды образовательного процесса становится необходимым элементом всей системы образования. Если к процессу информатизации образования подходить как к ключевой части создания информационно-культурной среды, то появляется необходимость создания механизма интенсивного использования нового знания, формирования условий предоставления совокупного знания общества каждому индивидууму, обеспечения равных прав каждому члену общества на информированность. Глобальная информационная сеть – Интернет – реализует это влияние информационной среды, позволяет реализовать синергийный эффект в образовательном процессе. В процессе формирования открытой образовательной системы создаются точки роста, объединение которых позволяет получить новое качество обучения.

Каковы сновные требования к информационной среде образовательного процесса? Суть их состоит в следующем:

• переход от интерпретации готового знания к развитию продуктивного мышления, направленного на приращение интеллекта, разумности человека;

• обеспечение квалифицированными преподавателями, владеющими новейшими системами знаний в изучаемой области, современными образовательными технологиями;

• развитие технологий сотрудничества и сотворчества в образовательном процессе, выполнение коллективных практических разработок в изучаемой профессиональной области с обязательным прохождением полного цикла от замысла и постановки целей, научной проработки до получения практических результатов;

• участие в процессе сотрудничества и сотворчества практических специалистов, владеющих интеллектуальными технологиями профессиональной деятельности;

• практическое использование интеллектуальных информационных и социальных технологий в процессе получения знаний и формирования практических умений;

• создание базы знаний изучаемой профессиональной области и технологий ее формирования;

• доступ к мировым интеллектуальным ресурсам изучаемой специальности.

О развитии информационной среды образовательного процесса говорит тот факт, что 72% средних школ и все высшие учебные заведения США подключены к Интернет. Из них 33 % вузов, ведут дистанционное обучение, в том числе 57% предлагают двусторонние интерактивные видеокурсы, 24% – одностороннее видео и двусторонние аудио, и только 9 % представляют собой обычную видеотрансляцию. 49 % обучаемых дистанционной формы являются студентами на дому, 24% получают образование на рабочих местах, 39% контингента дистанционного образования США пользуются услугами непосредственно в отделениях образовательных учреждений [4, 185].

При формировании информационной среды образовательного процесса было бы полезно учитывать следующую тенденцию развития глобальной сети Интернет. Происходящая глобализация мировых процессов, ломает узкие рамки национально-государственных границ и ведет к образованию общих товарных рынков глобальных информационных ресурсов, созданию межгосударственных организаций и корпораций. Это приводит к тому, что крупные многонациональные компании приобретают все большую власть на рынках, контролируют потоки денег, информации, рабочей силы, навязывают гражданам стандарты поведения и мышления. Многими учеными мира отмечается, что человечество не сможет выжить в XXI веке в условиях раздельного существования образования, науки и культуры. Культура порождает смысл и понимание, является условием постижения смысла и фактором целостности человека [1, 415]. Поэтому национально-культурная доминанта обязательно должна присутствовать в открытой информационной среде образовательного процесса.

Желательно учитывать, что на информационном рынке и в сети Интернет все чаще наблюдается появление некачественной информационной продукции, содержащей неполную, недостоверную, заведомо искаженную информацию. Поэтому при формировании информационной среды следует скрупулезно относиться к выбору информационных источников в Интернет и к возможности

официально ссылаться на документы, полученные из общедоступного сегмента сети Интернет [6, 246].

Создание информационной среды включает в себя не только технико-технологические компоненты и наличие информации по многим учебным курсам. Необходима стройная организационная система, включающая такие компоненты, как модульный метод, реализация принципов индивидуализации, самоорганизации и взаимодействия, творческого развития обучаемых, определения роли и места преподавателя в образовательном процессе.

Индивидуализация образовательного процесса осуществляется на основе модульного метода обучения. По каждой специальности должен быть определен базовый обязательный набор учебных дисциплин, а также широкий набор курсов по выбору. Каждая программа формируется в виде иерархической структуры блоков, содержащих взаимосвязанные модули, включая стандартную часть и компонент повышенной сложности. Слушатели, основываясь на профессиональных потребностях и объеме своих базовых знаний, выбирают обязательное количество блоков из базового набора; дисциплин специальности и курсов по выбору, формируя индивидуальный учебный план.

Индивидуализация обучения может быть достигнута также за счет формирования информационной среды для каждого обучаемого. Применение механизма создания профилей обучаемых позволит настроить методические материалы на индивидуальные особенности каждого слушателя. При этом могут использоваться следующие технологии:

- целенаправленное изучение психологических предпочтений слушателя в образовательном процессе (анализ выбора тем для изучения. выполнения практических, курсовых работ и контрольных работ; выступлений в ходе семинаров и телеконференций, результаты индивидуального тестирования);
- формирование социально-психологического и профессионального портрета обучаемого, программы индивидуальной профессиональной и психологической коррекции и контроль за ее прохождением;
- формирование системы целенаправленного индивидуального воздействия на обучаемого, включая консультации психологов, индивидуальные консультации специалистов изучаемой специальности, подборка информационных материалов, размещаемых на индивидуальной навигационной странице [2, 128].

Поведение процесса обучения возможна на основе сочетания очной, заочной и дистанционной форм обучения, включающих очные сессии, дистанционные занятия в определенные расписанием дни и самостоятельную работу без отрыва от выполнения профессиональных обязанностей. Особенности этой формы обучения следующие:

а) более короткие сессии, на которых будут читаться отдельные установочные лекции, проводиться подготовка к обучению в сети, практические занятия, консультации, зачеты и экзамены;

б) занятия и консультации, проводимые преподавателями в межсессионный период с использованием интерактивных услуг сети Интернет в соответствии с расписанием сетевых занятий;

в) интерактивные контрольные работы, проверочные опросы, проводимые преподавателями в соответствии с расписанием сетевых занятий;

г) занятия и консультации, проводимые преподавателями в межсессионный период с использованием услуг сети Интернет в отложенном режиме доступа в соответствии с расписанием сетевых занятий;

д) самостоятельная работа слушателей в межсессионный период с использованием методических материалов.

Важнейшей предпосылкой развития творческого мышления обучаемых является использование эффекта синергийности или взаимосвязи и дополнительности различных сторон образовательного процесса, достигаемого через технологии Интернет. Быстрое развитие науки и техники приводит к тому, что знания быстро устаревают и обновляются. В этих условиях система образования, ориентирующаяся на усвоение готового знания не может быть перспективной. Для того, чтобы соответствовать своему назначению, учебный процесс должен быть ориентирован на развитие творческого характера мышления обученных, а в конечном счете на приращение разумности человека и человечества в целом. Это является сверхзадачей, без решения которой в процессе образования не могло бы быть обеспечено становление, развитие человека.

Важнейшая проблема синергийности в обучении – сотрудничество и сотворчество обучаемых и обучающих. Распространение знаний осуществляется с помощью информационных технологий. Для того, чтобы поручить распространение знаний информационным технологиям, требуется выполнить работу по подготовке содержания в электронном виде. В настоящее время эту работу выполняют программисты. Автору таких учебников трудно без помощи программистов исправить текст или схему, поэтому обучающие программы начинают устаревать с момента создания. Известно, что квалифицированный педагог даже при многолетнем чтении одной и той же темы, редко повторяется полностью.

По оценкам специалистов, несмотря на огромные затраты, востребованность электронных учебников пока невелика. Чтение текстов на экране не всегда приносит удовольствие обучаемым, особенно, если тексты не отличаются новизной. Возможность создания авторских методических материалов самим преподавателем снимает многие трудности, связанные с их актуализацией, изменяет роль преподавателя, передавая компьютеру процесс интерпретации знаний.

Для того, чтобы создать синергийный эффект взаимодействия, преподаватель должен быть не просто автором фрагмента содержания, а выступить в роли автора учебного цикла дисциплин, координатора, наставника обучаемых. Для этого включаются в учебный цикл семинарские занятия с использованием телеконференций, интерактивные дискуссии, индивидуальные консультации, выполнение творческих коллективных практических работ,

работа в виртуальных классах. Консультации по типу "горячая линия" или "часто задаваемые вопросы" позволят давать ответы на наиболее типичные вопросы. Практические работы творческого характера могут представлять собой исследовательские технологии.

Телеконференции – один из наиболее простых способов организации дистанционных учебных и научных дискуссий (семинаров). Преподаватель может объявить тематику таких конференций, ввести правила участия в дискуссии, регламентировать время, в течение которого собираются ответы обучаемых на каждый вопрос. Ответы должны размещаться для прочтения всеми участниками дискуссии, которые могут отправить свое мнение по любому из ответов. Преподаватель может завершить дискуссию, подведя итог или проставив оценки каждому обучаемому, хотя жесткая регламентация в сообществе Интернет не принята.

Феномен Интернет наиболее наглядно проявляется в новой парадигме коммуникационной культуры. Глобальная сеть формирует особое коммуникативное общественное пространство. В сетевом сообществе все осуществляется на добровольных началах. Никто не заставляет абонентов сети искать информацию, никто эту информацию не навязывает, абонент самостоятельно включается в интерактивное общение. Однако события в сети самоорганизованы, имеют свои правила и законы. Формируются центры притяжения, возникают согласованные действия, корреляции. Появляются самоорганизующиеся структуры [5, 51]. Полезно осваивать новые коммуникационные и аналитические технологии Интернет не только в плане поиска информации или подключения к образовательным ресурсам, но и для выработки методов управления самоорганизующимися общественными структурами.

Для этого требуется высокий профессионализм преподавателей, владение ими практическими технологиями и умение правильно педагогически, психологически и методически представить их обучаемым. Например, телеконференция может дать эффект более высокий, чем при использовании методов обучения с непосредственным контактом преподавателя и обучаемых. Письменный обмен информацией на заданную тему в отлаженном режиме доступа дает возможность слушателю осмыслить вопрос, ясно выразить свою позицию. Применение этой технологии требует от преподавателя знаний о процессах самоорганизации и технологиях управленческого воздействия, нахождения ключевых точек воздействия на отдельные структуры открытой самоорганизующейся системы "в нужном месте и в необходимое время", "умения вводить обратные дестабилизирующие связи” для получения, требуемого качества.

Активизации образовательной среды могут способствовать так же технологии Интернет, позволяющие обучаемым общаться друг с другом и с преподавателем в реальном времени, например, вести переговоры на любую тему, а также организовывать замкнутые или открытые для всех обсуждения каких-либо проблем между группами абонентов.

Важный вид образовательного процесса, в котором проявляется синергетический эффект, – применение сетевых ролевых и деловых игр и обучающих программ. Разработка и проведение таких дистанционных курсов не требует специальных студий или сложного нестандартного оборудования. Как правило, обучающие программы являются авторскими разработками. При создании сетевых обучающих программ, в том числе для коллективной работы в глобальной сети, требуется специальное программное обеспечение – инструментальные средства, позволяющие формировать единую интегрированную виртуальную среду, включающую не только сетевые коммуникации, но и набор интеллектуальных компонентов для моделирования учебных ситуаций, формирования гипотез, выдвижения вариантов решения учебной проблемы. Такие обучающие программы имеют особую ценность, так как способствуют развитию творческого, развивающего обучения, основанного на научном поиске и порождении новых знаний. При создании этих систем необходимо не только подготовить учебный текст и структурировать его, но и проработать сценарий, собрать возможные ситуации и варианты решения [6, 240].

Таким образом, технологии Интернет создают широкие возможности по созданию принципиально новой информационной среды образовательного процесса, позволяющей реализовать индивидуализацию обучения, эффект взаимосвязи и дополнительности различных сторон образовательного процесса, развитие творческого мышления обучаемых.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андрущенко В. Роздуми про освіту. – К.: Знання України, 2005. – С. 411–416.
2. Голуб Е.С. Информатизация и компьютеризация образования // Філософські науки. – Суми: СумДПУ, 2008. – С. 127–134.
3. Наумкина Е.А. Информационное общество и модернизация образования // Наука и образование. – К.: ПАРАПАН, 2008. – С. 267–281.
4. Синергетика и учебный процесс. – М.: РАГС, 1999. – С. 181–194.
5. Цикин В.А. Когнитивные горизонты синергетики // Наука и образование. – К.: ПАРАПАН, 2008. – С. 37–60.
6. Цикин В.А. Глобализация: ноосферный поход. – Сумы: СумГПУ, 2007. – С. 230–251.

РЕЗЮМЕ

Є.С. Голуб. Інтернет і формування інформаційної основи навчального процесу

У статті аналізується суть інформаційного середовища освіти і розкривається роль Інтернету в його формуванні.

SUMMARY

Ye.S. Golub. Internet and the Formation of Informational Basis of Educational Process.

The essence of the informational education medium is analyzed in the article. The role of Internet in its formation is revealed.

М.М. Ведмедєв
Сумський державний
педагогічний університет

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ І ПРОБЛЕМА ТРАНСЛЯЦІЇ ЗНАННЯ

У статті аналізується проблема трансляції знання в умовах сучасного інформаційного середовища. Піддаються критиці помилкові уявлення про дігітальний характер знання, його доступність, "масову науку" тощо. Обґрунтовується принципова відмінність дослідницької діяльності від процесів інформаційного пошуку й обміну.

Можна з упевненістю твердити, що ейфоричні очікування, пов'язані з бурхливою комп'ютеризацією та інтернетизацією суспільства поступово відходять у минуле. Ми стаємо свідками оформлення більш зваженого і критичного підходу. Суспільство (яким би терміном його не позначали), змальоване в працях Д. Белла, Й. Масуди, Е. Тоффлера, П. Дракера, З. Бжезінського й інших, ніде не відбулося. Не виправдалися, зокрема, сподівання, що визначальним фактором людського життя буде теоретичне знання і наука, а базовим суспільним інститутом стане університет як центр виробництва, переробки й накопичення знань. Поступово прийшло розуміння не дише того, що суспільство інформаційне й суспільство, ґрунтоване на знаннях, – два окремі виміри цілісної соціокультурної системи, а й того, що знання, з одного боку, та інформація, з іншого, є різними за своєю природою сутностями, які потребують своїх особливих режимів роботи мислення й свідомості.

Виокремилося нове проблемне поле, розробка якого передбачає різнобічне вивчення питання стосовно того, наскільки створена останніми роками інформосфера є адекватним середовищем для розгортання процесів здобуття, відтворення, трансляції та використання знань, і перш за все знань теоретичних і наукових. У цій царині плідно працюють такі фахівці, як Б.І. Пружинін, Д.В. Іванов, Д.І. Дубровський, Н.В. Громико, А.І. Ракітов, В.А. Кутирьов, А.С. Панарін та інші.

Щодо загальної оцінки дослідниками того, що відбувається, то можна говорити про два підходи. З точки зору прихильників першого слід очікувати на поступову заміну під впливом нових реалій класичного типу раціональності й стандартів науковості якимись новими типами, що слід розглядати як явище нормальне й природне. Послідовники другого підходу упевнені, що усталені типи раціональності є неминущий цінністю, що зазнає суттєвих деформацій, яким треба протидіяти.

Окрема та важлива проблема полягає в необхідності аналізу механізмів трансляції знання крізь призму тих технологічних та соціально-комунікативних

процесів, що реалізуються в інформаційних мережах, зокрема в Інтернеті. Це й становить мету даної роботи. При цьому важливим є врахування суттєвих відмінностей між циркуляцією й обміном відомостями у сферах побуту, економіки, культури та в галузі науки й освіти.

Одним із значущих наслідків використання електронних банків даних і телекомунікаційних мереж є формування нового образу знання і пізнавальної – дослідницької та освітницької – діяльності, який виникає під впливом зазначених факторів. Його доцільно виокремити як предмет розгляду, зосередивши увагу на його проблемних і помилкових моментах. Зауважимо, навіть якщо описані нижче риси згаданого образу і не є вельми поширеними, то принаймні вони є характерними. У зведеному вигляді такі риси можна знайти в працях Н.В. Романовського [8].

Справедливо зазначивши, що феномени комп'ютера, кіберпростору, інформаційних розривів у розвитку суспільств стали теоретичним викликом для соціології знання, згаданий автор зробив висновки, які не можна залишити поза увагою. Принциповими з них є:

- формування нового типу знання – знання дігітального (цифрового, вираженого за допомогою цифр) – є віхою в історії людства;
- розповсюдження комп'ютерної техніки й інформаційних мереж, зокрема Інтернету, створює небачену досі *доступність* знання, у тому числі й наукового;
- поступово знижується (а багато в чому і зникає) ступінь професійної та дисциплінарної інституціоналізації;
- бурхливо формується масове знання і "масова наука", аналогічна масовій культурі, масовому мистецтву.

"Людина знання", – зауважує Н.В. Романовський, – типологічно більш не є подібною до сховища накопичених відомостей: практично будь-кому комп'ютер відкриває дані, що були раніше доступними підготовленим, навченим, інституціональним спеціалістам... Загальнодоступність знання (монітор кишенькового комп'ютера) веде до масового знання, "масової науки" [8, 57].

Перш за все відзначимо явно помилкові моменти в наведених міркуваннях. Практика використання комп'ютерної техніки іноді справляє настільки сильне враження на деяких авторів, що знання починає ототожнюватися не тільки з інформацією, а навіть з технологією обробки сигналів в електронних пристроях. Звідси й з'являються твердження про якесь "дігітальне" знання. Помилковість цього очевидна. Уявімо собі доповідача наукової конференції, скажімо, з фізики, який з певних причин не зміг потрапити на засідання й вимушений зробити своє повідомлення, використовуючи звичайний телефон. Отже, маючи на увазі наведені вище погляди, слід було б вважати принциповим те, яка АТС обслуговує доповідача – цифрова чи аналогова. В одному випадку знання, що містяться в його повідомлені з фізики, були б дігітальними, в іншому – аналоговими.

Не настільки простим є питання про доступність знання, яке в сучасному навколонауковому дискурсі набуло вельми неконкретного й заплутаного

вигляду. Про яку, власне, доступність йдеться? Для науки чимало об'єктів сьогодні є важкодоступними, що обумовлено просторовими й часовими параметрами таких об'єктів, рівнем технічного розвитку цивілізації, обсягом попередньо накопичених знань та емпіричних даних. До такого класу відносяться феномени астрофізики, геофізики, екології, медицини тощо. Інший випадок доступності пов'язаний з професійною та функціональною спеціалізацією груп та індивідів. Добре відомою є ситуація в галузі стратегічного планування, де постійно виникають суперечності між експертами й управлінцями. Людина може брати до уваги не більш 5–7 величин, що змінюються в часі. Фахівці із стратегічного планування займаються екстраполяцією нинішніх тенденцій на період, який перевищує межі прогнозних можливостей. При цьому співробітники аналітичних центрів, взаємодіючи з менеджерами, вимушені пропонують досить прості рішення, оскільки складні варіанти, створені за допомогою комп'ютерних систем, як правило, не вдається пояснити керівництву. Тут існують особливі бар'єри, проте обумовлені вони аж ніяк не психо-антропологічними можливостями певних типів особистостей.

Аналізуючи процеси соціодинаміки культури, А. Моль звернув увагу, що її сучасний стан характеризується своєрідним явищем "відкритих таємниць". Яскравим прикладом цього є те, що преса у свій час наївно охрестила "секретом атомної бомби". Учені й інженери розуміли, що в цьому вражаючому досягненні закладено дуже багато прихованих знань. Однак при цьому жоден елемент останніх сам по собі не був чимось недоступним для серйозного зусилля думки [5, 356].

Окрема проблема пов'язана не стільки із осягненням існуючого інтелектуального скарбу, скільки з можливістю його використання. Установлено, що накопичені знання й методології автоматично не перетворюються в інтелектуальні ресурси для вирішення існуючих економічних, технічних, управлінських і соціальних завдань. Таке явище, як соціальна проблема, виникла в СРСР ще після другої світової війни. До країни була вивезена значна частина патентного фонду Німеччини. З документами працювали кращі експертні, наукові й інженерні сили держави. Проте вдалося реалізувати близько 15% ідей і розробок. І це відбувалося незважаючи на те, що ступінь науково-технічного розвитку двох країн вважався приблизно однаковим [7, 99]. На подібне явище вказує і Г.С. Альтшуллер, який присвятив багато років методології розв'язання винахідницьких задач. Він зауважує, що "шкільна", а тим більш "вузівська" фізика є багатющою скарбницею ідей, необхідних і корисних для розв'язання винахідницьких задач. Але "фізичні ефекти існують немовби самі по собі, а задача – сама по собі; в свідомості винахідника немає надійного мосту, який би поєднував фізику з винахідницькими задачами; знання в значній мірі простоюють, не використовуються" [1, 107].

Шляхом нескладних міркувань не важко пересвідчитися, що існування в 40–50-ті роки минулого століття комп'ютера та Інтернету нічого б принципово не змінило в наведеній ситуації. За наявності та відкритого доступу тексти

документів можна було б виводити на екран моніторів, миттєво передавати з одного куточка планети в інший, практично необмежено тиражувати й накопичувати, тобто колосально розширити *інформаційний* доступ. Проте *інтелектуальний* доступ (ступінь засвоєння знань і можливість їхньої подальшої участі у процесах продуктивного мислення) залишився б практично на тому ж самому рівні.

Свій внесок у розробку проблем, що обговорюються в цій статті, зробили фахівці в галузі економіки у зв'язку з аналізом Інтернет-економіки, яку іноді (з пріарівських міркувань) називають "новою економікою". Підкреслюється, що останнім терміном позначаються вельми різні явища в економіці, для яких спільним є лише використання Інтернет-інструментарію (Web-практик). Тут можна виокремити принаймні три напрями. Перший об'єднує "високотехнологічні" компанії, що використовують Інтернет як основний ресурс діяльності. До другого належать фірми, що виробляють програмне забезпечення для Web-практик, тобто постачають технології для інших секторів. І, нарешті, третій напрям постає як набір електронних практик, які базуються на Інтернеті, і має на меті створення нових моделей господарювання і підвищення продуктивності, головним чином за рахунок скорочення трансакційних витрат [6, 3].

Для нас, зважаючи на тематику роботи, інтерес становлять оцінки фахівців щодо першого напряму. Йдеться про те, що завдяки СМІ-маніпуляціям зазначене економічне явище набуло значного поширення (особливо у США). Суспільству цілеспрямовано навіювалися переконання щодо можливості нібито безінфляційного росту й ациклічного безкризового розвитку. Базисом реалізації таких тенденцій мала стати діяльність так званих високотехнологічних компаній. Проте критично налаштовані фахівці обґрунтовано доводять, що високотехнологічною можна вважати лише ту компанію в будь-якій сфері діяльності, яка здатна отримувати власне інтелектуальну ренту. Але "більшість сучасних Інтернет-компаній не мають власного змістовного ядра – існує лише порожня форма, розрахована на абстрактний проект бізнесу. Такий проект у більшості випадків виявляється фікцією, навіть у разі його реалізації отримана такими компаніями рента має виключно інформаційний характер, а не інтелектуальний, пов'язаний з розвитком знань [6, 3].

Інтернет-практики культивують своєрідну концепцію інтелектуальної активності людини, коли дослідницька й освітницька діяльність фактично починає розумітися й сприйматися як діяльність інформаційно-пошукова й комбінаторна. Ж.-Ф. Ліотар пропонує порівняти дві пізнавальні ситуації. Перша тлумачиться як гра з неповною інформацією, коли преваги отримує той, хто знає або має можливість отримати додаткову інформацію (у нашій термінології – знання). Такий стан справ є типовим, скажімо, для студента у процесі навчання. У грі ж з вичерпною інформацією результативність не може полягати в отриманні додаткової інформації. "Вона виникає з нової організації даних, що, власне, й становить собою "прийом"... Припустимо зобразити світ знання епохи постмодерну як світ, який керується грою з вичерпною інформацією, у тому сенсі, що вона в принципі доступна всім експертам: тут немає наукового

секрету" [4, 126]. Маючи на увазі комунікативно-інформаційні системи, мова ведеться про те, що на зміну дослідникам-першовідкривачам класичної науки, які генерували неочікувані ідеї, приходять спритні оператори Інтернету, мета яких – пошук вже існуючого знання та його відповідна обробка. Ж.-Ф. Ліотар дає специфічне тлумачення ефективності інтелектуальної роботи: " За умов рівної компетентності додаткове збільшення ефективності у виробництві знання, а не в його здобутті, залежить кінець кінцем від "уявлення", що дозволяє виконати новий "прийом" [4, 126]. Не буде великою помилкою твердження, що у змальованій картині складна й багатовимірна духовна (зокрема, пізнавальна) діяльність уподібнюється схемам машинної обробки даних.

Заміна дослідницьких стратегій інформаційно-пошуковими має, як вважають деякі дослідники, глибинні причини в сучасній соціокультурній ситуації з її поширеними постмодерністськими орієнтаціями. Відбувається відхід від *історичних* (часових) принципів Просвітництва до *просторових* стратегій постмодерну. Тип відкритого глобалізованого суспільства віддає перевагу не процесу ризикованого здобуття принципово нового знання, а практиці знаходження готової інформації. А головною умовою в цій справі є горизонтальна відкритість культур, які не мають секретів одна від одної.

Не дивлячись на стислість наведених роздумів, йдеться про певну концепцію, що спирається на низку принципових положень (іноді – неявних). На наш погляд, вони полягають у наступному. На відміну від "виробництва" знань, як несуттєве виноситься за дужки процес їхнього *здобуття* (а саме це становить зміст освіти і дослідницької діяльності). Допускається, що в мережі з її колосальними банками даних практично є відомості з будь-якого питання. П. Нора і А. Мінк заважують: "Принциповою вадою в найближчі десятиліття для розвинених полюсів людства буде не відсутність знань в певній галузі. *Вони вже є* (підкрес. нами – М.В.). Проблема в труднощах вибудовування мережі зв'язків, які підштовхують розвиток сукупності інформації і організації" [10, 16]. Таким чином стверджується своєрідний "принцип всезнання", який викликає асоціації (якщо згадати відомі роздуми Ф. Фукуями) про "пізнавальний кінець історії". З подібними уявленнями рішуче не погоджується, до речі, один з найкращих менеджерів автомобілебудування Л. Якокка: "Люди, які відвідують мене в корпорації "Крайслер", часто вражені тим, що на моєму столі немає комп'ютерного терміналу. Вони, мабуть, забувають, що все, що виходить з комп'ютера, комусь доводиться в нього закладати... Ключ до успіху зовсім не в інформації. Він в людях" [9, 84]. Близькі до цих переконання містяться і в міркуваннях Н. Дж. Карра, праці якого з проблем впровадження інформаційних технологій у бізнесі викликали бурхливу реакцію на Заході. Дослідник, зокрема стверджує, що роль зазначених технологій з їхнім розвитком не зростає, а знижується, і вони більш не можуть розглядатися як вирішальний фактор у конкурентній боротьбі. У той же час роль користувачів інформації, їхня кваліфікація і досвід роботи не втрачають свого значення [3, 8].

Іншим досить сильним, а по суті – помилковим, є припущення щодо факту рівної компетентності акторів інформаційно-комунікативних мереж. Ж.-Ф. Ліотар акцентує на "вичерпності" інформації, її доступності для всіх експертів. Вище вже вказувалося на нетотожність інформаційної й інтелектуальної доступності, а також на те, що інтелектуальні продукти автоматично не трансформуються в ресурси для вирішення проблем. В процесі накопичення інтелектуальних продуктів часто переважає принцип енциклопедизму, а не проблемно-проектний підхід до опанування духовною скарбницею людства [2, 98–99].

Можна констатувати, що розглянута модель інтелектуальної діяльності не може вважатися адекватним описом трансляції знання ні в царині освіти ("професор – студент"), ні у сфері науки ("першовідкривач – наукове співтовариство"), ні в галузі популяризації інтелектуальних досягнень ("професіонал – дилетант").

У підсумку зазначимо, що бурхливе вторгнення інформаційних технологій у царину освіти і дослідницької діяльності по-новому поставило проблему співвідношення інформаційного обміну й трансляції знання. Теоретичні розробки, які існують на сьогодні (деякі з них розглянуті вище), поки що часто репрезентують скоріше негативний досвід вирішення проблеми. Це призводить до стихійного формування інформаційного простору під абстрактними гаслами комп'ютеризації й інтернетизації суспільства. Подальший етап аналізу проблеми має, на наш погляд, полягати в побудові теоретичних моделей. Які враховують якісну специфіку процесів інформаційного обміну, з одного боку, та процесів трансляції знання, з іншого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Альтшуллер Г.С. Творчество как точная наука. – М.: Сов. радио, 1979
2. Громыко Н.В. Что такое эпистемотека // Вопросы философии. – 2008. – № 7. – С. 90–105.
3. Карр Николас Дж. Блеск и нищета информационных технологий: Почему ИТ не являются конкурентным преимуществом. – М.: Секрет фирмы, 2005. – 176 с.
4. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. – М.: Ин-т эксперимент. социологии, Спб.: Алетейя, 1988. – 160 с.
5. Моль А. Социодинамика культуры. – М.: Прогресс, 1973. – 408 с.
6. Мясникова Л.А. "Новая экономика" в пространстве постмодерна // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 12. – С. 3–15.
7. Пузанов В.И. Интеллектуальные потенциалы США и России: феноменология, подходы, определения (статья первая) // США, Канада. – 1999. – № 7. – С. 91–107.
8. Романовский Н.В. Социология знания – новые вызовы // Социологические исследования. – 2001. – № 3. – С. 54–63.
9. Якокка Л. Карьера менеджера. – М.: Экономика, 1991. – 196 с.

10. Nora P., Minc A. Computerization of Society. A Report to the President of France. – Cambridge; L.,1980. – 156 p.

РЕЗЮМЕ

М.М. Ведмедев. Информационные технологии и проблема трансляции знания.

В статье анализируется проблема трансляции знания в условиях современной информационной среды. Подвергаются критике ошибочные взгляды о дигитальном характере знания, его доступности, "массовой науке" и т.д. Обосновывается принципиальное отличие исследовательской деятельности от процессов информационного поиска и обмена.

SUMMARY

M.M. Vedmedev. Information Technologies and a Problem of Translation of Knowledge.

In article the problem of translation of knowledge in conditions of the modern information environment is analyzed. Criticized wrong views about digital character of knowledge, its availability, "mass science", etc. Basic difference of research activity from processes of information search and an exchange are proved.

М.В. Савостьянова
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

КРИЗА ЦІННІСНО-СМИСЛОВОГО ЗМІСТУ НАУКИ ЯК ОСЕРЕДОК КРИЗИ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

В статті розглядається взаємозв'язок кризи культури і науки у сучасному інформаційному суспільстві, зміна мотивації наукової творчості, ціннісний вплив науки на культуру та самосвідомість особистості. Аналізуються шляхи подолання цієї кризи.

У сучасній філософії науки вчені часто звертаються до аксіологічних проблем. Як правило, з двох причин: (1) розуміння того, що в постнекласичний період розвитку науки не враховувати людський і соціокультурний (у тому числі аксіологічний) аспекти її функціонування і подальшого розвитку стає неможливим, і (2) той факт, що як глобальні проблеми людства, так і їх розв'язання, а також подальший прогрес цивілізації пов'язаний в самосвідомості сучасної епохи з розвитком науки. Зазначені обставини і складають *актуальність* заявленої теми дослідження.

Одні вчені при цьому займають сцієнтистську позицію, інші – антисцієнтистську. Але ми не будемо тут підтримувати ні тих, ні інших чи аналізувати їхню полеміку. *Завданням роботи* є аналіз ціннісно-смислового змісту сучасної науки, а також виявлення закономірностей взаємозв'язку цінностей науки з цінностями культури.

Йдучи по заданому ще в Новий час шляху, сучасна наука, а разом з нею і культура, зіштовхнулися з ціннісно-смисловою кризою, з необхідністю пошуку нових світоглядних констант. Ця проблема привела багатьох учених до спроби переосмислення картини світу (Р. Атфилд, Л. Вайт), а також до спроб створення «нової етики» (Е. Ласло, О. Леопольд). Ідея нової етики науки висловлювалася М. Полані. Ще до нього інтерес до соціології науки виявляли К. Маркс, Е. Дюркгейм, М. Вебер, К. Манхейм, а в 50–60-х рр. XX ст. – американський соціолог Р. Мертон. Р. Мертон досліджував вплив на ріст сучасної науки економічних, технічних і військових факторів. Але головною сферою його досліджень був аналіз ціннісно-нормативних структур, які впливають на поведінку людини науки, і які Мертон назвав «науковим етос». До проблеми ціннісного змісту постнекласичної науки проявляли інтерес й вітчизняні вчені (І.С. Добронравова, М.Г. Марчук, Ю.О. Мелков, М.В. Попов, Л.І. Сидоренко та ін.)

З другої половини XX ст. наука як соціокультурний феномен залучає до себе все більшу увагу гуманітаріїв взагалі і філософів зокрема. У 60-х роках XX ст. наукове пізнання вивчалося в основному з позицій логіко-гносеологічного розуміння, а в 70-х – з позицій соціально-історичного підходу до становлення і розвитку наукового знання. Як вважає М.Г. Марчук, це відбувається тому, що «поступово формується переконання, що ціннісне ставлення до дійсності пов’язане з когнітивним і навіть невіддільне від нього, що пізнавальна діяльність (а також її результат) мають чітко виражені ціннісні характеристики» [9, 11].

Необхідно також враховувати, що інформаційне постіндустріальне суспільство базується не тільки на нових технологіях, але і на новій ідеології, нових цінностях, без яких ніяке споживання не було б можливим взагалі. У цілому концепція інформаційного суспільства, на думку В.Л. Іноземцева, послідовно випливає з ідей європейської філософії, які еволюцію людства розглядають крізь призму знання. При цьому такі критерії еволюції, як духовність, моральність, відходять на задній план. У такій ситуації особливу роль починає виконувати наука як діяльність з виробництва знань. Але, як усяка діяльність, вона не може здійснюватися поза ідеологією, поза цілями й цінностями, які вона відстоює і легітимує у бутті суспільства.

Однак проблема полягає не тільки в деградації духовності сучасної культури, у споживчому ставленні до природи, але й, у першу чергу, у нерозвиненості ціннісної свідомості. Але, як стверджував Г.П. Вижлецов, «нерозвиненість ціннісної свідомості і є однією з головних ознак соціальної кризи взагалі» [2, 4].

Якщо науку аналізувати з погляду того, які цінності культури вона реалізує у своїй діяльності, то стає зрозумілою ідеологія культури. А якщо з позицій цінностей підійти до «внутрішньої історії» науки, то з’являється можливість побачити її реальні внутрішні цінності (вибір методології, напрямків досліджень, наприклад). У той же час, у розумінні глибинної сутності науково-технічного прогресу дуже легко заплутатися, якщо намагатися зрозуміти цю сутність тільки через історію науки чи через вивчення

еволюції наукових теорій і методів.

Те, до чого прийшла сьогодні наука і культура, багато в чому визначалося їх взаємодією, взаємовпливом і насамперед – домінуванням певних ціннісних пріоритетів. Однак не слід забувати слова Макса Борна: «Ми повинні також піклуватися про те, щоб наукове абстрактне мислення не поширювалося на інші області, у яких воно не може бути не застосовано. Людські й етичні цінності не можуть цілком ґрунтуватися на науковому мисленні» [1, 128].

Питання про добро і зло, сенс життя і призначення людини, тобто питання, які складають суть і зміст ціннісних аспектів людського буття і буття культури, взагалі не знаходяться у сфері компетенції науки. Але можна погодитися з Л.О. Мікешіною, яка вважає, що «вчений, створюючи конкретний продукт – наукове знання, виробляє у формі цього продукта певний тип зв'язку між людьми. Його робота в будь-якому випадку має суспільний характер» [10, 349]. І в цьому відношенні наука і культура ціннісно детермінують одна одну. Суспільство дає замовлення на наукове відкриття відповідно до своїх потреб, для досягнення ціннісно-важливих для неї цілей, а наука виконує це замовлення, даючи можливість рухатися суспільству у тому напрямку, у якому воно бажає. Чи ж навпаки – наука сама генерує новий продукт (відкриття, винахід, теорію) і пропонує його суспільству, а воно чи знаходить, чи не знаходить застосування для цієї пропозиції. Але разом з неочікуваним результатом своєї діяльності, наука пропонує соціуму ні що інше, як нові цінності та нові потреби, а соціум вирішує – прийняти їх чи не прийняти, як вписати ці нові цінності у власні цілі руху у визначеному і цікавому для нього напрямку.

Цілі науки і цілі пізнання сьогодні різні. Вони мають різну ціннісну мотивацію. Пізнання може бути цілком щирим (хоча і припускає корисність його результатів), наука – ні. Як вдало висловився В.О. Окладной, «перефразовуючи відомий афоризм, можна сказати, що наука є ні що інше, як діяльність людини, яка реалізує свою мету» [11, 143]. Але людина, звичайно, живе в суспільстві. Суспільству ж для реалізації своїх цілей, керування свідомістю мас і створення необхідної йому ідеології потрібні не тільки «істини», але й авторитет. За допомогою засобів масової інформації, Інтернет та інформаційних технологій, PR, реклами тощо транслюється не просто інформація, а певна система цінностей. Якби не авторитет науки, на які посилаються для додання інформації переконливості і вагомості засоби масової інформації, ця трансляція не мала б успіху.

Свого часу О. Конт вживав терміни «науковий» і «позитивний» як синоніми. Його позиція стала проявом ставлення до науки як до фундаментальної цінності культури. Це цілком відповідало духу індустріальної епохи, коли наукові знання активно впроваджувалися у виробництво, а технічні науки ставали основою розвитку інженерної діяльності. Віра в нескінченні можливості науки поліпшити життя та в ідею прогресу із середини XIX ст. була властива не тільки О. Конту, але й іншим позитивістам.

Разом з тим, ті цінності, що пропонувала наука, не могли не вплинути на цінності культури, у тому числі й на особисту долю людей. Поява, а потім

перевага в системі ціннісних орієнтацій того чи іншого вибору формує відповідну цим виборам і емпіричну структуру особистості, що складається з них. Емпірична структура особистості включає в себе зміст всього того, що є пережитим, творчо засвоєним і здійсненим людиною протягом усього його життя. Основним і найважливішим аспектом вільного і творчого ставлення до життя є орієнтація особистості у сфері етичних смислів і цінностей. Однак «запаморочення від успіхів» науки мимоволі перенаправляло величезне число людей, від рефлексії над етичними смислам і й цінностями до прагнення реалізувати всі найнеймовірніші можливості, які надавала суспільству наука. Така переорієнтація навряд чи могла зробити життя кожної людини щасливим, навіть якщо не торкатися тут проблеми нерівності можливостей різних країн, соціальних груп і окремих особистостей.

Своє ставлення до себе і до світу особистість визначає в таких самих споконвічних і фундаментальних категоріях, як «мати» і «бути». Обидві категорії сприймаються особистістю як *життєве завдання*. «Мати» і «бути» – це дві найважливіші передумови, два способи самовизначення в загальній онтології особистісного. Досягнення науки створюють нові можливості, комфорт, зручності. Хіба це погано? Але вони ж мимоволі підштовхують до зміни життєвого завдання на користь «мати». Це – один з аксіологічних наслідків розвитку науки, і його не надуманість, а абсолютну реальність не потрібно доводити. Про це вже багато написано, та й чого коштує одна тільки назва «суспільство споживання», що у багатьох авторів (Д. Бел, Е. Тофлер та ін.) практично є синонімом таких визначень сучасного суспільства, як постіндустріальне й інформаційне.

Цінності та їхнє розуміння пов’язане з поняттями сущого і належного, а, отже, зі важливістю тих чи інших факторів для людини, суспільства, культури. Звідси цінності – це вимоги, звернені до волі, а також мети, що реально постають перед людиною, чи ті цілі, які вона здатна поставити перед собою. Таким чином, можна говорити про те, що людина, суспільство, культура саморегулюються за допомогою цінностей. Можна так само сказати, що розвиток науки неминуче вплинув на зміну ієрархії цінностей у культурі, на їхню еволюцію і трансформацію. Одним з наслідків таких трансформацій є глобальні проблеми людства – екологічні, економічні, духовні, моральні й ін.

Зауважимо, що ми не намагаємося очорнити науку і сказати, що краще було б без неї. Тому що, по-перше, ми так не вважаємо, по-друге, ми говоримо в даному випадку про зміну реальності за допомогою науки і про ті зміни, що викликало в культурі стрімкий розвиток науки. Питання ж про те, чи це погано, чи добре, ми залишаємо вирішувати сцієнтизму, антисцієнтизму та іншим подібним напрямкам, які вивчають проблеми науки. Однак факт залишається фактом – у самосвідомості культури і більшості її суб’єктів сьогодні реально переважає категорія «мати».

Людина орієнтуються на факти, які йому надає наука, однак вона має інтерес не тільки до наукових ідеї, але й до речей, послуг та інших можливостей. Вчинки людини значною мірою обумовлені впливом цих ідей і речей, і більша увага приділяється об'єктам зовнішнього світу і володінню

ними. Однак декларується інше: іноді спостерігається ціннісна перевага категорії «бути» над «мати», а іноді (і таке буває частіше) – що одне іншому не заважає. Так поступово відбувається відчуження людини і комерціалізованої науки від світу духовних цінностей, що, власне, і є саме антропологічним. Але наука в цьому не самотня. Шлях відчуження від світу людських цінностей проходять разом з нею мистецтво, політика, економіка, які, як і наука, колись виникли з певних людських потреб або заради вирішення пов'язаних з ними проблем, поступово «забувають» свої джерела і своє призначення і починають розвиватися за своїми власними законами.

Наука теж розвивається за своїми внутрішніми законами, але вона за останні сто років перетворилася у настільки могутній засіб перебудови світу, впливу на людину і суспільство, що не розуміти і не враховувати її тісного зв'язку з культурою в цілому стає небезпечно. На небезпеку прагнення різних форм культури розвиватися винятково за своїми іманентними законами вказував, зокрема, Р. Гвардіні. Він говорив про воцаріння хаосу в роз'єднаному, позбавленому цілісностей світі: "Наука більш не повинна піклуватися про цінності, її справа – досліджувати, незалежно від того, що з цього вийде; мистецтво існує тільки для самого себе, і його вплив на людину його не стосується; спорудження техніки – це здобутки надлюдини і мають самостійне право на існування; політика здійснює владу держави, і їй немає справи ні до гідності, ні до щастя людини. І так – в усьому" [4, 123].

Для людини сучасне відношення до об'єктів навколишнього світу, як вважає вітчизняний дослідник Л.М. Газнюк, означає насамперед поліпшення перспективності існування тіла, підвищення його безпеки і комфортності його існування [3, 154]. А. Хорхе також відзначає, що «потреба в комфорті має психологічну, природу, чи, краще сказати, психосоматичну, тобто і фізичну, і психологічну» [15, 23]. Таким чином, коли суспільство споживання, чи інформаційне суспільство, продукує цінності зі сфери «мати», то вони легко, без зусиль і всякої рефлексії, засвоюються і приймаються як благо, оскільки певною мірою природні людині.

З розвитком науки і техніки, у процесі еволюції соціальних відносин, людина отримує деякі соціальні гарантії, комфортні умови життя, надію на сучасну медицину. Почуття незахищеності, думки про власну смерть відходять на другий план. І тільки думки про екологічну катастрофу, нагадують про нестабільність як людського життя, так і самого світу тим, хто володіє цією інформацією. Так, Н.Н. Кисельов пише: «Екологічну кризу в сучасній літературі дедалі більше тлумачать не як кризу, зовнішню щодо людини, що стосується лише природного довкілля, а як кризу антропологічну, внутрішню, як кризу духовну (світоглядну та філософсько-ідеологічну). Тому наголоси при опрацюванні стратегій її подолання ставлять не лише на раціональному природокористуванні, контролі за технологіями та прийнятті законів на захист природного середовища, а й на формуванні нового ставлення до природи та адекватних моральних "людських якостей"» [7].

Ставлення науки до цінностей культури і її місце в цивілізації стає однією з ключових проблем аксіології. Але тут виникає питання – чи можна думати,

що в науці споконвічно, ще до того, як вона стала могутнім соціокультурнім інститутом, існував руйнівний потенціал? І якщо так, то в чому він полягав – у науковому способі пізнання, у методах, в абсолютизації наукової істини? Дозволимо собі відповісти на це питання: руйнівний потенціал полягав не в методах і не в результатах, а в абсолютизації цих методів, а відповідно, і результатів, а також – у меті і цінностях наукового пізнання. Проблема в тому, що, як писав В.Г. Табачковський, «Представники виду «Номо» мають нестримну пристрасть: стати істотами, котрі покладають світові й собі «свої власні закони», істотами «себе-самих-витворюючими» [12, 200].

Таким чином, з певного часу основною цінністю і метою пізнання стає панування над світом, людиною, соціальними процесами. При цьому мотив панування довгий час залишається «прикровенним» і далеко не усіма вченими поділюваним, у той час як явно проголошується благо людини і суспільства. Наука мала такі цілі завжди, має вона їх і зараз, але вже в явному і неприхованому вигляді, хоча декларації про «благо для суспільства і людини» вона, звичайно, зовсім відкинути не може. З іншого боку, основною цінністю науки для суспільства стає її практична корисність, однак для цього буде потрібно все-таки шукати істину. Тому і сьогодні по внутрішній своїй суті наука залишається вірною своєму призначенню – пізнавати, але за мотивами, цілями і цінностями вона далеко відхиляється в інший бік від безкорисливого пізнання істини. Ціннісна мотивація науки, яка вже давно змінилася, на перший погляд не змінила її суті. Але це тільки на перший погляд. Зі зміною ціннісного статусу Істини, змінилися також уявлення про Добро і Красу, а також цінності, мету і змісти людського життя і життя суспільства в цілому.

На амбівалентне положення людини, що коливається між насолодою життям і її запереченням, указував Й. Хейзінга, який вважав це положення наслідком того, що людське співтовариство «приймає без коливань і з небувалою переконаністю земне життя як предмет усіх своїх сподівань і дій. Усюди панує справжній культ життя» [14, 295]. Цей «культ життя» – одне з необхідних світоглядних умов, що випливають з відповідної картини світу, без чого перехід до інформаційного постіндустріального суспільства представляється світоглядно й ціннісно неможливим.

Який аксіологічний вибір залишається людині і культурі, яка цілком поклалася на науку? Як говорив М.О. Лоський, «якщо немає особистісного індивідуального безсмертя, то взагалі немає абсолютного добра і залишається лише наповнювати життя відносними благами» [8, 162]. Саме ці «відносні блага» і надає цивілізації наука. Але якщо суспільство зможе (а воно зможе) ці відносні блага перетворити на свої головні цінності, а матеріальні чи психосоматичні потреби перетворити на духовні (комфорт, доступ до інформації, гроші, вільність пересування по світу), то наука виграє цей двобій із Богом. Але тільки якою ціною? Ціною руйнування навколишнього середовища, духовності, поняття про честь, гідність, батьківщину, а фактично – ціною руйнування як суспільства, так і самої людини. Життя цінується в сучасній культурі так високо завдяки тому, що воно є захищеним від багатьох труднощів. Складно що-небудь заперечити проти тези «життя як цінність», але

варто зазначити, що якось непомітно під життям стало розумітися тільки біологічне існування.

Сьогодні розуміння того, що ми переживаємо гостру, згубну кризу культури, проникнуло в найширші сфери суспільства. Ще на початку XX ст. у «Занепаді Європи» О. Шпенглер озвучив саму ідею можливості занепаду сучасної культури, у поступальний розвиток якої тоді багато хто вірив цілком і без міркувань, пов'язуючи цей розвиток, у першу чергу, з науковими відкриттями і досягненнями техніки. Однак сьогодні непохитний культурний оптимізм, як говорить Й. Хейзінга, «залишається долею або тих, кому бракує проникливості зрозуміти, у чому лихо нинішньої культури і, виходить, вони самі стають утягненими в процес її фальсифікації, або тих, хто думає, що завдяки своїй рятівній суспільній чи політичній доктрині тримає майбутнє культури у своїх руках, щоб потім ощасливити обділене людство» [14, 247]. Але незважаючи на те, що загальнокультурні тенденції та причини кризи Й. Хейзінга бачив досить чітко, він навряд чи міг уявити собі його масштаби і динаміку.

Сьогодні Україна інтегрується у світове економічне співтовариство, що не може не позначитися на виборі пріоритетних напрямків розвитку науки, а також на системі вищої освіти. Болонська система, яка впроваджується в систему нашої освіти вже кілька років, далеко не завжди підходить до наших умов і сформованих традицій в освіті. Вона припускає не тільки збільшення кількості годин на спецдисципліни і на самопідготовку, але і зменшення кількості годин на гуманітарні дисципліни, у тому числі на філософію. Це не додає студентам ні шансів на розвиток самосвідомості, ні шансів на творчі результати в науці, оскільки, як зауважив П.С. Дишлевий, «філософські підстави [науки] включають загальні світоглядні, методологічні і пізнавальні орієнтири, які є необхідними для функціонування даної наукової дисципліни» [5, 88].

Зрозуміло, що болонська система дає можливість українцям отримати європейські дипломи і виїхати працювати за кордон (типова відкачка мозків). Але мова йде не про те, щоб, відмовившись від болонської системи, відібрати «шанс» чи можливість вибору у наших співгромадян, а в тому, щоб дати їм шанс розвивати самосвідомість, і в першу чергу – ціннісну. Однак це можна зробити тільки через викладання гуманітарних курсів, у тому числі – філософії, і філософії науки в тому числі.

Як загальний *висновок* з усього вищевикладеного, можна сказати наступне. Науці, як і людині, «жити в суспільстві і бути вільній від суспільства» не вдалося. Наука сьогодні – це засіб реалізації потреб людини і суспільства, генератор нових потреб і цінностей, а тому глобальні проблеми людства можна вважати причиною зсуву ціннісних акцентів як у культурі, так і в самій науці – від духовних до матеріальних. Саме в науці і культурі, а не у свідомості окремих особистостей. Однак духовні цінності – це антропологічний центр структурування як особистості і суспільства, так і культури в цілому. Пріоритет природознавства над гуманітаристикою, гносеології над аксіологією свідчать

про зміну акцентів у культурі, а отже – зміну центру структурування культури і внутрішнього світу людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борн М. Моя жизнь и взгляды. – М.: Наука, 1973. – 237 с.
2. Выжлецов Г.П. Аксиология культуры. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1996. – 152 с.
3. Газнюк Л.М. Персоніфікованість символів і речей у соматичному та екстрасоматичному бутті людини // Практична філософія. – 2004 (№14). – № 4 – С.153–158.
4. Гайденко П.П. Философия культуры Романо Гвардини // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С.119–132.
5. Дышлевый П.С. Научные революции как предмет философского исследования // Научные революции в динамике культуры / В.С. Степин, И.Т. Фролов, В.А. Лекторский и др. – Минск: Университетское, 1987. – 384 с. – С.77–93.
6. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. М.: Логос. – 2000. – 302 с.
7. Кисельов М.М. Біологічна етика в системі практичної філософії. – Режим доступу: http://www.uct.kiev.ua/~sofi/pf1/kiselov.htm
8. Лосский Н.О. Условия абсолютного добра: Основы этики; Характер русского народа. – М.: Политиздат 1991. – 368 с.
9. Марчук М.Г. Ціннісні потенції знання. – Чернівці: Рута, 2001. – 319с.
10. Микешина Л.А. Проблема универсальности понятия научной революции («научная революция» как понятие методологии обществознания) // Научные революции в динамике культуры / В.С. Степин, И.Т. Фролов, В.А. Лекторский и др. – Минск: Университетское, 1987. – 384 с. – С. 321–338.
11. Окладной В.А. Ценностная регуляция конкуренции научных теорий // Наука и ценности. – Новосибирск.: Наука, 1987. – 241 с. – С. 134–146.
12. Табачковський В.Г. Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка в пошуках “неевклідової рефлективності”. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2005. – 432 с.
13. Тулмин Ст. Человеческое понимание / Пер. с англ. З.В. Кагановой / Общ. ред. П.Е. Сивоконя. – М.: Прогресс, 1984. – 327 с.
14. Хейзинга Й. В тени завтрашнего дня. Диагноз духовного недуга нашей эпохи // Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнего дня. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – 464 с.
15. Хорхе А. Общество комфорта и философия риска. – Режим доступу: http://www.newacropolis.ru/magazines/1_2003/Obshestvo_komf_i_fil

РЕЗЮМЕ

М.В. Савостьянова. Кризис ценностно-смыслового содержания науки как средоточие кризиса современной культуры.

В статье рассматривается взаимосвязь кризиса культуры и науки в информационном обществе, смена мотивации научного творчества, ценностном влиянии науки на культуру и самосознание личности. Анализируются пути преодоления этого кризиса.

SUMMARY

M.V. Savostyanova. Crisis of the Valueable-Semantic Maintenance of a Science as a Center of Crisis of Modern Culture.

In clause it is a question of interrelation of crisis of culture and a science in an information society. This article is about change of motivation scientific's creativity, valuable influence of a science on culture and consciousness of the person. Ways of overcoming of it crisis are analyzed.

Л.В. Теліженко
Центр гуманітарної освіти
НАН України

ОСОБЛИВОСТІ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ МОДЕЛІ ЦІЛІСНОЇ ЛЮДИНИ

У статті розглядаються перспективи нового раціонального осмислення антропологічної цілісності з позицій постнекласичної методології. Аналізуються особливості тоталогічної моделі цілісної людини на основі концепту онтико-онтологічної дуальності.

Сучасна антропологічна криза для філософії означає кризу традиційної моделі цілісної людини, яка існувала в межах класичної та некласичної раціональності впродовж майже всього періоду розвитку європейської науки. Прагнучи відобразити людину як цілісність, класична та некласична раціональності в дійсності зосередили увагу тільки на окремих сторонах її виявлення, пов'язаних, насамперед, із розумом та практичною діяльністю людини, до яких вона сутнісно не зводиться. Тому в традиційній європейській моделі людина виявилася далекою від антропологічної реальності, однобокою, неповною, розібраною на частки, з яких не можна знову скласти її як живу цілісність. Необхідність виходу з антропологічної кризи та збереження людини в умовах сучасної цивілізації актуалізують потребу радикального перегляду моделі людини на інших основах, що дозволили б піднятися на новий рівень її осмислення саме як цілісності, насамперед, одночасно у внутрішній єдності та єдності зовнішній, з іншими людьми, природою, універсумом. Такі перспективи сьогодні відкриваються в межах постнекласики як нового «історичного типу раціональності» (В.С. Стьопін), який почав формуватися в науці з середини XX століття, долаючи обмеження класичної та некласичної раціональності. Переглядаючи саму сутність раціональності, відношення між людиною і світом, постнекласика світоглядно і методологічно дозволяє осмислити *людину як цілісність* у *формі постнекласичної моделі*. Виявленню перспектив нового осмислення присвячена дана робота.

Як відомо, термін «постнекласика» в 1989 р. був уведений В.С. Стьопіним у праці «Научное познание и ценности техногенной цивилизации» для позначення після класичного і некласичного типів раціональності третього типу, що склався в результаті глобальних зрушень у природничій сфері, як найбільш характерного для сучасного наукового пізнання. Постнекласичний етап розвитку науки, який позначився зміною стилю наукового мислення, відповідним формуванням нової картини світу, розширенням меж дослідження, посиленням аксіологічного аспекту знання, від класичного та некласичного відрізняється також появою *нових об'єктів пізнання* – відкритих саморозвиваючих складних систем. Особливістю систем-об'єктів, народжених науково-технічною революцією, зокрема розвитком кібернетики та квантової фізики, на думку В.С. Стьопіна, стало включення в них людини як діючого компонента, що знаходиться не в розриві чи протиставленні з неживими об'єктами, як це було в попередніх типах раціональності, а в єдності з ними. Так звані «людинорозмірні» системи, серед яких людино-машинні, людино-інформаційні, людино-технологічні, людино-природні, соціально-природні, людино-ситуаційні комплекси (біологічні, біотехнологічні, комплекси людино-техніко-технологічні системи, компьютерні мережі, всі соціальні об'єкти), водночас стали і новим специфічним об'єктом постнекласичних філософських досліджень, під час вивчення яких як нової складної реальності використовуються предметні знання, у тому числі й про людину [1, 7].

Появу нового об'єкта дослідження у філософії водночас можна вважати поворотом і в антропології, за яким стоїть якщо не формування нової антропології, то новий етап її розвитку, позначений рухом до пізнання людини як цілісності. Тим більше, що поява постнекласичної людини як нового об'єкта досліджень цілком відповідає внутрішнім тенденціям розвитку філософської антропології, які намітилися ще з початку XX ст. Як це видно з періодизації розвитку філософської антропології М.О. Булатова, її третій період розвитку, коли виникла філософська антропологія в працях М. Шелера, Г. Плеснера, А. Гелена, сформувався саме як синтез філософії з природничою наукою антропологією, які до цього часу розвивалися паралельно [3, 20]. А сучасна антропологія, яка, на думку М. Булатова, уже є третім етапом третього періоду розвитку філософської антропології (після праць класиків антропології, екзистенціалізму, персоналізму тощо), характеризується тим, що її увага зосереджена не на природі поза людиною і не на людині в її необмежених щодо природи претензіях, а «на природі як цілому, до якого належить і людина. Бо під загрозою знаходяться обидві…» [3, 21]. Певною мірою це збігається і з думкою В.С. Стьопіна, який вважає, що до вивчення нового об'єкта дослідження фактично разом підійшла філософія, насамперед, феноменологія, та фізика, яка тривалий час зі свого пізнавального арсеналу виключала ідею історичної еволюції [1, 7].

Тож, враховуючи зміст вже самого поняття «постнекласика», стає очевидним, що теоретичне відтворення властивих людині взаємодій та взаємовпливів на постнекласичній основі з використанням відповідних філософських термінів і категорій, представляється новою і водночас широкою

для філософії моделлю людини, де під останньою розуміється умовний аналог людини як об'єктивної реальності з комплексом її зв'язків і відношень, що повторюються і впливають один на одного. При цьому за своєю побудовою, органічно поєднуючи знання про людину і світ різних антропологій і сфер знань, у тому числі гуманітарної та природничої, постнекласична модель цілісної людини стає можливою як *синтетична або міждисциплінарна*.

Проте постнекласика як новий період розвитку наукового пізнання сьогодні представлена різними напрямками, основними серед яких є синергетика, метафізика тотальності, віртуалістика, психонетика, реляційний холізм тощо. Самостійно розвиваючись, напрямки мають концептуальну спільність, що під час побудови адекватної реальності постнекласичної моделі цілісної людини дає змогу за принципом доповнюваності використовувати знання окремих підходів. Як це було виділено В.В. Кізімою і підтримано учасниками одного із Міжнародних проектів з постнекласичної методології, її спільну концептуальну основу утворюють ідеї та проблеми, що постають у полі зору всіх підходів і разом складають ядро постнекласики [4, 53]. Ними є:

1. Ідея *цілісності*, холізму (тотальності, єдності багатоманіття, тотожності й ін).
2. Будова цілого (pg-відношення, ієрархія, мережі, системність, структурність, функціональність тощо).
3. Проблема суб'єкт-об'єктної єдності (тотальності, людинорозмірності, людиномирності й ін.).
4. Проблема саморозвитку, самоорганізації (біфуркація, трансформація, pg-переходи, метаморфози тощо).
5. Нова причинність (причинність і метапричинність, сизигія, синхроністичність та ін.).
6. Особливості перехідних станів (біфуркація, амер тощо).
7. Постнекласична раціональність (нова раціональність, сизигійна раціональність, нелінійна раціональність тощо).
8. Наявність прикладних розробок (практичний аспект).

Але постнекласичні підходи не однаково активно досліджують антропологічні проблеми, при тому що людина, суспільство та культура не обходять стороною жодного із них. Певним доказом цього є хоча б наявність антропного принципу в постнекласиці як одного із основних. А перетин різних, але водночас єдиноосновних підходів у *спільному* для всієї постнекласики *проблемному полі людини* взагалі здатен стати багатим джерелом для формування та розвитку нової антропології.

Проте теоретичне моделювання цілісної людини передбачає вибір із множини постнекласичних підходів в якості методологічної основи конкретного підходу як найбільш перспективного для розв'язання даної проблеми. Таким перспективним і водночас *універсальним підходом*, який імпліцитно містить у собі всі можливі постнекласичні інтенції та підходи, на наш погляд, є тоталогічний підхід. У чому його перспективність?

По-перше, метафізика тотальності формується *як метаантропологія*. Відповідно підхід, який вона розвиває, є метаантропологічним, що дозволяє на

єдиній понятійній та концептуальній основі об'єднати знання про людину, вироблені не тільки вже в межах постнекласики, а й історично різними антропологіями, у тому числі науковою, філософською, релігійною тощо. Водночас такий підхід дозволяє раціонально охоплювати зафіксовані в кінці XX ст. антропологічні факти і феномени, які ще не отримали глибокої наукової оцінки, але які є і не спростовними. Наприклад, хвильова генетика П. Гаряєва, трансперсональна психологія С. Грофа, експерименти по дзеркальному цитопатичному ефекту В. Казначеєва тощо. Не відповідаючи базисному розумінню цілісності людини традиційної науки, вони вимагають його перегляду та суттєвого доповнення.

По-друге, метафізика тотальності переглядає саму *ідею цілісності*, уявлення про яку навіть у постнекласиці залишається неоднозначним. Як правило, у постнекласиці під цілісністю розуміються певні якості і властивості, які виникають у взаємодії частин цілого. При цьому ціле розглядається як тільки одне можливе (І.З. Цехмістро) або як плюрально нескінченна кількість цілісностей, в яких ціле більше суми частин. У модельне уявлення цілісної людини, східне з ідеями, це вносить певне сум'яття, адже на одному ґрунті холізму фактично виникає дві протилежні моделі людини, які в дійсності антропологічну ситуацію не прояснюють. Метафізика тотальності переходить від проблеми «частина – ціле» до питання про онтико-онтологічну дуальність як тотальність, де вже тотальність не тотожна цілісності. Для тотальності пріоритетною стає повнота Буття, а не якості частин чи цілого, що є важливим для осмислення цілісності людини. На думку засновника тоталогічного напрямку В.В. Кізіми, «визнання тотальності як важливої, належної вивченню реальності є ключовим у постнекласичному повороті» [5, 40].

По-третє, метафізика тотальності водночас переглядає і методологічну базу дослідження, основу для «руху» від цілісності до тотальності. Відмовившись від традиційного протиставлення суб'єкта й об'єкта, тоталогія виходить на *принципово новий рівень* осмислення їх взаємозв'язку, який не відміняє суб'єкт-об'єктну позицію класики чи некласики, а органічно включає її в себе як відповідні рівні відношень. З позицій метафізики тотальності суб'єкт і об'єкт разом знаходяться в спільному для них субстанційному полі, яке утворює їх єдність як цілісність, що трансформується. У центрі уваги тепер постає ситуація, коли сторона, яка викликає дію, відчуває на собі її зворотній вплив, оскільки через субстанційну основу є єдиною з об'єктом власного впливу – суб'єкт стає об'єктом, а вся ситуація – єдиною самодетермінуючою цілісністю, що постійно змінюється й оновлюється, тобто *тотальністю*. У осмисленні моделі цілісної людини на цьому будується і *концепт онтико-онтологічної дуальності як спосіб бачення (конструювання) складної антропологічної реальності*, який долає традиційні онтизм і онтологізм в уявленні про сутність людини, потребуючи при цьому свого подальшого «розшифрування».

По-четверте, методологічна установка тоталогії не обмежується тільки зовнішніми особливостями пізнання. Метафізика тотальності містить метафізичну основу, що позбавляє антропологічне дослідження традиційних

фундаментальних протиставлень зовнішнього і внутрішнього, матеріального і духовного і тощо. Відповідно, онтико-онтологічний підхід під час розв'язання антропологічної проблематики є максимально широким підходом.

Зазначені обставини уможливлюють теоретичну побудову постнекласичної моделі цілісної людини як модель тоталогічну, у якій *цілісність людини* постає *єдиною глибинною людською сутністю*.

На відміну від однобічних уявлень про людину, які ідеалізували то її самість, то унікальність, то її внутрішній світ, або, навпаки, основним щодо неї визнавали середовище, природу, суспільство, колектив, абсолютну ідею тощо, метафізика тотальності цілеспрямовано долає традиційні онтизм і онтологізм в антропології. Тоталогія виходить з того, що людина є виділеною формою буття, його реальним проявом, «порядком сущого» (М. Хайдеггер) – онтичністю, але як така, що перевершує свої зовнішні межі, несучи в собі у специфічному вигляді інформацію про все буття, як «порядок буття» (М. Хайдеггер), вона є онтологічністю. Як пише В.В. Кізіма, «человек… обладая онтической спецификой, всегда одновременно есть часть более широких оснований, выполняющих по отношению к нему и другим проявлениям этих оснований онтологическую, субстанциальную функцию» [6, 21]. Тому перебуваючи в бутті як у субстанції, як у певному середовищі існування, реальна людина є більше, ніж «Я», бо це ще й саме середовище, яке завжди в ній присутнє, тобто «Я і мої обставини» (Х. Оргега-і-Гассет), де «Я» – онтична складова людини, а «обставини» – онтологічна складова. Її онтичне існування, безумовно, передбачає існування онтологічне, а разом з ним і присутність в людині через спільну субстанційну основу інших людей, суспільства, природи, всього універсуму – присутність «через себе сущого» (М. Шелер) всього буття, з якого ніщо не зникає. Така нерозривна двоіпостасна структура людини водночас означає і подвійну онтико-онтологічну природу людини, яка виражає її єдину сутність, «человеком*и*рную и человеком*е*рную», як це підкреслює В.В. Кізіма, одночасно [7, 42]. Постійна взаємодія онтичної природи з онтологічною означає не тільки розвиток самої людини як самості, але через неї й усього буття, яке активізується і розвивається в множині своїх форм і зі свого боку впливає на самість людини.

Механізм розвитку онтико-онтологічної дуальності в тоталогічній моделі цілісної людини принципово відрізняється від класичної та некласичної моделей. Тоталогічний розвиток людини зумовлений тим, що вона не є ізольованою формою від інших онтичностей, як і не замкнутою в собі самістю. Певними сторонами свого існування людина, як правило, входить до складу ряду тотальностей, наприклад, сім'ї, підприємства, суспільства, усього людства тощо, і є єдиною з ними на рівні субстанційних основ і всього буття, яке в цих основах присутнє, об'єднуючи їх між собою в певну субстанційну ієрархію. У межах тотальностей, будучи автономною і виконуючи певні специфічні функції, людина є своєрідною монадою, що постійно перебуває в генерологічних, актуалізованих зв'язках з собі подібними. Але монадна виокремленість, яка пов'язана з причинною функціональною діяльністю, не вичерпує людину як таку. Як цілісності їй завжди властиві певні якості й

відношення, які перевершують будь-яку її монадну функцію і виходять за межі тотальності. Такі якості й відношення в людині, які в невираженій формі несуть у собі присутність онтологічного моменту, у тоталогії називаються парсичними (від лат. pars – «частина»). Саме через наявність парсичної функції людина здатна кондиціонально впливати на інших людей, предмети, явища та сприймати такий же вплив на себе, що означає її внутрішній зв'язок з ними в межах однієї субстанційної основи. Парсична функція робить людину як тотальність відкритою і для зв'язку з іншими онтологічними рівнями та всім універсумом. При цьому інформаційним чином вона представляє всю людину, водночас виокремлюючи її як частину субстанційного цілого і з'єднуючи з цілим. Дві сторони однієї сутності людини не тільки є взаємодіючими як дві її природи, але і взаємовпливаючими, здатними у результаті викликати трансформацію антропологічної реальності. Так, за зовнішньою активністю людини, яка проявляється як її діяльність, визначена інтересами, цілями, цінностями, розумінням сенсу життя, проявляється субстанційна сутність людини. «Часткове» виявлення сутності людини, яке постійно змінює умови її існування або вимагає все нових умов, у свою чергу, здатне глибоко змінювати антропологічну ситуацію і викликати трансформацію самої субстанційної основи та появу в ній нових віртуальних можливостей, які далі будуть виявлятися в новій «серії» плюрального. Субстанціоналізація плюрального і плюралізація субстанційного з позицій метафізики тотальності є двома частинами одного і того ж онтико-онтологічного процесу, пов'язаного з трансформацією людини як тотальності та її виходом на новий субстанційний рівень, у межах якого потенційно можливе здатне отримувати актуалізацію.

У житті людини ці два періоди, які пов'язані, насамперед, з її внутрішнім розвитком і його зовнішнім виявленням, не є рівнозначними. Період субстанціоналізації переживається людиною як кризовий період, який означає, що попереднє субстанційне джерело вичерпало свої ресурси. Цьому, як правило, передують певні негативні життєві обставини, які змушують людину інакше оцінювати саму себе, ситуацію, переглядати визначальні цінності та, можливо, радикально змінювати бачення мети і сенсу свого життя. Такий період не є миттєвим, він завжди пов'язаний із «зануренням людини в саму себе», у певні субстанційні рівні, які максимально відповідають змінам у світогляді і відповідно вимагають глибокого усвідомлення нової реальності, що є досить тривалим процесом. Своєрідним аналогом субстанціоналізації плюрального є описана Ф. Ніцше ситуація: «Землетрясение засыпает много колодцев и образует страдающих жаждой; но он же вызывает на свет внутренние силы и тайны. Землетрясение открывает новые источники» [8, 153]. Період плюралізації, який наступає після виходу людини із субстанційного стану, насамперед, характеризується активною діяльністю людини, у якій отримують практичну реалізацію її нові «внутрішні сили», укорінені в новому субстанційному рівні, пов'язані з усвідомленням інших цінностей, цілей та способів їх реалізації. Безпосередньо в житті людини він виявляється в новій серії її вчинків і ситуацій, в прагненні до конкретних практичних результатів, підпорядкуванні другорядного першочерговому, утвердженні в певних

онтичних структурах і ситуаціях в якості одно- чи багатофункціонального діяча тощо. Але в будь-якій діяльності людини, незалежно від її значущості чи виду, завжди проступає вся субстанційна сутність людини. Інша річ, як навчитися її бачити в собі та виявляти в інших або в який спосіб у власній самості актуалізувати віртуальну присутність, якщо не всього буття, то хоча б його певної частини?

Питання самопізнання людиною самої себе, яке водночас є питанням співвідношення онтичного і онтологічного, у контексті тоталогічної моделі цілісної людини займає особливе місце. Його складність полягає в тому, що подвійна природа людини передбачає різні види діяльності і навіть практики. Онтично діяльність людини є *практикою самої себе*, що реалізується в відношеннях з іншими онтичностями. Онтологічно ж виявляється *практикою самого буття*, яке об'єднує всі свої виявлення (практики) і без них не існує. Як вважає В.В. Кізіма, практика людини, яка безпосередньо реалізується в відношеннях з навколишнім світом, є практикою «бытования бытия», оскільки з позицій метафізики тотальності людина перестає бути тільки зовнішнім діячем чи спостерігачем, а опиняється в середині буття як його повноправний співучасник у спільній причинно-кондиціональній рефлексивності [5, 56]. Для постнекласичної людини це означає також змогу в інший спосіб пізнавати буття, не шляхом проникнення в речі, як говорив Б. Паскаль, «до ничтожества», а перебуваючи в середині буття, виявляти, а точніше, бачити в потоці подій саму істину буття. Але для такого бачення необхідною умовою є гармонійне увідповіднення онтичного, практики себе, і онтологічного, практики буття. Адже дії людини як онтичності, як правило, обумовлені її суб'єктивною оцінкою та ставленням до інших людей, речей, світу чи умов, а, значить, можуть не відповідати її онтологічній сутності. Тому відсутність гармонії онтичного і онтологічного в самій людині є, власне, порушенням людиною і технології практики буття, зумовленого її діяльністю. Іншими словами, людина бачить і сприймає світ в його істині як ціле в тій мірі, в якій сама є істинною, цілою або гармонійною, узгодженою в самій собі в двох своїх структурних складових – онтичній і онтологічній. По суті, це означає, що абсолютне увідповіднення людиною в самій собі онтичного і онтологічного має бути таким же увідповідненням себе з усім буттям, збігом практики себе з практикою буття, як і пізнання себе з пізнанням усього. Чим в дійсності є для людини таке увідповіднення в онтологічній сутності «Я – буття» і «все – буття», яке теоретично є безумовно можливим, можна тільки гіпотетично передбачати, оскільки антропологічна криза свідчить про те, що сучасна людина далека від істини. З позицій онтико-онтологічного підходу шлях до нього пролягає через саму людину, через її всеоб'єднуючу онтологічну складову. Цей шлях вимагає орієнтування не тільки на звичайну логіку та виявлення причинних зв'язків людини онтичної, а і на переживання буття в собі та його бачення із середини, онтологічними критеріями якого можуть бути безперервні внутрішні відчуття комфортності, задоволення, вселюбові й ін. Повнота такого інтегрального переживання людиною є повнотою самого буття, а отже, є і шляхом пізнання цілого, способом його репрезентації через позицію

людини у світі. Пізнання істини, яке в тоталогічній практиці стає, власне, баченням гармонії та повноти буття, для людини означає вміння виявляти в духовних ландшафтах самості, у якій присутній увесь світ, ландшафти буття, бачити його необхідні сторони, переводити неявне в явне, приховане в актуальне. Або ж аналітичним шляхом, уміючи групувати серії явищ зовнішнього життя, виявляти приховані субстанційні можливості буття.

На завершення слід зазначити, що виявлення в людині прихованих можливостей, укорінених в її онтологічній сутності, як і раціональне осмислення останньої, для багатьох постнекласичних підходів є спільними питаннями. Над ними сьогодні працює психонетика, яка вивчає нові способи породження людиною нетрадиційних психічних реальностей із сфери нерозчленованої в собі «сплячої» свідомості [9], віртуалістика, яка в поліонтологічній моделі людини виділяє декілька рівнів віртуальної реальності, які не зводяться один до одного, але є взаємозв'язаними між собою, забезпечуючи цілісність людини та повноту її буття [10], когнітивістикою [11] та ін. Певним чином вони реалізують і водночас підтверджують тоталогічні закономірності розвитку онтико-онтологічної дуальності, способи виявлення онтологічного в онтичному, зв'язок онтичного з онтологічним, відкриваючи нові перспективи для пізнання цілісної людини.

Реальність таких перспектив стає особливо відчутною при порівнянні тоталогічної моделі цілісної людини як моделі універсальної з базовими моделями людини світових релігій, які відрізняються між собою культурно-часовою специфікою чи навіть доктринами, але є надзвичайно близькими у своїй практичній (містичній) частині, діяльно відображаючій одну і ту ж онтико-онтологічну сутність людини та її подвійну природу: «Познай себя, что ты двояк и двоякие имеешь очи» [12, 403]. Спільність розуміння ними закономірностей становлення людини як матеріально-духовної цілісності, необхідності гармонійного увідповіднення в ній зовнішнього і внутрішнього як Шляху до єдності з Богом та Богопізнання як пізнання себе, присутності в собі всього сущого, що практично реалізовувалося ними впродовж тисячоліть, є певним загальнокультурним свідченням універсальності самої людини. Останнє з раціональних позицій сьогодні якраз і демонструє метафізика тотальності.

Отже, постнекласична онтико-онтологічна модель цілісної людини виявляє глибинну універсальну сутність людини, яка, не залежно від її функціональної діяльності, фахової зайнятості чи персональних здібностей, завжди присутня в людині як загальнолюдське. У всіх відомих конкретних моделях людини, економічних, політичних, соціологічних, психологічних, релігійних тощо, вона завжди може бути виділеною як онтико-онтологічне ядро у вигляді єдності матеріального і духовного, матеріального і ідеального, зовнішнього і внутрішнього, приватного і всезагального, цінностей і цілей і тощо. Їх увідповіднення один одному, сизигійність і гармонія є певними критеріями цілісності людини як її істинності у своїй загальнолюдській сутності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Степин В.С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность // Вопросы философии – 2003. – № 8. – С. 5–18.
2. Степин В.С. Научное познание и ценности техногенной цивилизации // Вопросы философии. – 1989. – № 10. – С. 3–18.
3. Булатов. М.О. Вступ: загальні риси концепції // Філософська антропологія в контексті сучасної епохи. – К.: Стилос, 2001. – С. 5–24.
4. Полилог в кругу проблем субъект – объектного единства // Философские науки. – 2006. – № 9. – С. 52–70.
5. Кизима В.В. Начала метафизики тотальности // Totallogy – XXI. Постнекласичні дослідження. – К.: ЦГО НАН України. – 2007. – Вип. 17/18. – С. 35–130.
6. Кизима В.В. От постнеклассики к метафизике тотальности // Totallogy – XXI. Постнекласичні дослідження. – К.: ЦГО НАН України. – 2007. – № 17/18. – С. 7–34.
7. Кизима В.В. Метафизические начала сизигийной антропологии // Totallogy – XXI (чотирнадцятий випуск). Постнекласичні дослідження. – К.: ЦГО НАН України, 2006. – С. 7–153.
8. Ницше Ф. Сочинения. В 2 т. – М.: Сирин, 1990. - Т. 2. – 415 с.
9. Бахтияров О.Г. Постинформационные технологии: введение в психонетику. – К.: «ЭКСПИР», 1997. – 160 с.
10. Носов Н.А. Виртуальный подход к проблеме человека // Многомерный образ человека: Комплексное междисциплинарное исследование человека. – М.: Наука, 2001. – С. 90–112.
11. Баксанский О.Е., Кучер Е.Н. Современный когнитивный подход к категории «образ мира» // Вопросы философии. – 2002. – № 8. – С.52–69.
12. Преподобный Симеон Новый Богослов. Божественные гимны. – Саввино-Сторожевский монастырь, 2006. – 719 с.

РЕЗЮМЕ

Л.В. Телиженко. Особенности постнеклассической модели целостного человека.

В статье рассматриваются перспективы нового рационального осмысления антропологической целостности с позиций постнеклассической методологии. Анализируются особенности тоталлогической модели целостного человека на основе концепта онтико-онтологической дуальности.

SUMMARY

L.V. Telizhenko. Features of Postnonclassical Model of the Complete Person.

The article focuses on the prospects of a new rational comprehension of the anthropological integrity from the position of the postnonclassical methodology. It also analyses peculiarities of the totallogical model of the integral human being on the basis of the concept of ontiko-ontological duality.

А.Є. Лебідь
Сумський державний університет

ПРОБЛЕМА МЕНТАЛЬНОСТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЛЮДИНИ (СТРУКТУРИЗАЦІЯ ОБРАЗУ ДУМОК ТА СТЕРЕОТИПУ ПОВЕДІНКИ)

В статті досліджуються основні проблеми ментальності людини доби Середньовіччя.

Термін "ментальність" порівняно молодий, хоча походження його дуже давнє. У латинській мові ***mens, mentis*** означає будь-яке духовне явище чи діяльність: розум, мислення, розсудок, образ мислення, душевний склад, характер, схильності, а також бадьорість, мужність, відвагу, бажання, намір, план [3, 480]. Звідси пізньолатинське (XIV ст.) ***mentalis*** – "те, що від інтелекту". Англійською ***mental*** означає те, що діється винятково в розумі, а також все, що належить до інтелектуальних здібностей [5, 708].

Сучасна наука терміном "ментальність" визначає предмет свого аналізу: соціально-психологічні установки, звички та стереотипи свідомості й поведінки, способи бачення світу, уявлення людей, що належать до певної соціально-культурної спільноти. На відміну від теорій, доктрин та ідеологій, які є організованими та продуманими системами, ментальність як система є розмитою в культурі та повсякденній свідомості. Здебільшого вона не усвідомлюється самими людьми, але проявляється в їх поведінці. Ментальність виражає не стільки індивідуальні установки особистості, скільки позаособистісний аспект суспільної свідомості, імплікований у мові, звичаях, традиціях і віруваннях.

У 60-ті роки XX ст. намітились нові напрями гуманітарного дослідження. Загальною для них була тенденція деідеологізації знання, пошук уявлень і понять, що визначають свідомість та поведінку людини. Тим самим створювалися умови для вивчення глибинних, підсвідомих рівнів суспільної свідомості, особливо тісно пов’язаних із повсякденним життям людини, з її корінними життєвими орієнтаціями. Ці рівні свідомості представляють величезний фонд людських уявлень, які не можуть бути зведені ні до теорій, ні до ідеологій; вони існують за своїми особливими законами.

На рівні ментальностей, у сфері неформальної карнавальної поведінки (за М. Бахтіним) соціальних груп культура минулого засвідчує про свої таємниці. Тут розкривається інший, невідомий рівень історичної реальності, на якому саме і слід шукати відповіді на запитання, пов’язані з аргументуванням не тільки художньої творчості середньовіччя, а й історичного процесу взагалі. Як засвідчує М. Бахтін, "основное карнавальное ядро этой культуры вовсе не является чисто художественной театрально-зрелищной формой и вообще не входит в область искусства. Оно находится на границах искусства и самой жизни. В сущности, это – сама жизнь, но оформленная особым игровым образом" [1, 5].

Вивчення ментальностей – закономірний і логічний результат пошуків того істотного аспекту соціальної історії філософами, без розуміння якого не можна зрозуміти і саму соціальну історію.

Поняття "ментальність" відносно історії європейського середньовіччя і Ренесансу було запропоноване видатними французькими істориками М. Блоком і Л. Февром у 20-х роках XX ст. До них цей термін вживався виключно етнологами лише до первісних народів, а також поняття "розумове оснащення", чи "духовна озброєність", за допомогою якого можна досліджувати особливості свідомості людини в ту чи іншу епоху.

Іншою течією наукової думки, що визначила пріоритет у дослідженні історії, філософії та ментального простору епохи середньовіччя, була структурна антропологія. Поняття "структури" як універсальної системи відносин у суспільстві, що охоплює всі рівні соціальної дійсності, стало одним з компонентів методології дослідників історії ментальностей. Вивчення останніх значною мірою відбувається в розрізі синхронії. Перехід від поняття "монолітний час подієвої історії" до поняття "спектр соціальних часів", супроводжувався зосередженням уваги вчених на вивченні тривалих змін. Саме на цьому рівні вивчається історія ментальностей, оскільки вони відрізняються неабиякою стабільністю, вони помітні лише на великих проміжках історії.

Серед причин, що актуалізували вивчення ментальностей, слід назвати тенденцію сучасного знання до інтеграції, міждисциплінарного дослідження. Такий міждисциплінарний підхід спонукає деяких учених говорити про необхідність розробки антропологічно зорієнтованої науки, яка б зуміла вийти за межі традиційних дисциплін і зробити людину фокусом свого дослідження.

Зацікавленість проблемою ментальності постала у зв'язку із переміщенням центру тяжіння у дослідженні від історії "героїв", правителів, державних діячів, мислителів до історії повсякденного життя різних соціальних верств і груп, звичайних людей, суспільства в цілому. При цьому виявилося неможливим задовольнятися вивченням ідеологій, оскільки цей здобуток культурної чи панівної еліти доходив до свідомості простолюдинів, мас у трансформованому вигляді і, відповідно, треба знати ту духовну, психологічну основу, на якій він базувався.

Але разом із тим постає і більш загальне питання: якими були уявлення народу, емоції та думки людей, які їх вірування, причини їх вчинків, яким уявлявся світ не з кабінету мислителя чи княжого палацу, а з майстерні ремісника чи селянської домівки? Отже, яким є предмет історії ментальностей? Традиційний підхід до вивчення соціальної структури минулого – це опис її за допомогою класифікації понять нового часу. Ми застосовуємо поняття "держава", "класи", "економіка", "власність", "ідеологія", оскільки вони склалися у контексті нашої культури. Але такий опис є зовнішнім щодо досліджуваної соціальної системи й культури. Очевидною є загроза модернізації, перенесення в минуле чужих йому уявлень.

Для подолання цієї проблеми необхідно поєднувати погляд з позицій сучасного спостерігача з намаганням відновити систему думок і уявлень людей досліджуваної епохи. Постановка питання про соціально-культурні уявлення людей іншого часу і є центральним питанням історії ментальностей. Від соціальної психології вона відрізняється тим, що концентрує свою увагу не на настроях, кон'юнктурних, легко змінних станах психіки, а на константах,

основних уявленнях людей, закарбованих у їх свідомість культурою, мовою, релігією, вихованням, соціальним спілкуванням. До таких відносяться, зокрема, сприйняття простору і часу (відповідно й усвідомлення історії); відношення світу земного до світу потойбічного, і відповідно сприйняття і переживання смерті; розрізнення природного і надприродного, духу і матерії; установки стосовно дитинства, старості, хвороб, сім'ї, жінки тощо.

Ці та інші форми світовідношення людей даної соціально-культурний спільноти створюють систему – картину світу, що визначає їх склад мислення та поведінку і тем самим впливає на їх соціальний лад та культуру. Включення ментальностей в картину минулого, тобто спроба відновити погляди, уявлення, ціннісні та емоційні установки і реакції людей того часу, – важливий крок до пізнання історичного життя.

Специфіку середньовічного характеру бачать перш за все в емоційній сфері. Емоційність середньовіччя відразу стає помітною досліднику ментальностей. У феодальній Європі розповсюдженим був тип невгамовного і фантазуючого правителя. Можна припустити, що справа не тільки в імпульсивності правителів, але й у відсутності представницьких органів управління, процедури колективних рішень, політичної культури суспільства. Політика вважалася приватною, сімейною, клановою справою, релігійним подвижництвом, рицарською авантюрою і аж ніяк не діяльністю обранців.

У середньовічній емоційності простежується не тільки підвищена інтенсивність, але й надто швидка зміна між протилежними емоціями: від захоплення до гніву, від пригніченості до ейфорії, від невпевненості до самозадоволення. За свідченням Й. Хейзінги: "Когда мир был на пять веков моложе, все жизненные происшествия облекались в формы, очерченные куда более резко, чем в наше время. Страдания и радость, злосчастье и удача различались гораздо более ощутимо; человеческие переживания сохраняли ту степень полноты и непосредственности, с которой и поныне воспринимает горе и радость душа ребенка... Из-за постоянных контрастов, пестроты форм всего, что затрагивало ум и чувства, каждодневная жизнь возбуждала и разжигала страсти, проявлявшиеся то в неожиданных взрывах грубой необузданности и зверской жестокости, то в порывах душевной отзывчивости, в переменчивой атмосфере которых протекала жизнь средневекового города" [7, 19–20].

Таку особливість психіки історики ментальностей називають поляризацією емоційної сфери. Елементом середньовічної чуттєвості була нерозподіленість інтелектуальної та емоційної сфер. Емоційність породжувала у середньовічній свідомості різного роду абстрактні поняття. "Люди этого времени в их способах аргументировать не испытывали потребности в строгой точности, освобождаясь от нее под владычеством неистовых страстей".

Ще один факт, на який слід звернути увагу, полягає в тому, що найбільш афективні види сприйняття (слух, відчуття на дотик, нюх) представлені у пізнанні середньовіччя ширше, ніж у сучасному. Чуттєва опора інтелектуальної діяльності сучасності – зір. У середні ж віки люди в основному слухали, а не читали.

У сфері групових відносин характерною особливістю середньовічної особистості був конформізм по відношенню до "своїх" і агресивність до "чужих". Людина середньовіччя була корпоративною; вона жила у своєму соціальному середовищі і належала до своєї соціальної групи (стану, общини, гільдії, цеху): "средневековье имело ясную идею человеческой личности, ответственной перед богом и обладающей метафизическим неуничтожимым ядром – душою, но с трудом осваивалось с представлением об индивидуальности. Установка на всеобщность, типичность, на универсалии, на деконкретизацию противоречила формированию четкого понятия индивида" [2, 253].

Важко не помітити, наскільки життя середньовічної людини сповнене страхом: "Чувство неуверенности – вот что влияло на умы и души людей средневековья и определяло их поведение. Неуверенность в материальной обеспеченности и неуверенность духовная; церковь видела спасение от этой неуверенности лишь в одном: в солидарности членов каждой общественной группы, в предотвращении разрыва связей внутри этих групп вследствие возвышения или падения того или иного из них. Эта лежавшая в основе всего неуверенность в конечном счете была неуверенностью в будущей жизни, блаженство в которой никому не было обещано наверняка и не гарантировалось в полной мере ни добрыми делами, ни благоразумным поведением. Творимые дьяволом опасности погибели казались столь многочисленными, а шансы на спасение столь ничтожными, что страх неизбежно преобладал над надеждой... Итак, ментальность, эмоции, поведение формировались в первую очередь в связи с потребностью в самоуспокоении" [4, 393–394].

Але середньовічний страх як феномен ментальності того часу є складним явищем. І це тому, що в житті була не тільки мінливість, але й непохитний порядок, що забезпечувався, у першу чергу, добре розвиненою ієрархією небесних і земних сил. Над цим працювали Отці церкви і теологи. Людина того часу бачила в Богові творця непохитного порядку, у якому їй відводилося непохитне місце. Релігійний страх для тогочасного мешканця – синонім совісті, а світська безстрашність сприймалася як аморальність, богоборство, демонізм.

Таким чином, вивчення ментальностей відповідає не тільки на питання: як люди сприймали дійсність? Оскільки це сприйняття і переживання становили невід'ємну частину їх соціальної поведінки. Їх психічні реакції і розумові образи безпосередньо включались у життєву практику. Тим самим проблема ментальностей перестає бути проблемою однієї лише історичної психології, а є частиною соціальної історії. Духовний світ людей, зміст якого залишався здобутком істориків літератури, релігії, мистецтв, як правило не досліджувався філософами та істориками, а сьогодні стає складовою частиною універсальної антропоцентричної науки.

Оскільки переживання людей, їх уява та думки складають їх життєву практику, цей суб'єктивний світ, зміст якого трансформується під впливом матеріального буття, разом з тим постійно впливає на образ думок членів суспільних груп, визначає їх соціальну поведінку.

Саме в такому новому підході до соціально-історичного аналізу А.Я. Гуревич вбачає "коперніканську революцію", яку здійснили історики і філософи, що досліджують проблему ментальностей. А той напрям дослідження, який зокрема розвиває Ж. Ле Гофф, він пропонує називати не "історичною антропологією" чи "антропологічно зорієнтованою історією", а "соціально-історичною антропологією" [4, 543].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Художественная литература, 1990. – 543 с.
2. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.
3. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – М.: Русский язык – Медиа, 2005. – 843 с.
4. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – 560 с.
5. Мюллер В.К. Большой англо-русский словарь. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006. – 1536 с.
6. Проблеми теорії ментальності. – К.: Наукова думка, 2006. – 408 с.
7. Хейзинга Й. Осень средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах: Соч. в 3-х тт. – М.: Прогресс-Культура, 1995. – Т. 1. – 416 с.

РЕЗЮМЕ

А.Е. Лебедь. Проблема ментальности средневекового человека (структуризация образа мыслей и стереотипа поведения).

В статье исследуются основные проблемы ментальностей человека эпохи Средневековья.

SUMMARY

A.Ye. Lebed. The Problem of Mentality Medieval Man (Structure of Thinking and Activity)

The main problems of mentality medieval man are analyzed in this article.

І.В. Лесникова
НТУУ КПІ

ЛЮДИНОВИМІРНІСТЬ КАТЕГОРІЇ «ДІЯЛЬНІСТЬ»

У статті розглядається діяльність через саморозвиток і самоорганізацію. Аналізується її роль у суб'єкт-об'єктних відносинах. З'ясовується співвідношення понять "діяльність" і "культура", "діяльність" і "розвиток" через призму "цілепокладання" і "доцільності".

Останнім часом важливе місце в дискусіях науковців зайняли проблеми дослідження “самоорганізованих і саморозвиваючих систем” різноманітних еволюційних рівнів матерії, які стали основними предметами більшості фундаментальних дисциплін, міждисциплінарних досліджень, прикладних наук і інженерно-технічних розробок. Причому, відмічалося, наприклад, що для фізики ці проблеми видалися на передній план лише в останні десятиріччя.

Синергетика як загальна концепція самоорганізації показує, що і в неживій природі разом з деорганізацією відбувається також і самоорганізація, котра зовні проявляється у виникненні нових структур [10, 32–34]. Зараз науковці не просто спостерігають ці структури, але і вивчають їх за допомогою експериментів, будують математичні моделі самоорганізуючих процесів. Найбільшого впливу на оформлення ідеї про загальний характер самоорганізації зробили досліди Б.М. Білоусова та О.М. Жаботинського, розпочаті в 50-х роках. Їхня самоорганізуюча хімічна реакція стала експериментальним підґрунттям для побудови математичної моделі самоорганізуючих процесів (“брюселятора”) у бельгійській школі І.Р. Пригожина [7]. Здається, що ніяка система не може ні “самоорганізовуватися”, ні “саморозвиватися” поза діяльністю. Лише діяльна система здатна забезпечити своє успішне існування.

При цьому належить звернути увагу на те, що поняття “організація” (лат. organization – будування, улаштування чогось) надзвичайно багатозначне, та це ускладнює його використання у науковому дослідженні. Частіше за все воно використовується у трьох смислах. По-перше, для позначення субстратної форми предметів. Це головний та основний зміст даного поняття. По-друге, у якості синоніма поняття “управління”. І, по-третє, ним визначають інколи процес створення чого-небудь. У цьому випадку іменник “організація”, по суті ототожнюється з дієсловом “організовувати”, тобто що-небудь робити, здійснювати якусь діяльність. У синергетиці, на наш погляд, поняття “самоорганізація” використовується, переважно, у третьому смислі, тобто для визначення процесу самостворення, “саморозподілу” яких-небудь структур.

Якщо ж відволіктися від певної некоректності поняття “самоорганізація” і взяти сутність науки синергетики, то такою буде ідея про всезагальний характер процесів самостворення, саморозподілу цілісними предметами самих себе. Як на мікрорівні, так і на макрорівні якісну визначеність взаємодіючі предмети набувають не за рахунок зовнішнього впливу, а за рахунок внутрішнього самоформування та самовпорядкування. Саме діяльність дозволяє предмету ставати тим, чим він є реально, що є ***об’єктом*** нашого дослідження.

Таким чином, ***метою*** статті є аналіз діяльності, як особливої форми існування матерії, котра не може здійснюватися сама по собі, а виникає та розвивається лише в процесі взаємодії.

Аналіз наукової літератури з проблем діяльності свідчить про те, що розглядаючи діяльність як певний тип відношення до дійсності, науковці, перш за все підкреслюють, що діяльність в людському суспільстві, на відміну від тваринного світу, визначається не біологічно заданими, а історично

виробленими соціокультурними програмами. Наявність цих програм і дозволяє вести мову про перехід від поведінки, як системи дій, спрямованої на підтримку біологічного існування в межах "генетично обумовленої екологічної ніші", до діяльності, як специфічної людської форми "активного відношення до навколишнього світу", зміст якої складає "доцільну зміну та перетворення цього світу на основі засвоєння і розвитку наявних форм культури" [13, 268]. Погоджуючись з тим, що діяльність, на відміну від поведінки, орієнтована на історичні соціокультурні програми, потрібно разом з тим підкреслити значимість згаданої у вищесказаному формулюванні вказівки на розвиток форм культури як програм діяльності. Зміна та перетворення наявної дійсності на основі культурно заданої норми, засвоєної як програма діяльності, аж ніяк не є ще межею можливостей останньої. Ці ознаки достатні для того, щоб визначити "нижню межу" діяльності, котра відрізняє її від поведінки тварин. Але вони не достатні для того, щоб охарактеризувати діяльність за "верхніми межами" її можливостей. По суті, доцільна зміна дійсності на основі культурно заданої норми, яка інколи визначає діяльність, аналогічну за своєю структурою тому типу активності, котрий характеризує і поведінку в тваринному світі, з тією лише різницею, що в основі цієї активності знаходиться не біологічна, а культурно задана програма. Це, звичайно, істотна відмінність, котра дозволяє відносити такого роду активність до світу культури, до соціокультурної діяльності. Проте, чи вичерпується специфіка діяльності такого роду можливостями?

Для можливо більш точного вихідного визначення діяльності дуже важливо, щоб "нижня межа", демаркируюча діяльність від біологічно обумовленої поведінки, не обмежувала б характеристику можливостей діяльності за її "верхньою межею". Щоб і те і інше виступало би як "два боки однієї медалі" в розумінні діяльності. Діяльність – це така форма активності, котра здатна (за своєю сутністю) до необмеженого, якимись зовні заданими рамками, перегляду та вдосконалення програм, котрі знаходяться в її основі, до необмеженого "перепрограмування". У цьому змісті діяльність – принципово відкрита система, здатна до необмеженого саморозвитку в межах охоплюючого її універсуму. Біологічні програми поведінки також, звичайно, вдосконалюються і розвиваються у процесі природної еволюції організмів. Але їхній розвиток орієнтований на краще пристосування до тієї або іншої приватної "екологічної ніші". Можливості людської діяльності, у свою чергу, також обмежені, історично "кінечні", відносні. Але ця обмеженість програм, котрі знаходяться в основі людської діяльності, принципово відмінні від обмеженості видових програм поведінки тварин. Прориваючи вузькі межі пристосування до середовища, людина у своїй діяльності, вдосконалюючи та розвиваючи її можливості, в принципі, здатна оволодіти будь-якими "просторами" світу, "секторами" буття. У цьому і заключається сутність тієї універсальності людського відношення до світу, про яку писав К.Маркс в "Економічно-філософських рукописах 1844 року", підкреслюючи, що тварина "виробляє односторонньо, тоді як людина виробляє універсально... Тварина будує лише відповідно мірці та потребі того виду, до якого вона належить, тоді

як людина вміє виробляти за мірками будь-якого виду та всюди вона вміє прикладати до предмета притаманну мірку...” [6, 93–94].

Аналіз принципової відмінності доцільної вітальної поведінки від можливостей людської діяльності показав у свій час Л.С.Виготський на прикладі аналізу класичної моделі “буриданового віслюка”. Виготський підкреслював, що на відміну від тварини “людина сама створює стимули, котрі визначають її реакції, і використовує їх у якості засобів для оволодіння процесами власної поведінки. Людина сама визначає свою поведінку за допомогою штучно створених стимулів-засобів” [1, 101]. У даному аналізі, в якості такого штучного стимулу, Виготський розглядав жереб. Детермінація діяльності за жеребом, звичайно, не є єдиною найдосконалішою формою вільного цілепокладання. Вигодський згодом вкаже, що “жереб – не вище у волі” [1, 193], проте логіка самого аналізу протиставлення поведінки та діяльності у нього, на наш погляд, схоплює суть справи.

Якщо для біологічно орієнтованої поведінки характерна цілеспрямованість, доцільність, то діяльність, не виключаючи, звичайно, доцільності, передбачає можливість вільного цілепокладання, перманентного конструювання цілей. При цьому позитивний зміст ідеї вільного цілепокладання заключається, звичайно, не в протиставленні людської активності об’єктивним законам, а у розгляданні діяльності як такого типу відношення до світу, котрий дозволяє переборювати тиск будь-яких зовнішньо заданих факторів і умов шляхом перетворення наявно даного буття. Для діяльності як вільного цілепокладання на відміну від доцільної поведінки немає у цьому відношенні якихось непереборних обмежень.

Якщо дотримуватися подібного розуміння діяльності, то очевидно, що вона в принципі не обмежується лише свого роду проекцією суб’єкта на об’єкт, суб’єктно-об’єктними відносинами, коли активність суб’єкта пов’язується лише з перетворенням об’єкта у відповідності зі своїми програмами, цілями та установками. Переборювання детермінації наявно даної ситуації передбачає, звичайно, і здатність самозміни, саморозвитку суб’єкта, його “самовиховання”. “Світ” – це не лише сукупність зовнішніх об’єктів, але і світ людської суб’єктивності. Та принципова відкритість засад, здатність до необмеженого перепрограмування, на котру вказувалося вище, природньо, передбачають відкритість позиції суб’єкта діяльності.

Всі ці моменти мають принципове значення для вирішення питання про універсальність діяльності. Всі згідні з тим, що діяльність є специфічно людською формою активності, але наскільки вона універсальна? Чи вичерпує ця форма активності своєрідність людського відношення до світу? Потрібно визнати як факт, не претендуючи поки на його оцінку, що зараз у філософській, а також у психологічній та соціологічній літературі спостерігається обережне відношення до універсалізації категорії діяльності та відома “переоцінка цінностей” у цьому плані у деяких безперечних прихильників так званого діяльнісного підходу. Викликано це, на наш погляд, принаймні трьома обставинами, ігнорувати котрі було б необачно.

Перш за все, мова йде про вузьке трактування категорії діяльності у власне концептуально-теоретичному плані, тобто як проекції суб'єкта на об'єкт, як лише зміни об'єкта у відповідності до заданої системи цілей та програм. Зрозуміло, що за таким розумінням діяльності вона не може виступати підґрунттям людського буття ні в плані соціуму, ні в плані індивідуального існування. Безперечно, що "сутність людини значно багатша, різносторонніша та складніша, ніж лише система її діяльності" [9, 87–91], і таким чином зрозуміла категорія діяльності не дає ключа до аналізу "дрімаючих потенцій" людини. Інша справа, якщо розуміти діяльність не лише як зміну зовнішньої дійсності, але і як перетворення внутрішнього світу людини, розкриття та реалізацію її прихованих потенцій у процесі розвитку її відносин з зовнішнім світом, включаючи світ суб'єктивності собі подібних і природу, котра розуміється не обов'язково лише як сукупність речей. Таке перетворення власного світу включає спілкування, розуміння, діалог і т.д.

Підхід до діяльності лише як до доцільної зміни наявно даного є, по суті, обмеження діяльності аспектом застосування вироблених, у ході розвитку діяльності, норм, цілей, програм і т.д. Звичайно, вони можуть виступати та виступають як стереотипні схеми, "парадигми" людської активності. Абсолютизація цього аспекту застосування діяльнісних програм і абстрагування, по-перше, від їхнього створення, формування, по-друге, від можливостей перегляду, вдосконалення чи відмови від них і слугує підґрунттям об'єктивно обумовленого стирання граней між поведінкою і діяльністю, трактування останньої, як "ушляхетнену" соціокультурними регулятивами поведінку.

Постає питання, чи потрібно нам виносити аспект творчості, розвитку специфічно людських засобів і форм відношення до світу зі змісту теоретичного поняття діяльності, обмежуючи останнє лише аспектом застосування, чи все-таки розуміти під діяльністю специфічно людську форму розвитку форм і засобів відношення до світу? У іншому випадку, "парадигма", позбавлена органічного зв'язку зі здійсненим в діяльності соціально-історичним процесом культурної творчості, перетворюється у схему "окультуреної поведінки", а творчий процес будування та розвитку культури – матеріальної та духовної – відокремлюється від реальних людських "справ" у межах прийнятих "парадигм" і стає чимось далеким від повсякденних людських турбот і звершень, чимось незвичайним, екстраординарним.

Сумніви у використанні поняття діяльності у якості пояснювального принципу ґрунтуються також на тому, що діяльність зовсім не є універсальною нормою людської культури. Висловлюється також цілком справедлива думка про небезпеку нестримного "активізму" як ціннісної установки. Урахування цих факторів при обговоренні проблем діяльності в усьому її об'ємі, звичайно, необхідне. Проте, потрібно чітко розрізняти "активістське" уявлення про діяльність, котре виступає у якості ціннісної установки, взагалі уявлення про діяльність у вигляді роз'яснювально вираженої соціокультурної норми, у тому числі і в теоретичній свідомості (як воно отримало свій відбиток, перш за все, в німецькій класичній філософії), і діяльність як іманентну особливість розвитку

людської культури. Остання може реалізуватися і дійсно реалізується у дуже різноманітних історичних формах. Існують суспільства, в котрих на перший план виступає аспект динаміки, творчості, продуктивності діяльнісного відношення до світу. У таких суспільствах і виникає діяльнісний світогляд, високе ціннісне уявлення про діяльність. Існували типи суспільств з превалюванням традиційності, консервацією вироблених соціокультурних норм. У таких суспільствах, природньо, панують інші ціннісно-світоглядні установки. Проте очевидна ілюзорність уявлень про "природність" і "незаперечність" норм, котрі охороняються консервативною традицією. Ці норми самі є продуктом творчої діяльності в певній історичній ситуації і так чи інакше переборюються в інших історичних ситуаціях у процесі тієї ж творчої діяльності.

Нарешті, скепсис чи стримане відношення до консервативних можливостей поняття діяльності обумовлюється інколи неприйняттям конкретних варіантів теорії діяльності чи форм діяльнісного підходу. При цьому часто-густо критична аргументація, пов'язана, по-суті, з цими конкретними варіантами, витлумачується як докази проти достатньо широкого використання категорії діяльності взагалі. Необхідно, таким чином, оцінюючи критичні аргументи, весь час мати на увазі, проти якого розуміння діяльності вони володіють дійсною силою. Взагалі ж категорія діяльності, котра означає певний спосіб відношення до дійсності, являє, на нашу думку, не висхідне поняття якої-небудь теорії діяльності, а підґрунтя діяльнісного підходу до аналізу "людського світу", виступає, користуючись термінологією Е.Г.Юдіна [13], як вихідний "пояснювальний принцип" цього аналізу. Позначуючи загальні контури дослідження "людського світу" як світу діяльності в єдності аспектів її розвитку та здійснення, в єдності її сутнісних сил і конкретно-історичних проявів існування суспільства та індивідуального людського існування, в розмаїтті форм матеріальної і духовної культури, діяльнісний підхід, по-суті, задає для соціального та гуманітарного знання те, що в сучасній методології науки називається "науковою картиною реальності", у даному випадку – реальності людини та її світу.

Умовою плідності дискусії відносно поняття діяльності (діяльнісного принципу, підходу, відношення і т.д.), як, зрештою, і будь-якої іншої категорії, є, як нам здається, наявність єдиної методологічної основи, на базі котрої може визначатися її сутність, розкриватися ступінь її необхідності у тій чи іншій категоріальній низці, межі її використання і т.д. Тому доцільним буде розглянути проблему співвідношення руху та діяльності. Цілком очевидно, що рух є більш широке поняття, ніж діяльність. Він, як відомо, охоплює собою усі зміни в світі чи зміни взагалі. Тоді як діяльність включає лише спрямовані зміни взаємодіючого предмета, тобто такі, котрі пов'язані, з підтримкою його цілісності та стійкості. Будь-яка діяльність є рух, але не будь-який рух може бути охарактеризований як діяльність. Наприклад, багаточисельні зміни, котрі відбуваються в предметах, котрі ще не набули цілісності або вже втратили її (скажімо, у вилученій з надр руді, обрізаній гілці дерева та ін.), звичайно, є рухом, але діяльністю їх назвати неможна. Вони не пов'язані з формуванням чи

утриманням цілісності та стійкості предметів. Діяльність завжди спрямована на вироблення чи збереження частин, сторін і елементів будь-якої предметної цілісності. Вона утворює підґрунтя, вихідну зернину тих багатоманітних змін, котрі відбуваються у світі та, котрі, зазвичай, називаються рухом. Діяльність – це інтенціональний, тобто спрямований певним чином, рух.

У такому ж напрямку може бути вирішене і питання про співвідношення понять "діяльність" і "розвиток". Звичайно, будь-який розвиток, котрий розуміється як сукупність поступальних змін, є діяльність. Але не вся діяльність може бути охарактеризована як розвиток. Діяльність, як відомо, може мати і регресивний характер, і тоді її вже неможна характеризувати як розвиток.

Спрямований характер змін у світі помітили давно. Але наукова інтерпретація даного феномену недостатньо вироблена і зараз. У публікаціях часто-густо домінували різноманітні телеологічні його пояснення. Причому, мали місце не лише релігійні трактування, але і матеріалістичні. Релігійна телеологія цілком визначено ототожнює спрямованість (чи керованість) з деякою ідеальною ціллю. Спрямований (керований) характер змін у світі, незалежно від того чи пов'язаний він з прогресом або регресом, витлумачується нею як реалізація чиєїсь цілі, виробленої нематеріальною, а часто і понадприродною силою.

Матеріалістичні телеологічні трактування пов'язані з тим, що сучасні природодослідники та філософи-матеріалісти, нехтуючи наявністю будь-яких цілей в природі, разом з тим вважають можливим вести мову про "цілепокладання" і "доцільність" ("телеономічность") на неорганічному та, особливо, на органічному рівнях розвитку матерії. На думку, наприклад, Г.О. Югая замість терміну "цілепокладання", котрий широко застосовується в біології, точніше використовувати поняття доцільності живого... Спрямованість на збереження життя і його продовження – головне у функціонуванні живих систем як систем телеономічних. Звідси ідентичність за змістом понять "адаптація", "доцільність" ("телеономічність") і "самоорганізація" [12, 92; 4; 5].

Отож, головний зміст такої доцільності чи "телеономічності" складається з "адаптації" організму до навколишнього середовища, "спрямованості на збереження життя та його продовження". Для того, щоб пристосуватися до середовища, рослина чи тварина повинна здійснити різні внутрішні та зовнішні зміни, котрі пов'язані зі збереженням своєї доцільності та рівноваги з оточуючими предметами. Тому, мова йде про спрямовані (керовані) зміни організму, а це, як вже було показано, є не що інше як діяльність. Подібне розуміння дозволяє перебороти всі форми телеологічних пояснень названих специфічних природних процесів.

Сучасні дослідники вивчають закономірності динаміки світу, питання сталого розвитку суспільства та навколишнього середовища із застосуванням математичного апарату, їх рекомендації стають все більш логічно аргументованими. Тим не менш, деякі дослідники, спираючись на вищу щільність інформаційних потоків в біоті, визнають природу (біотичну регуляцію) ніби "мудрішою" за людство, науку та філософію [8, 111–112].

Проте, такий спосіб використання інформації, як здатність до раціонального, доцільного мислення, надає людині якісно нових можливостей [3, 118].

К. Геслер з цього приводу цілком справедливо зазначає: “Те, що ми зазвичай у повсякденній мові називаємо “доцільним” і, що віталісти завжди приписують ідеальним причинам, насправді, у живих істот є здатністю пристосування та набування ними на цій основі відносного пристосування, котре включає як внутрішню узгодженість процесів у живому організмі, так і узгодженість організмів у біологічних державах і колоніях, пристосування один до одного організмів, котрі відносяться до різних таксономічних одиниць, в біотопах, а також пристосування живих організмів до неорганічних умов їхнього існування в певному середовищі” [2, 134–135]. Потрібно також підкреслити, що екологічна рівновага властива не лише біосфері нашої планети, але і всій природі вцілому. Всі цілісні предмети (чи індивіди) прагнуть до збереження самих себе та певного середовища свого проживання. І досягається це саме за рахунок, притаманної ним від природи, діяльності.

Окрім того, тут потрібно враховувати ще і наступне. Доцільність є діяльність, відповідна з ціллю. Ні органічний, ні тим більше неорганічний світи доцільністю не розпоряджаються. Доцільна діяльність є властивість лише людини та суспільства. Лише вони здатні шляхом свідомості виробляти ідеальні цілі та підкоряти ним свою діяльність. В усьому останньому світі має місце не доцільність, а спрямованість чи керованість тієї або іншої діяльності. Згідно цій спрямованості предмет змінюється не хаотично, а у визначеному напрямку. Ця заданість (керованість) руху формується закономірно у процесі взаємодії.

Природний добір Ч. Дарвіна показав механізм не “доцільних пристосувань”, а саме спрямованих (керованих) змін живих організмів. Звичайно, організми змінюються, головним чином, під впливом середовища. Але вони, по-перше, змінюються і під впливом внутрішніх перебудов (якщо змінюється один орган під впливом середовища, то інші змінюються під його впливом), а, по-друге, і середовище змінюється під впливом організмів (наприклад, кози “оголили” гори Італії, а кролі – австралійський континент).

Феномен “спрямованої еволюції” цілком отримує пояснення при використанні діяльнісного підходу, при розумінні діяльності як сукупності таких змін, котрі пов’язані з підтримкою цілісності предмету та його рівноваги з оточуючими. Адже для того, щоб предмети вступили в будь-який зв’язок і в них здійснились які-небудь зміни, вони повинні бути діяльними, тобто здатними до певних взаємодій. Тому діяльність виступає як загальна властивість матерії, котра розвивається. Саме діяльність забезпечує стійкість цілісних матеріальних утворень або індивідів.

Так як діяльність є особливою формою існування взаємодіючого предмета, вона формує якісну визначеність та істотну специфіку цього предмета. Будучи прообразуючим початком у предметі, діяльність утворює те, що складає “становлення” предмета, процес формування його реального буття. Лише за рахунок діяльності створюється можливість дійсного конституювання матеріальних тіл, їхнього відокремлення і утворення специфічних відмінностей.

Таким чином, діяльність не може здійснюватися сама по собі, а виникає та розвивається лише в процесі взаємодії. Це є особлива форма існування взаємодіючої матерії. Саме тому діяльність завжди має функціональний характер. Для виникнення руху та діяльності в будь-якому предметі, необхідно, щоб він вступив у взаємодію з іншим предметом. Лише за наявністю цієї взаємодії у ньому починаються спрямовані зміни, котрі і утворюють діяльність. Ф. Енгельс у "Діалектиці природи" пише: "У тій обставині, що ці тіла знаходяться у взаємному зв'язку, вже міститься те, що вони впливають один на одного, і цей їхній взаємний вплив один на одного і є саме рух" [11, 51–53].

У процесі взаємодії всі предмети однаково діяльні. Вони впливають один на одного, викликаючи певні перетворення. Причому, в кожному з них ці перетворення носять внутрішній суперечливий характер. З одного боку, вони фіксують особливості предмета, котрий впливає, а з іншого – виступають як відповідна дія предмета, котрий приймає вплив.

Отож, в діяльності матеріальне та ідеальне, об'єктивне та суб'єктивне знаходяться в органічній єдності. Діяльність має об'єктивну сторону, оскільки вона включає людину у взаємодію з зовнішнім світом. Вона суб'єктивна, оскільки відображає її (людини) власну активність. Але якщо усунути одну з цих сторін, то зникне і інша. Вони можуть існувати лише в єдності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. – М.: Наука, 1960. – С. 101–199.
2. Гесслер К. О сущности жизни. – М.: Наука, 1967. – С. 134–135.
3. Карпенко В. Ноосфера: чи можливий консенсус? // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Випуск 264–265. Філософія. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 117–120.
4. Качуровський М.О., Цикін В.О. Філософія: альтернативний виклад – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2005. – 252 с.
5. Курдюмов С.П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем // Философские аспекты информатизации. – М.: ВНИИСИ, 1989. – С. 61–82.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 42. – С. 93–94.
7. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М., 2000. – 432 с.
8. Самсонов А.Л. Человек и биосфера – проблема информационных оценок // Вопросы философии. – 2003. – № 6. – С. 111–127.
9. Табачковский В.Г., Тарасенко Н.Ф., Есипчук Н.М. и др. Диалектика деятельности и культура. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 87–91.
10. Хакен Г. Основные понятия синергетики // Синергетическая парадигма. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – С. 29–55.
11. Энгельс Ф. Диалектика природы. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 51–53.
12. Югай Г.А. Общая теория жизни. – М.: Прогресс, 1985. – 257 с.
13. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. – М.: Издательство политической литературы, 1990. – 268 с.

РЕЗЮМЕ

И.В. Лесникова. Человекоразмерность категории «деятельность»

В статье рассматривается деятельность через саморазвитие и самоорганизацию. Анализируется ее роль в субъект-объектных отношениях. Выясняется соотношение понятий "деятельность" и "культура", "деятельность" и "развитие" через призму "целевозлагания" и "целесообразности".

SUMMARY

I.V. Lesnykova. Measurement of Humanity As an "Activity" Category

The article reviews the activity through self-development and self-organization. It is analyzed its role in the subject-object relations. It discovers relations between the concepts of "activity" and "culture", "activity" and "development" through the prism of "aim holding" and "appropriateness".

Т.А. Кравченко
Сумской государственный
педагогический университет

ПРОБЛЕМА СООТНОШЕНИЯ СОЗНАТЕЛЬНОГО И БЕССОЗНАТЕЛЬНОГО В РАБОТАХ З. ФРЕЙДА

В статье раскрывается сущность проблемы соотношения сознательного и бессознательного в работах З. Фрейда с точки зрения психологии и философии, раскрываются их характеристики.

Одним из важнейших вопросов, история которых тесно связана с борьбой мнений, является вопрос о сознательном и бессознательном в психике человека. Понятие «бессознательное психическое» – одно из самых старых в философии природы человека.

Трудности исследования явлений сознания и бессознательного связаны с непосредственной ненаблюдаемостью их механизмов, а это является одной из предпосылок для всевозможных мистификаций их сущности. Научное познание явлений сознания возникло сравнительно поздно, хотя его истоки восходят к древности. В первобытном обществе, когда предметы и явления природы, по аналогии с человеком и животными, воспринимались как одушевленные силы, еще не было четкой дифференциации материального и духовного, «души» и тела. С возникновением анимизма каждая вещь начинает мыслиться как обладающая душой, в той или иной мере отделенной от вещи.

Характерная особенность античной трактовки сознания заключается в рассмотрении его как пассивного воспроизведения *космоса*. Проблема бессознательного нашла отражение в учении древнегреческого философа Платона о познании как воспоминании, тесно связанном с идеей о наличии в душе скрытых, неосознанных знаний, о которых сам субъект может даже совсем ничего не подозревать. Платон полагал, что человек не искал бы того,

что ему еще не известно, если бы он предварительно не имел его бессознательно в своей душе.

Если в античности разум космичен и предстает как обобщение действительности мира, как синоним универсальной закономерности, то в средние века сознание трактуется как надмировое начало (бог), которое существует до природы и творит ее из ничего. При этом «разум толкуется как атрибут бога, а за человеком остается лишь маленькая «искорка» всепроникающего пламени божеств» [7, 623]. В то же время в недрах христианства возникает чрезвычайно важная идея спонтанной активности души, причем в понятие «душа» включалось и понятие «сознание». В учении Фомы Аквинского сознание охватывает все специфические человеческие психические процессы. Августин анализировал бессознательное в «Исповеди», где он сравнивает сферу воспоминаний с необозримым, скрытым от сознания внутренним помещением. То, что находится за пределами обозримого для субъекта в сфере его душевной деятельности, составляет неосознанное.

В философии Нового времени на разработку проблемы сознания наибольшее влияние оказал Р. Декарт. Он рассматривал сознание как непространственную субстанцию, открытую лишь для созерцающего ее объекта. Все осознаваемые явления философ рассматривал как мышление, противопоставляя их эмоциям. В то же время Р. Декарт рассматривает и вопрос бессознательного. При его рассмотрении он исходил из тождества психики и сознания. Отсюда идея о том, что за пределами сознания протекают лишь чисто физиологические, а не психологические процессы. Дж. Локк разделял точку зрения Р. Декарта, согласно которой сознание – это восприятие того, что происходит у человека в его собственном уме. Таким образом, в понимании сознания на первый план был выдвинут момент самосознания. Б. Спиноза утверждал, что люди осознают свои желания, но не причины, которые их определяют. Существование бессознательных мотиваций составляет человеческое бремя. Достижение свободы основано на осознании человеком реальности внутри и вне себя. В. Лейбницу удалось вполне отчетливо сформулировать концепцию бессознательного как низшей формы духовной деятельности. Он полагал, что все явления сознания возникают в бессознательной жизни и что в бодрствующем состоянии наряду с наиболее ярко выступающими сознательными представлениями существуют как бы спящие или угасшие представления – малые перцепции. Бессознательными бывают врожденные идеи, приобретенные и вытесненные из сознания идеи, так называемые малые переживания, которые не осознаются из-за своей незначительности. Психика, перешедшая в бессознательное, для В. Лейбница не является чем-то глубинным, а просто продолжает свое существование в виде ослабленного сознательного или малого восприятия. Он указал, что сознание и психика не идентичны и для восполнения пробела между ними ввел понятие «малое восприятие».

Представитель немецкой классической философии Э. Кант связывал понятие бессознательного с чувственным познанием и интуицией. Он указывал на наличие сферы восприятий и чувств, которые не осознаются, хотя и можно

прийти к выводу об их существовании. Бессознательное – это темные представления в человеке, число которых безгранично.

Решительный шаг был сделан К. Юнгом в 1900-х гг., развившим представление о коллективном бессознательном. В противоположность принципам рационализма представители теории романтизма, такие как А. Шопенгауер, Ф. Ницше и Э. Гартман выдвинули свою концепцию бессознательного, рассматривая его как волю в природе, источник жизни, стихийное жизненное начало, которому противостоит беспомощное сознание.

В XX веке наиболее систематическое представление о бессознательном и сознательном разрабатывалось в границах психоаналитической традиции. «В традиции психоанализа бессознательное трактуется как непознаваемое, но приверженность принципам эмпиризма и реализма подвела З. Фрейда к открытию того, что оно познаваемо» [2, 1161].

В настоящее время существует несколько определений сознательного и бессознательного. Практически все современные философы сходятся в выводе, что сознанию невозможно дать логическое определение. Н.С. Юлина отмечает: «Самообманом будет поиск определения сознания на основе редукции его к элементарным, базисным структурам, ибо в акте сознания задействовано такое количество разнородных процессов, свести которые к чему-то элементарному маловероятно» [13, 127].

В психологии общепринятым определением бессознательного есть его понимание как «совокупности психических процессов, актов и состояний, обусловленных явлениями действительности, во влиянии которых субъект не отдает себе отчета» [1, 31]. Сознание с точки зрения психологии – высший уровень развития психики, присущий исключительно человеку. В настоящее время в психологии вопрос об отношениях между бессознательным и сознательным остается сложным и не решается однозначно.

В философии «бессознательное» – в наиболее распространенных значениях употребляется как: 1) совокупность активных психических образований, состояний, процессов, механизмов, операций и действий человека, неосознаваемых им без применения специальных методов; 2) самая обширная и наиболее содержательная часть (система, сфера, область, инстанция и т.д.) психики человека [5, 107]. Этот термин используется для характеристики индивидуального и группового поведения, действительные цели и последствия которого не осознаются. В то же время «сознание» – высшая, свойственная лишь человеку форма отражения объективной действительности. Сознание представляет собой совокупность психических процессов, активно участвующих в осмыслении человеком объективного мира и своего личного бытия. Н.С. Юлина отмечает: «Несмотря на призрачность, феномен сознания продолжает завораживать, побуждая философов искать новые ключи к его разгадке» [13, 127].

Рассмотрим с учетом современных определений этих понятий, как проблему соотношения сознательного и бессознательного рассматривает З. Фрейд. Его «философия родилась как попытка выйти из тупика противопоставлений рационального и иррационального, субъективного и

объективного, научного и мифологического» [3, 136]. До него психология исследовала в большей мере феномен сознания. Он обратился к исследованию этих двух процессов, рассматривая их соотношение. Проблему сознательного и бессознательного психоаналитик рассматривает в таких работах, как «Введение в психоанализ. Лекции», «Толкование сновидений», «По ту сторону принципа удовольствия», «Я и Оно», «Психология масс и анализ Я» и других.

З. Фрейд придал концепции бессознательной жизни эмпирический статус. В частности, он подчеркивал, что «бессознательное следует рассматривать не как гипотетическую абстракцию, а скорее, как реальность, которую можно продемонстрировать и проверить» [12, 111–112]. Он твердо верил в то, что действительно наиболее значимые аспекты поведения человека оформляются и направляются импульсами и побуждениями, всецело находящимися вне сферы сознания. Эти влияния не только не сознаются, но, более того, если они начинают осознаваться или открыто выражаться в поведении, это встречает сильное внутреннее сопротивление индивидуума. Неосознанные переживания, в отличие от предсознательных, полностью недоступны для осознания, но они в значительной степени определяют действия людей. Однако неосознанный материал может выразиться в замаскированной или символической форме, подобно тому, как неосознаваемые инстинктивные побуждения косвенно находят удовлетворение в снах, фантазиях, игре и работе. По этому поводу в работе «Введение в психоанализ» он пишет: «Сновидение как целое является искаженным заместителем чего-то другого, бессознательного, и задача толкования сновидения – найти это бессознательное» [8, 107].

З. Фрейд как психопатолог, изучая характер и причины возникновения неврозов, оказался перед необходимостью исследования природы психического, в том числе тех структур психики, которые не вписывались в собственно «сознательное» в человеке. «Отказавшись от физиологических объяснений, он представил бессознательное в виде могущественной иррациональной силы, антагонистичной деятельности сознания» [4, 38]. Таким образом, сами задачи и объект исследования привели его к допущению таких психических актов, которые наряду с сознательными составляют специфическое содержание психики.

Зигмунд Фрейд разработал концепцию психоневроза и учение о психическом аппарате, базирующиеся на идее бессознательного. Этот аппарат он рассматривал в двух аспектах – топографическом и динамическом.

Согласно топографической модели, в психической жизни можно выделить три уровня: *сознание*, *предсознательное* и *бессознательное*. «Уровень сознания состоит из ощущений и переживаний, которые вы сознаете в данный момент времени» [12, 111]. Например, сейчас наше сознание может вмещать в себя мысли авторов, написавших этот текст, а также смутное ощущение надвигающегося голода. «Область сознания Фрейд связывал в основном с восприятием внешнего мира» [6, 359]. Он настаивал на том, что только незначительная часть психической жизни (мысли, восприятие, чувства, память) входит в сферу сознания. Что бы в данный момент времени ни переживалось в сознании человека, это следует рассматривать как результат процесса

избирательной сортировки, в значительной степени регулируемого внешними сигналами. Определенное содержание сознается лишь в течение короткого периода времени, а затем быстро погружается на уровень предсознательного или бессознательного по мере того, как внимание человека перемещается на другие сигналы. Сознание охватывает только малый процент всей информации, хранящейся в мозге.

В 1923 году в работе «Я и Оно» он отметил: «Быть сознательным – это прежде всего чисто описательный термин, который опирается на самое непосредственное и надежное восприятие. Опыт показывает нам далее, что психический элемент, например представление, обыкновенно не бывает длительно сознательным» [11, 457]. Характерным является то, что состояние сознательности быстро проходит; представление в данный момент сознательное, в следующее мгновение перестает быть таковым, однако может вновь стать сознательным при известных, легко достижимых условиях. Каким оно было в промежуточный период, мы не знаем; можно сказать, что оно было скрытым (латентным), подразумевая под этим то, что оно в любой момент способно было стать сознательным. Но в то же время «сознательность не есть единственное свойство, которое мы приписываем происходящим в этой системе процессам» [9, 460].

От сознания – окна во внешний мир – бессознательное отгорожено областью предсознательного. «Область предсознательного, иногда называемая «доступной памятью», включает в себя весь опыт, который не сознается в данный момент, но может легко вернуться в сознание или спонтанно, или в результате минимального усилия» [12, 111]. Например, вы можете вспомнить все, что вы делали в прошлую субботу вечером; все города, в которых вам довелось жить; свои любимые книги или аргумент, который вы высказали вчера своему другу. С точки зрения З. Фрейда, предсознательное наводит мосты между осознаваемыми и неосознаваемыми областями психического.

Самая глубокая и значимая область человеческого разума – это бессознательное. Бессознательное представляет собой хранилище примитивных инстинктивных побуждений плюс эмоции и воспоминания, которые настолько угрожают сознанию, что были подавлены или вытеснены в область бессознательного. Примерами того, что может быть обнаружено в бессознательном, служат забытые травмы детства, скрытые враждебные чувства к родителю и подавленные половые желания, которые не осознаются. Бессознательное иррационально, вневременно. Согласно З. Фрейду, такой неосознаваемый материал во многом определяет наше повседневное функционирование. В работе «По ту сторону принципа удовольствия» З. Фрейд отмечает: «Бессознательное, то есть вытесненное… даже само стремится только к тому, чтобы прорваться в сознание, несмотря на оказываемое на него давление, или выявиться посредством реального поступка» [12, 391]. В силу самой своей природы (специфики) оно скрыто от нас, а вернее, – недоступно нашему сознанию или разуму. Иначе говоря, оно в нас есть, но мы его не осознаем и поэтому не знаем или не понимаем, что оно существует. В

«Толковании сновидений» он пишет: «Бессознательное – это большой круг, включающий в себя меньший сознательного» [10, 472].

Представьте себе айсберг – огромную ледяную глыбу, плавающую в океане. Как известно, надводная, видимая его часть намного меньше подводной, невидимой. Нам кажется, что айсберг – это только то, что находится над водой, и мы не знаем его настоящих размеров, потому что они скрыты от непосредственного наблюдения. Так же и с бессознательным – оно представляет собой невидимую, скрытую часть человеческой психики, а сознание или разум человека – это видимая и незначительная ее частица. Как айсберг – это, главным образом, то, что находится под водой, а не над ней, так и человек – это, в основном, сфера его бессознательного, а вовсе не сознания, как нам кажется. Получается, что мы по-настоящему не знаем самих себя, своей природы. «Все сознательное имеет предварительную бессознательную стадию, между тем как бессознательное может остаться на этой стадии и все же претендовать на полную ценность психического действия» [10, 472].

Бессознательное в человеке – это совокупность его природных качеств, первобытных инстинктов, унаследованных от животных предков. Эти инстинкты и определяют человеческие чувства, желания, мысли и поступки. Именно оно из неведомых нам глубин направляет каждую конкретную человеческую жизнь.

Основу бессознательного составляют сексуальные инстинкты (либидо), которые из всех бессознательных инстинктов являются наиболее сильными, и обусловливающие не только большинство психических действий человека, но и все исторические события и общественные явления: извечные конфликты в глубинах психики человека становятся причиной и содержанием (часто скрытым от непосредственного осознания) морали, искусства, науки, религии, государства, права, войн и т.п. Согласно З. Фрейду, инстинкты и есть те силы, которые побуждают человека к действию. Все многообразие человеческих инстинктов он попытался свести в две основные группы. В первую вошли инстинкты, поддерживающие жизнь (прежде всего, сексуальные), а во вторую – инстинкты, разрушающие жизнь (то есть деструктивные, вроде инстинкта самозащиты). Энергию своего существования первая группа черпает в половом влечении (либидо), а деструктивные инстинкты питаются агрессивной энергией человека, которую последователи З. Фрейда по аналогии назвали мортидо, или же Танатос (Смерть). Некоторая часть этой энергии реализуется в виде непристойных оговорок и постыдных сновидений. Основная же часть остается в подсознании и требует реализации, чтобы не разорвать человека изнутри. Естественным образом реализовать инстинкты нам мешает воспитание и нормы общественной морали.

В либидо сконцентрирована вся жизненная энергия человека. Но, живя в обществе и в коллективе, а не в лесу и не в стаде, человек не может вполне исполнить или удовлетворить все свои сексуальные желания. Ему приходится сознательно их ограничивать, подавлять, бороться с ними. В этом случае его половая энергия устремляется в какое-либо другое русло. Она может преобразоваться в энергию художественного творчества, научного поиска, в

общественно-политическую деятельность, спортивные достижения, и – во что угодно еще. Такое вытеснение сексуальных желаний и преобразование их в иные виды деятельности З. Фрейд называет сублимацией (от латинского слова sublimare – «возносить» или «переходить»).

Другим наиболее сильным, после сексуального, инстинктом является, по З. Фрейду, влечение к разрушению или инстинкт смерти, который находит свое выражение в войнах, убийствах и преступлениях, сопровождающих историю человеческого общества. Таким образом, жизнь и деятельность человека, с точки зрения З. Фрейда, объясняются взаимодействием слоев или пластов его психики. Определяют человеческие мысли, действия и поступки различные биологические инстинкты, составляющие сферу бессознательного. Эту бессознательную инстинктивную область З. Фрейд называет термином «Оно». Кроме нее на человеческое поведение влияют различные общественные нормы, принципы и законы, которые австрийский ученый обозначает термином «Сверх-Я». Само же человеческое сознание он именует словом «Я».

Человеческое сознание («Я») не является «хозяином в собственном доме», потому что вынуждено постоянно раздваиваться, рваться пополам между бессознательными инстинктами и общественными ограничениями. Человеку всегда приходится выбирать что-то среднее между своими биологическими влечениями (желаниями) и моральными нормами общества, в котором он живет. Говоря проще, ему чего-то хочется, и в то же время ему нельзя этого сделать. Он вынужден или подавить свои желания, или пренебречь общественными нормами. Ему трудно сделать и то, и другое.

Таким образом, в делении психики на сознательное и бессознательное Фрейд не был первооткрывателем. Он на это и не претендовал, подчеркивая, что понятие «бессознательное» содержится в высказываниях поэтов, философов, которые понимали всю важность этого феномена для раскрытия внутренней жизни человека. Однако фрейдовское понимание бессознательного отлично от тех трактовок, которые имели место в различных философских системах. Для него бессознательное было вопросом факта, «сферой» человеческого духа и неотъемлемой частью человеческой деятельности. Его в первую очередь интересовало конкретное содержание бессознательного, потому что оно, также как и сознательное, есть реальным психологическим феноменом и психологическую структуру поведения человека нельзя понять, отвлекаясь от фактов бессознательного.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бессознательное // Краткий психологический словарь / Сост. Л.А. Карпенко; Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1985. – С. 31–33.
2. Грицанов А.А., Овчаренко В.И. Фрейд Зигмунд // Всемирная энциклопедия : Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 1161.

3. Драгунская Л.С. Переживание, рациональность и континуум. К специфике фрейдовского дискурса // Вопросы философии. – № 10. – 2004. – С. 136–144.
4. Ляликов Д.Н. Бессознательное // Современная западная философия: Словарь / Сост.: В.С. Малахов, В.П. Филатов. – М.: Политиздат, 1991. – С. 38–39.
5. Овчаренко В.И. Бессознательное // Всемирная энциклопедия : Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 107.
6. Соколов А.В. Фрейд З. // Современная западная философия: Словарь / Сост.: В.С. Малахов, В.П. Филатов. – М.: Политиздат, 1991. – С. 358–360.
7. Спиркин А.Г., Ярошевский М.Г. Сознание // Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – С. 622–624.
8. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / Пер. с нем. Г.В. Барышниковой. – СПб.: Азбука-классика, 2006. – 480 с.
9. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия // Мир философии: Книга для чтения. В 2-х ч. Ч. 1. Исходные философские проблемы, понятия и принципы. – М.: Политиздат, 1991. – С. 460–464.
10. Фрейд З. Толкование сновидений / Пер. с нем. – СПб.: Азбука-классика, 2006. – 512 с.
11. Фрейд З. Я и Оно // Мир философии: Книга для чтения. В 2 ч. – М.: Политиздат, 1991. – Ч. 1. Исходные философские проблемы, понятия и принципы. – С. 456–460.
12. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 607 с. – (Серия «Мастера психологии»).
13. Юлина Н.С. Тайна сознания: альтернативные стратегии исследования. Часть I // Вопросы философии. – № 10. – 2004. – С. 125–135.

РЕЗЮМЕ

Т.О. Кравченко. Проблема співвідношення свідомого та несвідомого у працях З. Фрейда.

В статті розкривається сутність проблеми співвідношення свідомого та несвідомого у працях З. Фрейда з точки зору психології і філософії, а також розкриваються їх характеристики.

SUMMARY

T.O. Kravchenko. The Problem of the Conscious and the Unconscious Correlation in S. Freud's works.

The essence of the problem of the conscious and the unconscious correlation in S. Freud's works and their characteristics from the point of view of psychology and philosophy are revealed in the article.

А.О. Барвінський
Сумський державний університет

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ: УКРАЇНА І СВІТ, ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті розглядаються деякі тенденції, на думку автора головні, розвитку демографічних процесів у сучасному світі та в Україні. Спираючись на дані статистики й емпіричний матеріал, отриманий в ході опитувань населення, автор показує відмінності в динаміці соціально-демографічної структури в цілому в світі, у країнах Європи і в Україні зокрема. Висновок статті такий: щоб зберегти свій генофонд, Україні необхідно створити для своїх громадян умови, в яких вони змогли б жити набагато заможніше, ніж тепер.

Демографія – це наука про населення. Вона досліджує досить важливу сферу життєдіяльності суспільства, яка відображає його кількісний склад, особливості співвідношення статево-вікових груп, сімейної структури тощо. Слід зауважити, що згадані проблеми активно вивчаються і іншими науками: економічними, географічними, медичними. Окрема роль у цьому належить соціології. Справа в тім, що соціально-демографічні структури виступають статистичними параметрами таких явищ, як народжуваність, смертність, шлюбність, міграційний обмін населення між міською та сільською місцевостями, а також між окремими територіями і навіть країнами.

Актуальність дослідження динаміки соціально-демографічної структури суспільства зумовлена насамперед тим, що в сучасних умовах має місце тенденція до старіння населення не тільки окремо взятих країн, а й планети в цілому, зростає чисельність міських жителів і стрімко скорочується число тих, хто проживає в сільській місцевості, дуже нестабільними стають сімейно-шлюбні відносини. Тому питання, пов'язані з демографічними проблемами, сьогодні розглядаються багатьма авторами. З одного боку, одні з них висловлюють своє занепокоєння неконтрольованим зростанням кількості жителів Землі, що має місце в наш час [5]. Інших, навпаки, хвилює процес скорочення чисельності та старіння соціуму, характерний для країн Європи та Північної Америки [9]. Треті намагаються визначити головні причини, які призводять до негативних наслідків у сфері демографії [1]. Оскільки дослідження соціально-демографічної структури суспільства передбачає широке коло проблем, що досить нелегко розробити в одній статті, ми вирішили зупинитись на порівняльному аналізі динаміки народонаселення в світі та в Україні, а також тих змін, які відбуваються у його віковому складі.

На сьогодні світова тенденція визначається швидким зростанням чисельності жителів Землі. Якщо в кінці XVIII ст. на планеті проживало 700 млн., в кінці XIX ст. – 1 млрд. 200 млн., у середині XX ст. – 5 млрд., то за прогнозами вчених до середини XXI ст. на Землі проживатиме близько 9,3 млрд. чоловік. Найвищий приріст населення дають країни Африки – 3,6% на рік, Азії – 3,2% та Латинської Америки – 2,8%. У той же час Німеччина, Італія, Болгарія, Угорщина, Чехія, Швеція і цілий ряд інших держав живуть в режимі

депопуляції. Наслідком цього в недалекому майбутньому буде те, що населення промислово розвинених країн збільшиться всього на 4%, в той час як населення країн, що розвиваються зросте на 55% і становитиме 8 млрд. чоловік. Складність ситуації полягає в тому, що на початку XXI століття на 20% населення, яке проживало в індустріально розвинутих країнах, припадало 88% ВВП світу, а на 20% найбідніших країн – усього 1%. Небезпека при цьому полягає в тому, що даний фактор може ще більше загострити протистояння між «промисловою» північчю та «відсталим» півднем.

Для соціолога під час вивчення соціально – демографічної структури населення значний інтерес представляє співвідношення вікових груп, які умовно можна позначити літерами А, В, С, де А – це діти (від народження до 15 років включно); В – люди молодого та середнього віку (16–59 років включно) і С – особи старшого і похилого віку (60 років і старше). Співвідношення між цими віковими категоріями характеризує тип вікової структури населення. Якщо кількість осіб 15–59 років більше, або дорівнює кількості людей старшого і похилого віку, то така структура буде прогресивною В = А + С. Як прогресивна розуміється також структура, де частка осіб, молодших 16 років, перевищує частку осіб 60 років і старше А > С.

Незважаючи на високу народжуваність у країнах Азії, Африки та Латинської Америки в світі має місце процес старіння населення. Наприклад, якщо в 1900 році середній вік жителя планети Земля дорівнював 15 рокам, то до 1995 року він зріс до 25 років. За прогнозами спеціалістів в 2025 році середній вік землянина складатиме 31 рік [11, 24]. Особливо процес старіння населення характерний для країн Європи та Північної Америки. Якщо в 1850 році у Великобританії людей віком 65 років і старше було 5%, то сьогодні ця цифра коливається в районі 18–20% і протягом наступних сорока років збільшиться до 23%.

Зменшення чисельності населення та його стрімке старіння – явище, характерне і для країн, які в свій час були союзними республіками в складі СРСР. В першу чергу це відноситься до Росії, України та Білорусії. Тільки в 1999 році кількість жителів України скоротилась на 400 тисяч. В цьому ж році за даними Державного управління статистики смертність перевершила народжуваність у два рази: в країні народилося 389,2 тисячі, а померло – 739,2 тисячі. Крім того в цьому ж році 44,8 тис. громадян України емігрували за кордон [7, 7]. Скорочення чисельності населення і його старіння продовжується і у новому столітті. Тільки за лютий 2004 року, за даними Держкомстату, населення України скоротилось на 36,9 тис. чоловік, а коефіцієнт його природного приросту за цей час склав мінус 9,3: на кожні 1000 чоловік народжувалось в середньому 8,7, а помирало 18 жителів [4].

У глобальному масштабі зниження народжуваності стало найбільш помітним ще у 60-х роках минулого століття. Проте доволі тривалий час (з початку 60-х до початку 90-х років) показники народжуваності в Україні мали відносно стабільні значення. Сумарний коефіцієнт коливався близько відмітки 2,0 і перевищував аналоги багатьох розвинутих європейських країн [6, 5].

Але системна криза 90–х спровокувала різкий обвал народжуваності, що вже не можна пов’язати лише із глобальними змінами у демографічній поведінці. Сумарний коефіцієнт знизився до своєї мінімальної відмітки 1,09 у 2001 році (мал. 1)

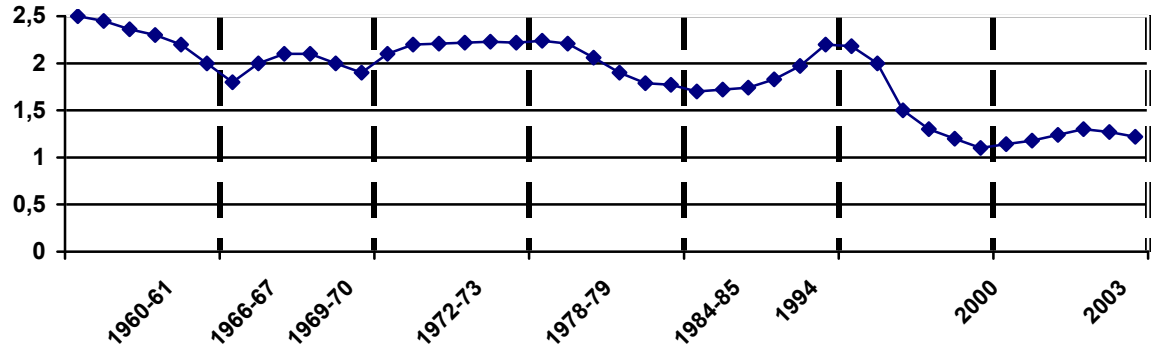

Мал. 1. Динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності (1960–2004 рр.). (за даними Державного комітету статистики України)

Основною причиною різкого скорочення народжуваності багато дослідників вважають зниження рівня життя більшої частини населення. Особливо це відноситься до тих, хто проживає в невеликих містах і сільській місцевості. Мешканці села, наприклад, сьогодні зазнають, без перебільшення, значної матеріальної скрути: 88% селян мають середній дохід, нижчий за прожитковий мінімум. Зі збільшенням населеного пункту злидні, хоч і зменшуються у кількісному вимірі, все одно не є прийнятними з точки зору розвитку людського потенціалу. Єдиний тип поселення, де більше половини мешканців має середній дохід, вищий за прожитковий мінімум, – це Київ. Зі зниженням типу населеного пункту майже пропорційно знижується кількість тих, хто балансує на грані бідності (див. табл. № 1).

Таблиця 1. Рівень задоволеності життям від типу поселення (2005), %. (за матеріалами соціологічних опитувань) [1]

Міра задоволеності життям	Територіально-поселенські групи			
	м. Київ	Велике місто	Мале місто	Село
Зовсім не задоволені	2	10	12	13
Скоріше не задоволені	14	24	28	31
Важко сказати, задоволені чи ні	24	33	28	31
Скоріше задоволені	58	29	29	26
Цілком задоволені	2	4	3	7

Отже, з вищенаведених даних можна констатувати значний відрив столиці стосовно задоволеності її мешканців життям від решти території України. Про це свідчать і такі показники: середньорічний дохід киянина у

2005 році становив 15 767 грн., у той час як в цілому по Україні він дорівнював 9 674 грн. [1, 18]. Така ситуація призводить до поступового занепаду невеликих населених пунктів, особливо села. Обезлюднення сіл, дедалі більше зосередження їх у групі найменших (якщо у 1991 році сільські населені пункти з числом жителів до 100 осіб становили 20,1% від загальної кількості, то в 2005 році 23,9%, тоді як населені пункти з числом жителів понад 500 осіб відповідно 39,4 і 35,6) свідчить про розширення середовища з найнесприятливішими умовами проживання саме в сільській місцевості, адже в найменших і малих селах, як правило, відсутні заклади соціально-культурного призначення, найгірші житлові і комунально-побутові умови, транспортне сполучення і зв'язок і, як результат, найскладніша демографічна ситуація. За даними суцільних обстежень сіл, які періодично (раз у 5 років) проводить Держкомстат України, за станом на 1.01.2005 року частка дітей віком до 18 років у структурі всього постійного сільського населення становила 20,8%, а в селах людністю від 50 до 100 чоловік – 16,1%. Натомість при середній у всіх селах частці осіб віком 60 років і старше 24,5% , в поселеннях людністю до 100 чоловік ця частка перевищувала 38% [10, 23]. Значно зросла і кількість населених пунктів, в яких немає дітей віком до 5 років, – з 2,5 тисяч на початку 1991 року до 3,0 тисяч на початок 2005 року, що на сьогодні складає 10,7% від загальної кількості сільських населених пунктів.

Зменшення кількості селян сталося головним чином в результаті природного скорочення населення (перевищення смертності над народжуваністю, див. табл. 2).

Таблиця 2. Народжуваність, смертність та природний приріст населення в сільській місцевості України у 1990–2004 роках, тис. осіб
(Таблиця складена на основі дослідження Головенька В.А. Стан соціально-економічного розвитку села України та його вплив на становище сімей) [2].

	1985	1990	1995	1998	2000	2002	2004
Кількість народжених	246,6	214,4	184,5	160,5	141,1	141,8	142,9
Кількість померлих	254,3	272,5	316,2	294,4	301,0	300,5	300,8
Природний приріст (скорочення)	-37,7	-51,1	-131,7	-133,9	-153,9	-158,7	-157,9

Як видно із таблиці, хоча депопуляція в сільській місцевості України розпочалася ще з 80-х років (у міській місцевості – з 90-х), проте її обсяги стали стрімко наростати з другої половини 90-х років минулого століття. Разом із цим активізувалось і міграційне скорочення чисельності сільських жителів. Якщо у 2002 році із села виїхало на 24,7 тис. осіб більше, ніж туди приїхало на постійне місце проживання, то у 2003 році – на 32,0 тисячі, а в 2004 році – вже на 44,7 тисяч осіб більше [10, 23].

Скорочення чисельності населення України та його старіння можна пояснити і тим, що останні роки в результаті регіональної фінансової політики збільшились горизонтальні і вертикальні фіскальні дисбаланси. Під вертикальними фіскальними дисбалансами розуміють невідповідність між обсягами фінансових ресурсів того чи іншого рівня влади, регіонального або місцевого, і обсягом завдань та обов'язків, які на нього покладаються в процесі розподілу компетенцій між центральною, регіональною і місцевою владами. Вертикальний фіскальний дисбаланс означає недостатність фінансових ресурсів і певного рівня влади для забезпечення громадських і державних послуг у межах його завдань.

Горизонтальні фіскальні дисбаланси пов'язані з різними фінансовими можливостями влади одного територіального рівня. Горизонтальний фіскальний дисбаланс виникає тоді, коли одна або кілька територій того ж рівня не мають достатніх фінансових ресурсів для надання державних і громадських послуг в обсягах, що надаються іншими територіями відповідно до певних стандартів. Горизонтальні фіскальні дисбаланси виникають тому, що є так звані бідні і багаті території. Не є великою таємницею, що на відміну від великих міст з їх щільною мережею формальних організацій і інституцій, високою альтернативністю життєвих стилів «глибинка» потерпає від бідності соціокультурних зв’язків, а отже, і від браку ступенів свободи: можливості індивідуального вибору в ній об’єктивно обмежені. Суб’єктивно життя на периферії продовжує асоціюватися із такою собі другосортністю і характеризується намаганням індивіда при першій – ліпшій нагоді бігти звідти. Тому найбільший від'ємний коефіцієнт приросту населення зареєстрований в тих областях, де умови для проживання не є досить комфортними. Наприклад, найвищий від'ємний коефіцієнт приросту населення зареєстрований в Чернігівській області, де невисока щільність населення (39 осіб на 1 км^2 – по Україні цей показник становить 80 осіб на 1 км^2, а в Донецькій області – 183 особи на 1 км^2), немає великих міст і більшість людей проживають у селах.

Вертикальні та горизонтальні фіскальні дисбаланси в останні роки «вдарили» і по тих територіях, де раніше існувала могутня промислова база і були відносно непогані умови для проживання. Наприклад, напередодні здобуття Україною незалежності, у 1990 році в шести індустріальних областях (Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській з м. Києвом, Луганській та Харківській) було вироблено майже 50% національного доходу всієї республіки. Тут зосереджувались близько 60% основних виробничих фондів України, була потужна податкова база, звідки надходили кошти для розвитку регіону [12, 108]. Зараз, коли економічний потенціал названих регіонів значно зменшився (за винятком м. Києва), вони переживають серйозну демографічну кризу. Особливо це стосується Донецької та Луганської областей.

Сумська область, як частина України, переживає на собі ті ж самі потрясіння в сфері соціально-демографічної структури, що й більшість регіонів країни. Тут можна констатувати, що по від’ємному коефіцієнту приросту населення вона знаходиться в одній групі разом з Луганською і Донецькою областями, відповідно -11,2; -10,5; -10,1 [8]. Результатом цього є те, що

кожного року населення Сумської області скорочується у середньому на 25 тисяч чоловік. Процес скорочення населення Сумщини можна пояснити двома факторами: 1) природні втрати (перевищення смертності над народжуваністю), 2) міграція працездатного населення (область прикордонна). Відповідно до співвідношення вікових груп у складі населення Сумщини можна сказати наступне: 66,8% сумчан – це люди працездатного віку, 14,3% складає молодь до 16 років та 18,9% – особи пенсійного віку. Середній вік жителів міст – 38 років (по селу даних немає) [3].

Отже, скорочення населення Сумської області, як і в цілому України, відбувається, в першу чергу, внаслідок вкрай низького рівня народжуваності, який уже тривалий час не забезпечує відтворення попередніх поколінь. Модель дводітної сім'ї, як ідеальної, склалася ще в 60-і – 70-і роки XX століття. До початку 90-х років показник сумарної народжуваності був наближений до цієї величини. Але в подальшому ситуація стала змінюватись. Сьогодні Сумська область займає за рівнем народжуваності останнє місце в Україні. З метою визначення причин цього явища лабораторія соціально – політичних досліджень СумДУ провела опитування, в якому взяли участь понад 1500 респондентів (опитування проводилось в березні – квітні 2008 року). Отримані дані показали, що головною причиною, з якої Сумщина займає останнє місце за рівнем народжуваності, є екологічна ситуація, на це вказали 45% опитуваних, 35% назвали стан здоров'я жінок (не можуть завагітніти, або виносити дитину), 30% – економічну ситуацію (відсутність постійної роботи, що заставляє часто від'їжджати на заробітки) (див. мал. 2).

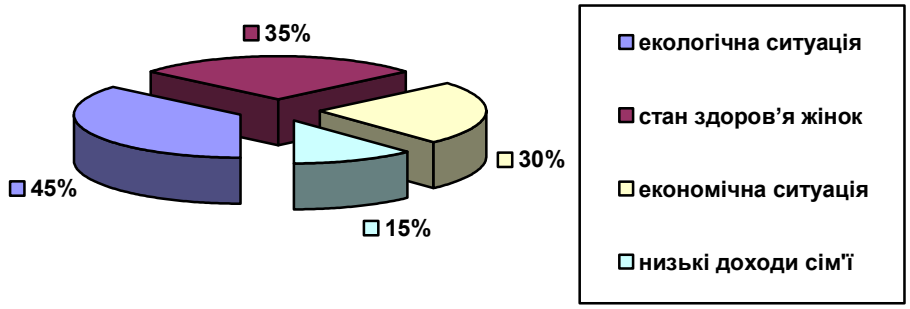

Мал. 2. Причини, за якими Сумська область займає останнє місце в Україні за народжуваністю

П'ятнадцять процентів респондентів вказали, що на їх думку на народжуваність суттєво впливає і низькій сімейний дохід.

За даними дослідження бажана кількість дітей у сім'ї становила в середньому 1,95. Проте фактична сумарна народжуваність зовсім не відповідає бажаному числу дітей. Потреба сім'ї в дітях, у материнстві та батьківстві значно поступається нагальнішим потребам сьогодення. Як свідчать дані опитування, достатній рівень доходів як умову, необхідну для народження бажаної кількості дітей, назвали 43% опитаних жінок. Поряд із цим велику роль у рішенні подружньої пари мати чи не мати бажану кількість дітей відіграють

житлові умови (17,9%), імовірність поліпшення яких за сучасних умов значно зменшилась, а також відсутність часу, необхідного для сімейного виховання дитини.

Географічне положення Сумської області (прикордонна) теж суттєво впливає на демографічну ситуацію, спонукаючи людей працездатного віку до еміграції за кордон в пошуках кращої долі. Дані, отримані нами під час пілотного опитування населення щодо причин міграції вказують на значне переважання серед мігрантів найбільш активної частини населення у віці від 26 до 55 років, і лише 2,78 % складають ті, кому більше 55 (див. мал. 3)

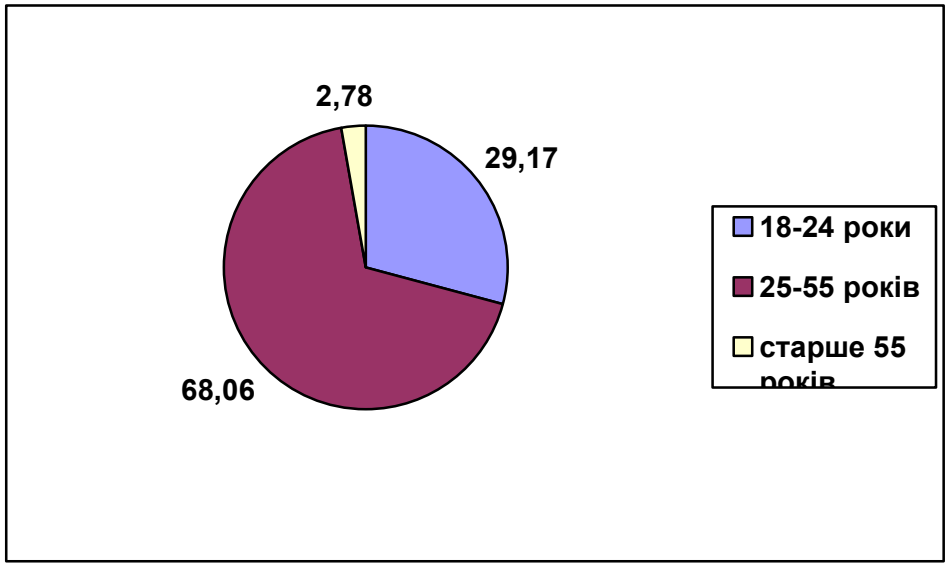

Мал. 3. Співвідношення різних категорій мігрантів, які від'їжджають з України у пошуках роботи (%)

Результати опитування показали, що найбільшу кількість трудових мігрантів приймає Росія, а також країни Західної Європи і США. (див. мал. 4)

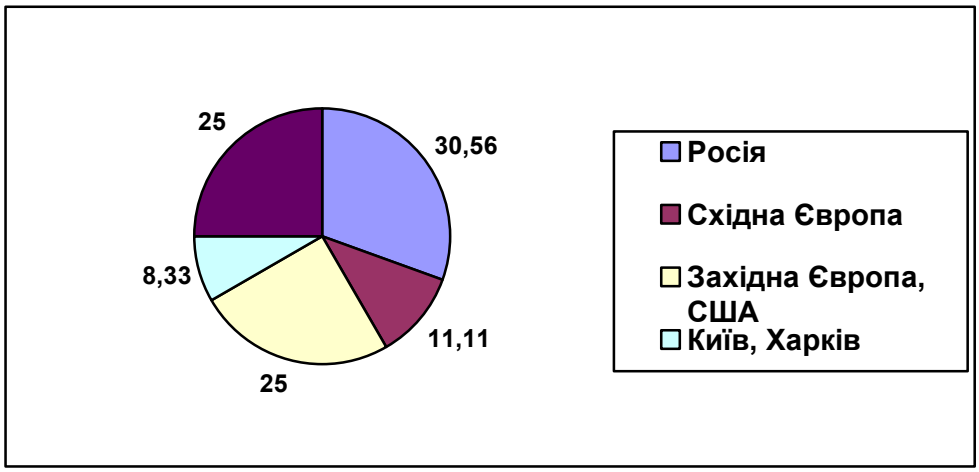

Мал. 4. Розподіл трудової міграції за напрямками руху (%)

Поряд із цим, попередні результати, отримані нами, не дають чіткого уявлення про те, як надовго від'їжджають мігранти. Скоріше за все показники свідчать про їхню невпевненість у результатах, адже кожен третій зазначив

варіант «Як вийде». Але в той же час значна кількість опитаних нами – 40% не планують повертатися на Батьківщину.

Завершуючи наш аналіз, підіб'ємо підсумки. Зменшення чисельності населення та його старіння можна називати по-різному: депопуляцією, скороченням демографічного потенціалу, вимиранням нації. Суть не в словах, а в тому, що сучасний характер демографічного розвитку таких країн, як Україна є передосторогою для їхніх народів.

Світова історія має багато прикладів, коли багаточисельні для свого часу народи безслідно зникали. Стародавня могутня держава ассірійців в Передній Азії в VII ст. до н.е. була захоплена іншими народами, частина її жителів була знищена, а інша, змішавшись із завойовниками, зникла разом зі своєю державою. На степових просторах поміж Доном і Дунаєм ще в X ст. проживали печеніги, які досить часто здійснювали напади на Русь. У кінці XI ст. під натиском половців вони були відтіснені до гирла Дунаю, де змішалися із половцями і зникли як такі. Історія показує, що в минулому зникнення народів було пов'язане з завоюваннями, винищеннями і асиміляцією, або ж просто вигнанням їх з місць історичного розташування завойовниками. У третьому тисячолітті Україна створює історичний прецедент, коли її народ без зовнішнього впливу може зникнути тільки тому, що відтворення населення «звузилось» до рівня, який не гарантує його виживання, а еміграція за кордон у пошуках кращої долі доводить цю ситуацію ще до більш критичної межі.

Щоб цього не сталося, країна має мобілізувати всі можливі джерела. У першу чергу це стосується конкретних дій, які має здійснити держава з метою поліпшення матеріального становища своїх громадян і створення для них таких умов, щоб вони могли жити в ній набагато заможніше.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бєлєнок О.А. Поселенська диференціація як чинник соціальної нерівності в Україні // Український соціум. Науковий журнал. – 2006. – № 1. – С. 17–24.
2. Головенько В.А. Стан соціально – економічного розвитку українського села та його вплив на становище сімей // Український соціум. – 2006. – № 3–4. – С. 99–117.
3. Город Бальзаковского возраста // Панорама – 2005. – 31 августа.
4. За февраль население Украины сократилось ещё почти на 37 тыс. человек. // Факты. – 2004. – 17 апреля.
5. Капица С.П., Курдюмов С.П., Малинецький Г.Г. Синергетика и прогноз будущего. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 288 с.
6. Макарова О. В. Демографічна політика: сучасні реалії та перспективи. // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – № 1. – С. 3–11.
7. Нас мало и нас всё меньше // Ваш шанс. – 2000. – № 9.
8. Печальные цифры, или как умирает Украина. // Русская правда. – 2004. – 16–21 января.
9. Рыбаковский Л.Л. Демографическое будущее России и миграционные процессы // Социс. – 2005. – № 3. – С. 71–81.

10. Сільська молодь України: стан, проблеми та шляхи їх вирішення // Щорічна доповідь Президента України Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні. – Київ: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 266 с.
11. Средний возраст населения планеты (в годах) // Аргументы и факты в Украине. – 2005. – № 5.
12. Сидорець О.В. Деякі аспекти фінансового вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів // Фінанси України. – 2001. – № 9. – С. 105–110.

РЕЗЮМЕ

А.А. Барвинский. Демографические процессы: Украина и мир, сравнительный анализ.

В статье рассматриваются некоторые тенденции развития демографических процессов в современном мире и в Украине. Ссылаясь на данные статистики и эмпирический материал, полученный в ходе опросов населения, автор показывает отличия в динамике социально-демографической структуры в мире в целом, в странах Европы и в Украине в частности. Вывод статьи следующий: для сохранения своего генофонда Украине необходимо создать для своих граждан такие условия, при которых они могли бы жить намного комфортнее, чем сейчас.

SUMMARY

A.O. Barvinski. Demographic Processes: Ukraine and World, Comporative Analise.

In this article it is shown some tendencies developing the demographic processes in modern world and Ukraine. According to the information of statistics and empiric material which had received during the questioning of population author shows differences in the dynamics of social-demographic structure in the world in general, in European countries and in Ukraine too. The conclusion of the article: for saving its genofond it is necessary for Ukraine to create for its citisens conditions to increase the level of comfort to live.

О.В. Рубан
Інститут філософії
ім. Г.С. Сковороди НАН України

ПРОЯВИ МАСКУЛІННОСТІ ТА ФЕМІННОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті розкриваються основні концепції гендерних ролей, визначається зміст категорій: «гендерна роль», «гендерні стереотипи». Аналізуються зміни проявів маскулінності та фемінності в українському суспільстві на сучасному етапі та зміни в гендерно-рольовій сфері. На думку автора статті в зв'язку зі змінами в українському суспільстві останнім часом

популярними стають світоглядні установки в гендерній сфері, засновані на ідеї паритету.

Процеси, які відбуваються останнім часом в Україні, пов'язані з соціальною нестабільністю, руйнуванням стійких соціальних норм та стереотипів, сприяють змінам рольових проявів у гендерній сфері. Тому актуальності набувають дослідження з гендерної тематики.

Метою статті є аналіз проявів маскулінності та фемінності в сучасному українському суспільстві та пов'язані з цим зміни в гендерно-рольовій сфері.

На початку XXI століття має місце велика кількість публікацій із гендерної тематики, проводяться міжнародні конференції, читаються спеціалізовані курси. Сучасний український дослідник А.І. Мудрик зазначає, що в Україні активно ведуться дослідження проблеми гендеру в різних наукових дискурсах: соціокультурному (С. Оксамитна, О. Мітіна), психологічному (Л. Попова, Ш. Берн,), економічному (О. Яременко, О. Лібанова, Т. Журженко), політичному (О. Руднєва, В. Гошовська, О. Балакірєва), правовому (О. Бандурка, В. Венедиктов, В. Куц), історичному (С. Павличко, Л. Смоляр), лінгвістичному (Г. Богданович, О. Вороніна, О. Пономарів) [5, 61]. На сьогодні слід доповнити цей перелік таким напрямком дослідження, як педагогічний (О. Луценко, Л. Булатова, Т. Говорун, О. Кікінеджі).

На межі XX–XXI ст. у працях Н. Хамітова формується власне філософський напрямок дослідження феноменів статі та гендеру, який можна умовно назвати екзистенційно-антропологічним.

Однак, незважаючи на різноманітність напрямків гендерних досліджень, варто зосередитись на поглибленні філософського розуміння проблеми гендеру й гендерних відносин. Саме виконанню цього завдання сприятиме дослідження філософсько-антропологічних аспектів трансформації гендерних ролей у сучасній Україні.

Термін "гендер" був уведений у науковий обіг на Заході в 70-х роках минулого століття для аналізу соціальних відносин і подолання суджень про те, що біологічні відмінності є провідними для поведінки та соціальних ролей чоловіка і жінки в суспільстві.

Гендерна роль – зразки поведінки жінок і чоловіків, які ґрунтуються на традиційних очікуваннях, пов'язаних із їх статтю; гендерні ролі відрізняються в суспільствах із різною культурою та домінуючою релігією і змінюються з часом; зовнішнє вираження та демонстрація гендерної ідентичності за допомогою поведінки, одягу тощо, а також культурно обумовлені характеристики чоловічих і жіночих рис. У цьому контексті гендерна ідентичність розуміється як приватне сприйняття людиною своєї статі [2, 165].

Культура кожного суспільства містить узагальнені уявлення про те, якими є чоловіки й жінки, та чим вони повинні займатися. Такі узагальнені й усталені уявлення про спільноту чоловіків і жінок загалом називають гендерними стереотипами. Гендерні стереотипи – набір загальноприйнятих у суспільстві норм і суджень про поведінку, мотиви і потреби жінок і чоловіків, що базуються на уявленнях про чоловіче (маскулінне) і жіноче (фемінне), як

узагальнені уявлення про чоловіків і жінок, виявляються як гендерно-рольові стереотипи, що стосуються прийнятності різноманітності ролей і видів діяльності для чоловіків та жінок, а також як стереотипи гендерних рис, тобто психологічних і поведінкових характеристик, притаманних чоловікам і жінкам. Ці два компоненти гендерних стереотипів тісно пов'язані між собою [7, 167].

У філософській літературі можна виділити декілька підходів щодо проблеми гендерних ролей. Найбільш вираженими є два протилежних – патріархальний і феміністичний.

Патріархальний підхід представленій роботами Ж.-Ж. Руссо, О. Вейнінгера, З. Фройда. Феміністичний підхід представлений роботами С. Де Бовуар, М. Мід, К. Міллет, К. Хорні. Саме фемінізм зіграв вирішальну роль у появі принципово нової наукової парадигми в дослідженнях статі.

Зміни останнього часу дають можливість стверджувати появу нового підходу в гендерно-рольовій проблематиці, а саме паритетного, що передбачає рівні можливості кожної статі у процесі особистісного зростання та суспільної активності. Ідеї нового підходу можна зустріти у класичних працях М. Бердяєва, Е. Фромма, К. Юнга. Даний підхід маніфестований і в дослідженнях наших сучасників С. Бем, С. Крилової, Л. Ставицької, Н. Хамітова. Н. Хамітов формує власне бачення феномена статі та гендеру [10; 11; 12; 13].

Попередній аналіз світоглядних аспектів проблеми гендерних ролей дає можливість стверджувати, що в сучасному українському суспільстві є як патріархальні й феміністичні світоглядні тенденції, так і паритетні. Патріархальні й феміністичні тенденції характерні для буденного світогляду, паритетні є глибинною тенденцією філософського світогляду [5].

Гендерну роль прийнято сприймати як більш маскулінізовану у чоловіків і більш фемінізовану в жінок. Маскулінні та фемінні елементи має кожна людина, навіть якщо її домінуюча ідентичність має нахил до того чи іншого типу. Тому різниця в поведінці між чоловіками та жінками має в більшості кількісний характер, тобто люди, головним чином, відрізняються за кількістю проявів індивідуумом конкретних видів поведінки. Потрібно розуміти, що більшість з того, що розглядається як маскулінні та фемінні риси, визначається суспільством та культурою.

Найбільш популярними концепціями побудови гендерних ролей є [2, 186]:

- біполярна (неортогональна модель) – це погляд на "абсолютно маскулінне" та "абсолютно фемінне" як на два крайні полюси в неперервному спектрі. Так вчені (за матеріалами "Reinisch and Sanders", 1992). пропонують наступне положення: чим частіше та сильніше людина проявляє маскулінну поведінку тим рідше та слабше буде проявлятися фемінна поведінка, і навпаки, чим більш фемінізована людина, тим менше вона маскулінізована, і навпаки;

- інша концепція фемінності та маскулінності, навпаки, передбачає більшу взаємну незалежність цих двох якостей, ніж у біполярній моделі. В цих моделях стверджується, що деякі люди з високою частотою проявляють як маскулінну, так і фемінну поведінку. Такий прояв обох типів поведінки однією

людиною називається андрогінією. Деякі люди можуть рідко проявляти як ту, так і іншу поведінку, залишаючись, таким чином, відносно недеференційованними.

- ортогональна модель (за матеріалами “Reinisch and Sanders”, 1992) виходить з повної незалежності маскулінності та фемінності.

Сандра Бем була одним із перших учених, що розробила опитувальник, який дозволяє виміряти ступінь андрогінності особистості. Вона розглядала людей, які набирали високі показники як фемінності, так і маскулінності, як андрогінних. Її дослідження та дослідження її послідовників показали, що саме таке визначення є характеристикою майже третини підлітків і студентів. Дослідження передбачали, що люди з андрогінною особистісною характеристикою є більш гнучкими та легше адаптуються, а також мають більш високий рівень его, ніж ті, чиї показники особистісних характеристик були зміщені вбік маскулінності та фемінності [2,187]. Андрогінний тип особистості більшою мірою може бути то незалежним та сильним, то м’яким, турботливим та добрим, в залежності від ситуації.

Сучасні українські дослідники філософії статі Н. Хамітов і С. Крилова, вивчаючи гендерно-рольову проблематику, пропонують категорію андрогінізма в значенні відображення глибинної екзистенційної гармонії чоловічого та жіночого начал [9, 12–13], які взаємодіють у внутрішньому світі особистості, незалежно від її фізичної статі. Дослідники вважають, що вивчення глибинних екзистенційних конфліктів чоловічого та жіночого у буденності та граничному бутті, розв’язується в метаграничному бутті через набуття стану андрогінної цілісності [10].

Люди, які підкреслюють маскулінні або фемінні риси, виконують ролі, які вважають для себе важливими в суспільстві. Від чоловіків очікується більша частота проявів маскулінної поведінки, а жінки повинні демонструвати фемінну поведінку. Навіть оглядове знайомство з проблемою гендерних ролей в українському суспільстві доводить, що такі очікування та узагальнення не завжди виправдані. Поляризуюче протиставлення “чоловік – жінка”, “маскулінне – фемінне” сформовані історично та існують як світоглядні установки, що виникли в процесі соціалізації.

За гендерними стереотипами, які значною мірою визначають особливості поведінки людини, для чоловіків нормативною і бажаною вважається виражена маскулінність, а для жінок – фемінність. Але, наприклад, для сучасної європейської жінки, навпаки, надмірна фемінність не є в тій же мірі нормативною і бажаною, як і маскулінність для чоловіка. Так, голландський антрополог Герт Хофстеде [3] емпірично порівнював типові ціннісні орієнтації людей у різних культурах за багатьма ознаками, включаючи маскулінність та фемінність. Первинні ціннісні орієнтації маскулінних культур (до яких, на думку дослідника, тяжіє європейська культура) відрізняються високою оцінкою особистісних досягнень; високий соціальний статус вважається доказом особистого успіху; цінується все масштабне, велике; дітей привчають захоплюватися сильними; невдах уникають; демонстрація успіху вважається гарним тоном; в мислені переважає раціональність; наявна суттєва

диференціація сімейних ролей; люди багато піклуються про самоповагу. Первинні ціннісні орієнтації фемінних культур, навпаки, на перший план виносять потребу консенсусу; цінується турбота про інших; турботливе ставлення до почуттів інших людей; чітко виражена орієнтація на обслуговування; красивим вважається маленьке; присутня симпатія до знедолених; високо цінується скромність; у мисленні переважає інтуїтивність; цінується приналежність до певної спільноти, групи. Не менш важливі історичні умови. Наприклад, тривалий час прийнято вважати, що потреба в соціальному успіху у жінок нижча, ніж у чоловіків, що сучасні «ділові жінки» – нове явище. Пригадаємо світських дам бальзаківської епохи, деякі були енергійні, властолюбиві та жорстокі не менш, ніж їх чоловіки та коханці. Але в тих історичних умовах чистолюбива жінка могла зробити кар'єру тільки опосередковано, знайшовши собі певного чоловіка, або «організувавши» йому своїми специфічно «жіночими чарами», можливостями суспільну кар'єру, досягнення високого соціального статусу [3]. Сьогодні в Європі обмежень для здійснення кар'єри майже не існує, на відміну від України. Європейська жінка може сама, без посередництва чоловіків, досягти високого соціального статусу, а це суттєво змінює мотивацію та характер взаємовідносин чоловіків і жінок при тих самих природних задатках та відмінностях. Українське суспільство представляє собою певний симбіоз первинних елементів ціннісних орієнтацій маскулінних та фемінних культур, що ускладнює процес гендерної ідентифікації та самореалізації незалежно від статі.

Маскулінність не обов'язково притаманна чоловікам так само, як фемінність – не є виключно жіночою характеристикою. Такі фемінні властивості, як щиросердність, емоційність, інтуїтивність, значною мірою властиві і чоловікам, набуваючи виразності з наближенням до особистісної зрілості. З іншого боку, особливо в останні десятиріччя, серед жінок нерідко зустрічаються такі маскулінні якості, як безкомпромісність, наполегливість, розвинута мотивація досягнення, ініціативність, високий інтелект і свобода від стереотипів. У сучасному українському суспільстві зустрічається чимало фемінних чоловіків і маскулінних жінок.

Орієнтована на нормативні канони маскулінності та фемінності поведінка варіюється особливо останнім часом, залежно від соціального положення та освіти особистості. Наприклад, більш освічені чоловіки соромляться примітивної грубої маскулінності, їх ціннісні орієнтації та стиль життя є більш цивілізовано-прогресивний, вони в більшій мірі, хоч і не у всьому, сприймають ідею жіночої рівності. Цьому сприяє той факт, що жінки цього кола більш емансиповані та самостійні, груба сила їх відштовхує. В робоче-селянському середовищі традиційними є патріархальні установки, засновані на принципах маскулінності [3]. Потрібно відмітити, що на індивідуальному рівні гендерні установки залежать не стільки від особистісного соціального статусу дорослої людини, як від середовища, в якому проходило дитинство та юність особистості, що прослідковується в процесі подальшої соціалізації та має суттєвий вплив на формування дорослої людини, особистості.

Зміни, що відбуваються останнім часом в українському суспільстві дають можливість говорити, що традиційні константи чоловічого та жіночого самоствердження та самооцінки змінюються – пом'якшуються. Статевий розподіл праці втратив колишню жорстокість, кількість виключно чоловічих і виключно жіночих занять різко зменшилася, а взаємостосунки чоловіків і жінок на виробництві та сім ї переорієнтовуються на рівноправний лад. З часом багато ролей і занять взагалі не розділяються на «чоловічі» та «жіночі». Спільне навчання та трудова діяльність чоловіків і жінок певною мірою нівелюють також традиційні – патріархальні відмінності в їхніх нормах поведінки. Дослідження показують [1; 3; 4] зокрема, що жінки, які зайняті переважно чоловічими професіями, виявляють і більш маскулінний тип – стиль мислення та риси характеру, чоловіки навпаки.

Міра маскулінності та фемінності кожної культури історично більш-менш стабільна, може змінюватися від конкретних соціально-політичних обставин (війни, політичні й економічні кризи, актуалізація національного питання). Процесу змін сприяє зростання націоналізму та релігійного руху, що в сучасному світі сприяє поширенню тенденції цивілізаційної «фемінізації» соціокультурних цінностей. Ці зміни стосуються України, бо проявляються протягом останніх десятиріч [8].

Можна припустити, що сучасні гендерні ролі в Україні базуються не тільки на традиційних стереотипних уявленнях про жорстке закріплення поведінки, а й на ідеї паритету. Можна зробити прогноз, що в майбутньому в Україні може поширюватися практика паритетності, коли гендерні ролі будуть гнучкими й дозволяють представникам жіночої та чоловічої статей вести себе відповідно до індивідуальних особливостей, а не відповідно до стереотипів, укорінених у минулому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ильин Е.П. Гендерные стереотипы, или мужчины и женщины в глазах общества. – Режим доступу: http://snoistfak.mgpu.ru/Gender History/research/re33.html
2. Келли Г. Основы современной сексологии. – СПб: Питер, 2000. – 896 с.
3. Кон И.С. Маскулинность как история. – Режим доступу: http://snoistfak.mgpu.ru/Gender History/research/re14.html
4. Кон И.С. Феминность и маскулинность. – Режим доступу: http://snoistfak.mgpu.ru/Gender History/research/re34.html
5. Луценко О. Гендерний аналіз конструктів буденної свідомості сучасної молоді // Філософсько-антропологічні студії 2001: Спецвипуск. – К.: Стилос, 2001. – С. 117–128.
6. Мудрик А.І. Гендер як проблема філософії (соціально-філософський аналіз) // Гендерна реконструкція українського суспільства: Матеріали науково-практичної конференції, м. Луцьк, 26–27 жовтня 2006 р. – Луцьк: ТзОВ «Євро Сервіз», 2006. – С. 58–62.
7. Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. – К.: «К.І.С.», 2004. – 536 с.

8. Рубан О.В. Рольова ситуація в сучасному українському суспільстві // Політологічні, соціологічні та психологічні виміри перехідного суспільства: як зробити реформи успішними. Збірник матеріалів Третьої Міжнародної наукової конференції. Том 2. – Суми, 2006. – С. 81–82.
9. Хамитов Н., Крилова С. Андрогинизм // Хамитов Н., Крилова С. Философский словарь: человек и мир. – К.: КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. – С. 12.
10. Хамітов Н.В. Екзистенційний вимір статі // Людина в есенційних та екзистенційних вимірах. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 223–244.
11. Хамитов Н. Пределы мужского и женского. – К.: Наукова думка, 1997. – 198 с.
12. Хамитов Н. Философия и психология пола. – К.: Ника-Центр; М.: Институт общегуманитарных проблем, 2001. – 280 с.
13. Хамітов Н. Філософія статі // Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії. Проблема людини та її меж: Навчальний посібник. (2-е вид. перероб. та доп.) – К.: КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. – С. 284–287.

РЕЗЮМЕ

О.В. Рубан. Проявления маскулинности и феминности в современном украинском обществе.

В статье раскрываются основные концепции гендерних ролей, содержание категорий «гендерная роль», «гендерные стереотипы». Анализируются изменения проявления маскулинности и феминности в украинском обществе на современном этапе и изменения в гендерно-ролевой сфере. Автор статьи считает, что в связи с изменениями в украинском обществе в последнее время формируются предпосылки популяризации мировоззренческих установок в направлении паритетности в гендерной сфере.

SUMMARY

O.V. Ruban. Displays of Masculinity and Femininity in the Modern Ukrainian Society.

Basic conceptions of gender roles are exposed and maintenance of categories such as gender role, gender stereotypes is given in the article. Analysis of change of masculine and feminine displays in Ukrainian society on a modern stage and changes in a gender role sphere are given.

А.В. Зуєв
Уманський державний
аграрний університет

ФЕНОМЕН ЗАЛУЧЕННЯ ДО МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглядається проблема визначення критеріїв описання та методологічного дослідження явищ масової культури. Зокрема, розглядається

здатність сучасної цивілізаційної матриці перетворювати будь-яке явище на власний складовий елемент, трансформуючи його у знаково-інформаційну форму.

Масова культура в усій безлічі своїх проявів, будучи світоглядною основою знаково-інформаційної цивілізації, міцно закріпила за собою статус аксіологічного базису існування сучасної людини. Водночас, у середині самої ціннісної ієрархії інформаційного суспільства особливе місце посідають знакові утворення, що імітують культурну дію, творчу активність, зберігаючи ілюзію людської самоідентифікації в умовах принципового витіснення людини за межі цивілізаційного функціонування. Описання імітаційної природи інформаційних сегментів, які агресивно залучають людину до знакотворення замість культурної дії, є одним з найголовніших завдань сучасних гуманітарних і соціально-філософських досліджень.

Важливість визначення чітких теоретичних критеріїв аналізу явищ масової культури полягає в тому, що хоча б на рівні філософської теорії будуть проведені демаркаційні лінії між феноменами, що мають принципово різну онтологічну основу, а саме: між духовно-особистісними та знаково-інформаційними проявами людської буттєвості. Інформаційні ж маніпулювання категоріями «творчість», «духовність», «культура», «особистість» тощо зрештою ведуть до інерційного їх сприйняття, яке полягає в тому, що нам просто приємно вважати себе «культурними істотами», «особистостями, здатними до духовних зусиль». Фіксуючи у знаковій формі такі свої можливості, сучасна людина феноменологічно не переживає їх, але із задоволенням імітує. Про небезпеки такого імітаційного ставлення до власної людяності активно попереджала екзистенціальна філософія: «Виникає сумнів в тому, чи існує *духовний рух,* який діє так, щоб усі приймали в ньому участь; можливо, ця доступність всім була б лише інерцією руху, який вже припинився, який, застигнувши в об'єктивності, здатен слугувати лише для розваги» [6, 394]. Така «доступність всім», набувши зрештою знаково-інформаційної форми, призвела до цивілізаційної ситуації, у якій кожен з нас може уявити себе всемогутнім, насправді будучи абсолютно нездатним до жодної культурної дії.

Звідси походить світоглядна актуальність цього дослідження, що полягає у запобіганні людській самоомані, яку активно продукує сучасне знаково-інформаційне виробництво. Перебуваючи в середовищі знаків і їх економічної цілепокладеності, людина інерційно надає їм духовного значення, адже традиційно склалося усвідомлення того, що будь-яке духовне зусилля, творчість у культурі має об'єктивуватися в знакові форми. І людина, виробляючи і маніпулюючи інформацією, із задоволенням перебуває у стані самоомани, вважаючи таке продукування за творчість, а його результати за наслідки своїх духовно-культурних прагнень і зусиль.

Проблема масовості як ознаки сучасного цивілізаційного розвитку розглядалася в сучасній філософії з декількох різних теоретичних позицій. Одним з найфундаментальніших підходів до вирішення питання про співвідношення масового і особистісного є екзистенціальна традиція

(К. Ясперс, Х. Ортега-і-Гассет, М. Хайдеггер, М. Бердяєв та ін.), яка розглядала маси як такі, що «самі по собі не мають властивостей особистості; вони нічого не знають і нічого не бажають, вони позбавлені змісту і слугують знаряддям того, хто лестить їх загальним психологічним забаганкам і пристрастям» [6, 144]. Водночас в екзистенціалізмі проголошувалася можливість особистісного протистояння масовим тенденціям на основі творчої діяльності й активної самоідентифікації. Така позиція наприкінці ХХ століття змінилася постмодерністськими трактуваннями маси та масової культури (Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Бодрійяр, Ф. Джеймісон та ін.), у якій їх основною ознакою стало сприйняття знаково-імітаційної реальності як похідної та визначальної. Знаки та інформаційні прояви стали основною реальністю, у якій масі існувати зручно і безпечно, а масовій людині завжди є чим зайнятися – знаково-інформаційною маніпуляцією: «Знакову імітацію стали сприймати як річ, реальнішу за реальну та кращу за неї» [4, 247]. Зрештою, можна виділити теоретичну традицію, в якій масова культура розглядається як засіб заповнення вільного часу, значна кількість якого стала великою частиною життя сучасної людини (М. Маклюен, К. Тепліц, Р. Молтбі, Е. Ван ден Хааг, Л.М. Наумова й ін.). У такому підході культура нібито поділяється на два значення – культура у традиційному розумінні як прояв духовної активності, що має своє втілення в об'єктивованій формі, та культура масова, яка є лише засобом якнайпасивніше відпочити у власний вільний час.

Таке розмежування традиційного розуміння понять «культура» та «масова культура» на інформаційному етапі цивілізаційного розвитку, на нашу думку, є недоцільним. Розуміння культурної діяльності як творчої, духовної активності у світі, який розкладений на безмежну кількість знакових сегментів, неможливе, адже єдиний вид активності, що в цьому світі сприймається, – це продукування і маніпуляція інформацією. Отже, методологічно недоцільно визначати особливості сучасної масової культури на основі її порівняння з культурою в традиційному розумінні. Масова культура стала всеохоплюючим псевдоідеологічним явищем, яке, з одного боку, чітко визначає, що будь-яке явище повинне сприйматися виключно в інформаційно-знаковій формі, а з іншого, дозволяє будь-які форми інформаційної активності, тим самим створюючи ілюзорне відчуття свободи творчої діяльності. Тож, важко погодитися з тим, що «занурення в потік інформації, що лине з телеекрану, для людей лише спосіб провести вільний час, і лише» [5, 57]. Скоріше, занурення в потік інформації – це все, що залишилося людині, включно з тією ілюзією, що в неї є щось поза цим потоком.

Сучасна людина, догоджаючи власним амбіціям та ілюзії того, що вона є творчою істотою, не бажає усвідомити того, що масова культура стала всеохоплюючим явищем, яке здатне *залучати будь-що* до своєї інформаційної матриці. Яким чином досягається здатність такого всеохоплюючого залучення? Це стає можливим лише у світі, який втратив свою онтологічну цілісність, перетворившись у безкінечність не пов’язаних смислом, окремих інформаційних сегментів. Тепер, будь-яка людська активність, навіть така, яка здається самій людині творчою, може постати у цьому світі лише у формі

відірваного від інших знаків. Трансформувавши цілісність світу як головну людську цінність на абсолютну цінність інформаційного залучення, ми втратили можливості тих видів діяльності, які базувалися на принципі духовної єдності (насамперед, маємо на увазі творчу діяльність). Тепер основною мотивацією нашої поведінки стає залучення її результатів до інформаційної сфери: «Там, де реальний світ розкладається на елементарні образи, елементарні образи перетворюються на реальні сутності, а дійсні мотивації – на гіпнотичну поведінку. Видовище, як тенденція пропонувати світ, який вже не вловлюється безпосередньо, через різноманітні спеціалізовані опосередкування, визначає зір привілейованим людським чуттям, яким в попередні епохи був дотик. Це найабстрактніше, найбільш сприятливе до містифікації чуття відповідає загальній абстрактності сучасного суспільства. Але видовище не можна просто ототожнювати із вдивлянням, навіть у поєднанні із слуханням. Воно є те, що запобігає діяльності людей, перегляду та виправленню їх творчості. Воно протилежне діалогу. Всюди, де існує незалежна *репрезентація,* відтворюється видовище» [1, 26–27]. Таким чином, заради власної комфортної пасивності ми навіть готові піти на трансформацію форм чуттєвого сприйняття об'єктивної реальності. Причому така трансформація знаходиться під безпосереднім впливом цивілізаційно-економічної структури інформаційно-знакового середовища.

Важливо, що продуктивно-економічна структура масової цивілізації таким чином формує попит на власну продукцію, що людина, прагнучи до максимального комфорту, не може не відповісти позитивно на ті інформаційні гаразди, що їй пропонуються. Більше того, людина сама залучається до цивілізаційної активності лише у знаково-інформаційній формі. Теорія масової культури як засобу заповнення вільного часу таким чином висвітлює цю тезу: «Засоби масової комунікації за своєю природою віддають перевагу такій продукції (таким комунікатам) і формам їх передачі, які максимально враховують особливості меж своєї дії, тобто сфери вільного часу. Крім того, наявність вільного часу вимагає постійно нових продуктів споживання, дуже швидко відкидаючи старі, уже спожиті, або вже неактуальні. Отже, вимоги новизни (часто відносної, бо в кожному разі ця «новизна» має інтерпретувати по-новому добре відомі мотиви) і «масовості» складають основні критерії масової культури, за якими оцінюється її товар» [2, 157]. Ми вважаємо за доцільне розширити вплив цінностей масової культури і на сфери, що не охоплюються виключно вільним часом. В інформаційній цивілізації будь-які зміни у виробничій, соціально-економічній, політичній, розважальній сферах насправді не несуть жодної новизни, адже змінюють не сутність, а лише знакову форму. Такі зміни, з одного боку, задовольняють (нехай навіть в ілюзорній формі) прагнення людини до руху, а з іншого – не загрожують цивілізаційному функціонуванню, не змінюючи його внутрішню сутність.

Аксіологічна матриця масової культури здатна залучити будь-що. Для інформаційної форми втрачається значення таких культурних дихотомій, як «Добро – Зло», «Істина – Хиба», «Правда – Брехня» тощо. Оцінка будь-якої залученої у формі інформації події може бути лише одна – вона стала знаком, а

отже – складовим елементом інформаційної цивілізації. Усе, що цінується в речах, подіях, вчинках, продуктах, зрештою, в людях, – це здатність набути знаково-інформаційної форми. У філософському аналізі масової культури впливовою є думка про те, що інформаційна продукція швидко старіє і вимагає постійного відтворення у нових і нових формах. Зокрема, таку позицію знаходимо у праці Кшиштофа Тепліца «Все для всіх: Масова культура і сучасна людина»: «Швидкість споживання і відкидання вже спожитих продуктів – причина стрімкого старіння витворів масової культури, а також надзвичайного прискорення обертів індустрії, що їх виробляє» [5, 60]. Насправді, явище старіння та деактуалізації не є притаманним сегментам масової культури, так само, як і явище новизни чи актуальності. Будь-який прояв інформаційності ми можемо споживати безліч разів як у незмінній формі, так і у формі імітації змінності. Безкінечні одноманітні випуски новин, безкінечність однакових рекламних роликів, безкінечність однакових теле- і кіносюжетів, безкінечність Інтернет-сайтів, які пропонують безкінечність одноманітності, безкінечна одноманітність професійних маніпуляцій та сімейних сцен, справжня мотивація яких уже давно знаходиться не у сфері психіки і підсвідомості, а в середовищі знакових іміджів, – усе це зводить нанівець значення новизни, зміни, перетворення, творчості. Усе – і нове, і старе, і творче, і безглузде, і корисне, і шкідливе – зливається у несуперечності інформаційної форми. Як здатні споживати один за одним прорекламовані популярні батончики чи йогурти, так само ми можемо передивлятися один і той самий кінофільм або телесеріал, гратися в одноманітні комп'ютерні ігри чи перечитувати одноманітні теоретичні статті. Новизна втратила будь-яку цінність, лише інформаційна залученість робить те чи інше явище значущим та існуючим.

Саме таке бездобірне залучення будь-чого до масової культури стає найголовнішим фактором, завдяки якому масовий стиль існування, мислення та світогляду сприймається людиною безапеляційно. Людині зручно існувати в світі, у якому сприймається все, адже тепер будь-яка за рівнем якості дія, перетворившись на інформаційний знак, стане цінною, суспільно значущою, такою, яку може комфортно і без зусиль сприйняти інша людина. У світі, де масі протистояла особистість, людина була змушена проявляти внутрішні духовні здатності, звільняти творчу енергію. У світі, де не існує нічого окрім маси, людині знаходитись набагато зручніше, адже тепер не потрібно напружуватись задля того, щоб бути значимим і вважати себе творчою істотою. Процес перемоги масового над особистісним Х. Ортега-і-Гассет змалював таким чином: «Маса розчавлює під собою все, що відмінне, незвичайне, індивідуальне, кваліфіковане й добірне. Хто не схожий на всіх, хто не думає як усі, ризикує, що його усунуть. Та ясно, що ці «всі» насправді не є всі. «Усі» – це нормально була складна єдність мас і розбіжних спеціалізованих меншин. Тепер усі – це тільки маса» [3, 20]. Коли маса стала «всім», людина відчула себе повністю захищеною від будь-яких світоглядних негараздів, адже тепер вона позбавлена можливості бути витісненою як меншість. Тепер людина захищена від нерозуміння більшістю завдяки неможливості особистісного самовираження. Єдине, що залишається людині, – це активно залучатися до

сфери масової культури через сприйняття, продукування або маніпулювання знаково-інформаційними сегментами та насолоджуватися тими можливостями, які це залучення забезпечує.

Отже, у знаково-інформаційній цивілізації, ідеологічною основою якої стала масова культура, будь-що без будь-якого критеріального добору залучається і сприймається як складовий елемент. Єдиною умовою такого залучення є набуття інформаційної форми. Знаково-інформаційна форма залученого до масової культури явища забезпечує людині якнайкомфортніше його сприйняття, яке не вимагає витрат моральної, естетичної чи когнітивної енергії. Більше того, навіть чуттєве сприйняття людини трансформується, реагуючи на умови існування в інформаційному світі. Перетворюється і мотиваційна сфера людської поведінки, для якої втрачають значення енергетичні моменти особистісної самоідентифікації та творчості. Чим би не була зумовлена дія людини, творчим поривом чи пасивною відповіддю на зовнішні вимоги, які б наслідки з етичної чи естетичної точки зору вона не викликала, не має жодного значення, адже будь-який результат або буде залученим до сфери масової культури в інформаційному вигляді, або його взагалі не буде. Таким чином, людина досягає принаймні ілюзії задоволеності власним існуванням, адже від неї не вимагається енергетичних затрат у будь-якому виді діяльності. Ілюзорність же такої задоволеності полягає в тому, що не вона є джерелом комфортної безенергетичності, а навпаки - нездатність звільняти особистісну енергію імітує відчуття задоволеності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дебор Г.-Э. Общество спектакля. – М.: Логос, 2000. – 184 с.
2. Наумова Л.М. Видовище як феномен культури. Соціокультурний вимір. – К.:КиМУ, 2006. – 234 с.
3. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – С. 15–139.
4. Сторі Дж. Теорія культури та масова культура. Вступний курс. – К.: Акта, 2005. – 360 с.
5. Теплиц К.Т. Всё для всех: Массовая культура и современный человек. – М.: РАН ИНИОН, 1996. – 123 с.
6. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Республика, 1994. – 527 с.

РЕЗЮМЕ

А.В. Зуев. Феномен вовлечения в массовую культуру.

В статье рассматривается проблема определения критериев описания и методологического исследования явлений массовой культуры. В частности, рассматривается способность современной цивилизации превращать любое явление в собственный составляющий элемент, трансформируя его в знаково-информационную форму.

SUMMARY

A.V. Zuyev. Phenomenon of Involving to Popular Culture.

The problem of determination of criterions of description and methodological researches of events of popular culture is overviewed in the article. Particularly the possibility of modern civilization to transform every occurrence into self structural component, turning it into sign-informational form, is examined.

І.О. Скакун
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

АНТРОПОЦЕНТРИЧНІ АСПЕКТИ В ДАВНЬОСХІДНІЙ ТА АНТИЧНІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ

У статті висвітлюються витоки антропоцентричного світогляду. Аналізуються людиноцентричні уявлення в давньосхідній та античній філософській традиції. З'ясовується місце та роль людини в тогочасній світоглядній системі.

Питання сутності людини в цілому, антропоцентризму як окремого філософського напряму є актуальними на даний час, оскільки їх вивчення дає змогу визначити місце та роль людини в сучасному світі. Основна увага акцентується на переході від теоретичних аспектів антропоцентризму до формування практичних і світоглядних людиноцентричних орієнтирів. В цьому контексті питання щодо зародження антропоцентризму як світоглядного та філософського напряму посідає одне з ключових місць, оскільки дає змогу прослідкувати витоки роз'яснення особливостей буття людини, її співіснування в природі, суспільстві, зрештою, у Всесвіті.

Дана тема займає одне з провідних місць в філософській думці. Ідеї антропоцентризму еволюціонували протягом століть і систематизувались у чітку систему знань, в основі якої людина постає в центрі Всесвіту і є основною ціллю процесів, що в ньому відбуваються. Залежно від розвитку суспільства в цілому, зазнавали змін фундаментальні основи людиноцентризму. Кожна історична епоха, кожна цивілізація мала своє трактування ролі та місця людини в світі. Філософська думка зародилась в міфологічних уявленнях – перших історичних формах світогляду, коли людини ще не виділяла себе із оточуючого середовища, будучи нероздільною з ним. У Стародавньому світі вже почали зароджуватись антропоцентричні аспекти, які поступово утверджувались в тогочасній світоглядній системі. Першими писемними пам'ятками, в яких хоч і опосередковано, описується людина, були літературні твори найдавніших цивілізацій Шумеру та Стародавнього Єгипту. Давньосхідна традиція [3; 4] зберегла достатню кількість релігійно-філософських праць, які досліджували людину як мікрокосм та її взаємозв'язок з макрокосмом (Всесвітом). Мислителі античної доби [2; 6] у своїх працях вже намагались осмислити людину і як частину Всесвіту, і як окрему філософську структурну одиницю. Тогочасні філософи та мислителі намагались усвідомити місце людини в природі та

суспільстві, суть її існування. Слід зазначити, що антропоцентризм на той час ще не сформувався як окремий філософський напрям. Космоцентризм в східній традиції та досократівській античній філософії, а також переважання его- та соціоцентричних аспектів в подальшому розвитку стародавньої філософської думки певною мірою гальмували виокремлення людини в довершений, самостійний елемент філософського осмислення .

Метою роботи є висвітлення витоків філософського осмислення людини в Стародавньому світі. Найдавніші літературні пам'ятки, релігійні трактати, праці античних мислителів – усе це ті першоджерела, які дають змогу оцінити розвиток антропоцентричних (у сучасному розумінні) аспектів. В даній статті не концентрується увага на відмінностях в давньосхідній та античній філософській думці при вивченні людини, її ролі та місця в світі. Основним завданням є висвітлення існуючих в той час думок про людину та спроба усвідомити їх у контексті сучасного, вже сформованого, антропоцентричного світогляду. Важливість вивчення витоків осмислення буття людини полягає в тому, що без знання філософських першооснов антропоцентризму, неможливим було б формування його фундаментальних основ та подальший розвиток цього напряму.

Одним з аспектів, який висвітлюється в даній роботі є виявлення в філософській думці Стародавнього світу суто антропоцентричних уявлень. Варто зазначити, що наявність в історичних текстах та релігійно-філософських працях згадок про людину чи описання фізичних чи психологічних людських якостей не завжди ототожнюються з людиноцентричними принципами. Поряд з антропоцентризмом розвивалась сувора канонічна традиційність (Стародавній Схід), егоцентричні та соціоцентричні аспекти (античність), які також стосувались людини, розглядали її з різних ракурсів, однак не ставили в центр світоглядної основи.

Спільною рисою для західного та східного типів філософствування був філософський поліцентризм, тобто світоглядна закономірність їх розвитку. Філософські ідеї незалежно від вирішення проблеми співвідношення матерії і буття в різних формах – від осмислення космосу і природи до людини та її особистісного існування, є однозначно людиновимірними.

Не буде перебільшенням твердження, що людина почала цікавитись своєю сутністю, своїми відносинами з оточуючим середовищем з часу свого виникнення. Звісно, в умовах первісного суспільства про науковий підхід до проблеми людини не йшлося, а лише акцентувалась увага на примітивні аспекти сутності людини [5, 10]. Середина I тисячоліття до нашої ери це той рубіж в історії розвитку людства, на якому в двох осередках цивілізації – в Індії, Китаю, практично одночасно з Грецією виникає філософська думка. Розвиток людинознавчих аспектів багато в чому залежав від світоглядної основи, тобто від того, що філософський напрям висував в якості найвищої цінності. Конкретні позиції обумовлювались тим, як розглядалася людина „зовнішньо" чи „внутрішньо" [8, 4].

Шумеро-Вавилонська та Стародавньоєгипетська були найдавнішими цивілізаціями, які досліджені сучасними науковцями. Звісно, вести мову про

існування на той час чіткого філософського осмислення людини не варто, оскільки тоді лише розпочався процес зародження філософських ідей в цілому. Проблема людини висвітлювалась в основному в літературних пам'ятках. Варто зазначити, упорядниками цих стародавніх текстів не завжди були мислителі, які б укладали в літературні твори хоча б примітивний філософський зміст. У відомому епосі про шумерського царя Гільгамеша висвітлюються емоції, почуття, внутрішній психологічний стан людини. Характеристика окремих якостей людини, її життя та смерті дає змогу сучасним дослідникам вивчати рівень усвідомлення ролі та місця людини в тогочасному світі. Незалежно від того, якою була частка філософського розуміння в найдавніших літературних творах, вони є безцінними пам'ятками для дослідження витоків знань про людину. Власне в них, хоч опосередковано, але зроблені перші спроби охарактеризувати людину (не лише намалювати чи описати її, не передати інформацію про неї тощо).

Варто зазначити, що перші повноцінні спроби філософського осмислення людини були здійснені у Стародавній Індії та Китаї. Учення давньосхідних мислителів поряд з усвідомленням космоцентризму торкаються і питань характеристики людини, що була частинкою (але вже виокремленою) великого цілого.

Ранні Упанішади, буддійські і джайністські тексти свідчать про надзвичайне різноманіття світоглядних уявлень і бачення картини світу в Стародавній Індії. Вирішальна роль в процесі творіння відводилася енергії, породжуваної аскетичними подвигами людини [9, 48]. В одному з уривків з „Шатапатха-брахмани" взагалі виражається думка ведійської космології, згідно з якою виникнення космосу уподібнюється до народження людини. Таким чином, ведичний канон подає чітке уявлення про макро- та мікрокосм, водночас не відходячи від тогочасної пануючої космоцентричної світоглядної основи.

У буддизмі, судячи з усього, немає власне антропологічної теми. У ньому відображається безособовий світовий процес життя, який протистоїть пристрастям і стихійним поривам людей, накладаючи на них свої безальтернативні канони. Людина з її спонтанним внутрішнім складом, мимовільними особистісними амбіціями ніби випадає з нього. Але парадокс, полягає саме в тому, що, не дивлячись на відсторонення людини від персонізації, буддизм натхненний святинями добра, любові до людей, містить у собі ідею духовної розкутості і етичної благородності. В буддизмі йдеться про тих людей, які по своєму духовному світогляду підносяться над іншими людьми. Їх називають святими і навіть богами. Але вони зовсім не випадають із меж існуючого світу. Хоч їм не дано подолати закони безособових сил карм, ця загальна причетність, нероздільність з космосом інших живих істот дозволяє їм досягти духовної величі. Уловлюючи ритми абсолюту, вони утілюють собою ідею покликання людини у світі [9, 49].

Якщо сучасна філософська думка стверджує, що особистість народжується тільки тоді, коли індивід усвідомлює свою відособленість, неповторність, то буддизм, навпаки, висуває прямо протилежні установки. Відповідно до цього вчення пропонується усунення індивідуальної

своєрідності. Здавалося б, на цьому шляху принципово неможливо розкрити таємницю людини. Проте саме в давньоіндійській свідомості зародилася загострена увага до психологічних і етичних ресурсів людини. Не випадково, осмислюючи антропологічні перспективи світу, дослідники повернули свій погляд до східної традиції, знаходячи тут характеристику людини без її персоналізації. Все ж таки відсутність персоналістської ідеї не може заперечити ті неоціненні думки давньосхідної філософської традиції, які дозволяли осягати суть людини.

Давньокитайська філософська традиція висвітлювала людину як частину цілого, більш деталізуючи її місце та роль у світі. За уявленнями стародавніх китайців, людина виникла після того, як початковий ефір розділився на два початки: Інь і Ян, Світло і Тьму. Своєю появою він як би покликаний подолати цю розколотість світу, бо об'єднує в собі темне і світле, чоловіче і жіноче, активне і пасивне, твердість і м'якість, спокій і рух. Разом з Небом і Землею людство складає велику Тріаду, кожний член якої породжує свій, особливий світ, а разом – всю „безмежність речей". Серединне положення людини в світі визначає і „серединний шлях" як найбільш для нього прийнятний, диктує йому постійну роль посередника [9, 20].

Унаслідок взаємодії Інь та Ян утворюють 5 світових стихій: вогонь, воду, землю, дерево та метал [1, 73]. Слід відмітити, що засоби людської дії – дерево та метал вписано у світові процеси, а це означає, що людина розглядалась як органічна частина Космосу, здатна щось створювати та змінювати.

Взагалі система світоглядних уявлень „людина-світ" розглядалась виключно як єдине нероздільне ціле, яке взаємо визначає одне одного. Людина і світ – єдина система, яка підвладна єдиним законам еволюції. Людина взагалі, за давньокитайською традицією, найбільш повно виражає ці закони, виконуючи особисту функцію. Навіть розглядаючи зображення людини в мистецьких чи медичних трактатах, можна помітити, що саме вона слугує деяким зменшеним ескізом космосу, в яких збігаються всі елементи.

Давньокитайські мислителі вважали, що „між Небом і Землею людина цінніше за все" проте світ створений не заради людини, яка є лише передостанньою ланкою саморозвитку світу, і разом із Землею і Небом (які теж часом сприймаються як живі істоти) творить свою, особливу сферу буття, нині іменовану ноосферою. Людина – не володар Всесвіту, він не може диктувати йому свою волю, „впокорювати" і розпоряджатися. Якнайкращою стратегією поведінки для нього є „недіяння" і наслідування „природності", в крайньому випадку – „впорядковування" і усунення збоїв і помилок, що вкралися в процес еволюції. Людина взагалі не дуже виділяє себе з природи, він „мікрокосм", який сполучений з Космосом багатьма незримими зв'язками, які постійно впливають один на одного. Звідси – незмінне відчуття відповідальності за свої дії на вищому, „космічному" рівні [9, 20].

Проте не варто заперечувати, що на фоні торжества узагальненості прослідковуються ознаки поступової самоідентифікації особи. В конфуціанстві народжується ідеал „благородної людини", носія вищих моральних якостей, яка не „приєднується до зграї", не мириться з роллю знаряддя, не сприймає себе

„начинням”. Вищою цінністю вважалась гуманність, милосердя, яке припускає перш за все спілкування між двома індивідами. Зокрема, згідно Конфуція, благородна людина повинна бути ввічливою, правдивою, сміливою та доброю. [4, 171]. Шляхетна людина у своїх діях внутрішніми чинниками має певні життєві принципи, серед яких обов’язковими були: людинолюбство, повага до батьків (старших), виконання ритуалів. Низька людина за Конфуцієм не має внутрішніх переконань, діє під впливом юрби або безпосередніх життєвих потреб. Йдучи шляхом покірності, дотримуючись ритуалу, благородна людина не уподібнюється речі [4, 144].

Конфуціанство та даосизм не відкидаючи космоцентричних першооснов водночас звертались до людиноцентричних аспектів. Даосизм вказував на те, що небо і земля не наділені здатністю людяності і надають можливість жити власним своєрідним життям [3, 116]. Характерним в даному випадку є уявлення про існування небесного замислу по відношенню всього живого, і в першу чергу людини. Людина від народження отримує основу, під якою розуміють її сутність. Цю сутність надає космос і від людини цей процес не залежить. Однак, і за конфуціанським і за даосистським вченнями крім всезагальної, людина наділяється так званою змінною основою, яка вже повністю залежить від людини, її особистих зусиль протягом життя. При цьому людина не нав’язувала природі свій світогляд, а навпаки, мала природу як першооснову [7. 91].

У Стародавніх греків, як і в більшості народів Сходу ще не впорядкувалось усвідомлення особистості. Для того, щоб розкрити таємницю людини необхідно було відділити індивід від космосу, від узагальнюючої субстанції. Античність зробила лише крок на цьому шляху, але крок досить вагомий. Керуючись думками античних мислителів, можна зрозуміти, що саме вони відкрили сутність людини в філософському розумінні. В епоху ранньої і навіть зрілої античності не могла утвердитись ідея особистості в тій конкретній узагальненій формі, яка проявилась в суспільній свідомості в кінці античної епохи. Поступово космологічні сюжети витіснялись проблемами людини [9, 10].

Природа (макрокосмос) і людина (мікрокосмос) в досократівській філософії складали єдність. Проте було б помилковим з цього факту робити висновок, що „досократики” ототожнювали природу і людину, тіло і душу, матеріальне та ідеальне і не виділяли людини з навколишнього природного середовища. Вже Геракліт проводив відмінність між природою і людським світом. Софісти ж, які вперше висунули опозицію законів природи і правових норм, знамениту антитезу „незмінні закони природи – мінливі людські налаштування”, використовували як ідейний матеріал попередній розвиток теоретичної думки, все багатство грецької культури, перш за все її ціннісну орієнтацію на людину і її розум. Людина як тілесно-духовна істота – це взагалі центр всієї грецької культури, особливо періоду класики. Для грецьких істориків, скульпторів архітекторів, нарешті філософів, людина, її образ слугували свого роду „точкою відліку”, коли йшлося про мудрість, красу і інші форми досконалості.

За традицією, що давно склалася, вважається, що увага мислителів до сократівської епохи була спрямована на вивчення явищ природи, а дослідження антропологічних, у тому числі этико-правових, соціально-політичних, психологічних, гносеологічних проблем починається з софістів, Сократа і частково з Демокріта. Дана точка зору виявляється не такою беззаперечною, якщо розглядати їхні переконання в загальнокультурному контексті грецького суспільства періоду архаїки і ранньої класики. Пошук субстанції, тобто тієї „першооснови" всієї сутності, яка була вічною і „безсмертною" в зміні речей і яка служила кінцевим фундаментом людського життя і діяльності „досократики" неминуче пов'язували з визначенням місця людини в світі, усвідомленням значення людського життя.

Теза Протагора „людина є мірою усіх речей" вважається яскравим виявленням суб'єктивізму та релятивізму (принцип „все є відносним") у позиції софістів. Протагор розумів людину значно ширше. Він виділив не лише здатність до мислення, але й всю людську суб'єктивність. Людина розглядалась як конкретний окремий індивід, а всі знання, цінності, закони і звичаї були відносними [9, 10]. Він виходив з того, що, оскільки кожній речі можливі протилежні, взаємовиключні думки, людина не може орієнтуватися в світі: слід вибирати між двома протилежними думками. І людина здійснює цей вибір, приймаючи одну думку і відкидаючи протилежну. Тобто людина тільки в собі самій може знайти істину.

Саме проти цих принципів виступив Сократ, який вважав, що людина повинна ґрунтувати свою поведінку на надійних знаннях, а останні повинні бути остаточними, незмінними та завершеними. В античній філософії поворот до антропологічної тематики здійснив Сократ. Саме його вважають основоположником філософії людини. Для Сократа самопізнання стає найголовнішою і єдиною (на відміну від східної традиції) метою філософії. Унікальність за Сократом, базувалась на тому, що людині (і тільки людині) притаманний розум [9, 10]. Справжні знання, за Сократом, слід шукати в собі („Пізнай себе!" [8, 39]), бо безсмертна душа людини, пройшовши повне коло „космічних перевтілень", потенційно знає усе. Слід примусити її згадати забуте внаслідок вмирань та нових народжень, а для цього треба поставити людину в ситуацію суперечності із самою собою. Сократ бачив завдання філософії в дослідженні етично-пізнавальної сфери людського життя та діяльності. Він вважав, що людина більше всього потребувала пізнання себе і своїх вчинків, чіткого визначення програми і мети своєї діяльності, усвідомленні добра і зла, прекрасного і ганебного.

Сократ вважав, що вчинки людини визначаються ступенем її обізнаності. Ніхто не робить зла по своїй волі, а лише по невіданню. Подолання невідання допускає пошук того, що є істиною, а що помилкою. Безрезультатність спроб Сократа знайти етичні пояснення мінливості речей спричинила появу вчення Платона, згідно з яким доводилось існування незмінного надчуттєвого світу ідей. Істина, добре і прекрасне, пошуком яких був зайнятий Сократ, мали згідно бачення Платона ідеальний, тобто самототожний, незмінний і нероздільний характер.

За Платоном, людська душа складалась з трьох частин: перша з них виражає ідеально-розумну здатність, друга – вольову і третя – інстинктивно-афектну [9, 62]. Залежно від того, яка з цих частин бере верх, залежить доля людини, спрямованість її діяльності, значення її життя. Більшість людей знаходиться у владі емоцій і пристрастей, керується в своїй поведінці егоїстичними мотивами, а не істиною, справедливістю і розумом. Платон прагнув до подолання егоїзму людей і досягнення єдності інтересів в суспільстві та державі. Таким чином, відкидаючи егоцентричні принципи, Платон все ж керувався не стільки антропоцентричною, а соціоцентричною світоглядною основою.

В філософії Арістотеля об'єднуються дві антропологічні тенденції, що вже склались на той час. Однією з них була релігійно-етична, для якої характерний розділ людини і природи, іншою – космологічно-натуралістична, яка нерозривно пов'язувала людину з світом. Основою буття були чотири складові: матеріальна, формальна, дійова та цільова. Суть вчення про людину за Арістотелем полягає в наступному: головна відмінність людини від тварини – здатність до інтелектуального життя, яке передбачає моральну позицію, виконання певних правил та норм. Тільки людина здатна до сприйняття таких понять, як добро і зло, справедливість та несправедливість. Центральне поняття арістотелівської етики – доброзичливість, яка має два види: інтелектуальний та етичний. Інтелектуальний виникає здебільшого шляхом навчання, етичний – завдяки звичці. Доброзичливістю володіє не кожна людина, а лише та, яка зуміла її знайти, яка активно діє. Людина одержує вищу насолоду не в матеріальних благах, не в почестях, не в діяльності для користі, а в самому процесі діяльності. Для етики пагубну дію спричинювали крайнощі: недостатність та надлишок [2, 305]. Загальний мотив – знайти серединну лінію поведінки. Арістотель намагався не зводити людину, її сутність до крайнощів (частинка космосу, егоцентризм), а розвивати філософську систему змістовно та універсально.

Філософія завершального циклу античної філософії була чітко орієнтована на захист окремого індивіда. Пізня антична філософія постала індивідуалістичною, суб'єктивно забарвленою [8, 61]. Зокрема, Епікур у відповідності до зростання уваги до людини та її проблем, що відбувалася у еллініcтичний період, великого значення надавав етичному ученню. Людина, за Епікуром, є істотою, яка вміє відчувати, і її почуття складають основний критерій моралі. Найвищим добром Епікур визнає блаженство, насолоду [8, 65]. Саме в це час відбувається певний відхід від суто антропоцентричного спрямування філософської думки, на зміну якому приходять его- та соціоцентризм.

У філософській думці Стародавнього Сходу і Стародавньої Греції та Риму були розроблені глибокі та оригінальні уявлення про світобудову, вихідні початки буття. При цьому, людина органічно вписувалась у світову цілісність, орієнтуючись на фундаментальні підвалини буття, намагаючись виконувати волю вищих законів світу, змінити себе і ввести у стан гармонійної досконалості. Крім цього, вже значна увага приділялась і людині як самостійній

частинці великого цілого. Людина здатна не лише існувати, підкоряючись природі, а й жити і творити, виявляючи власну індивідуальність. Саме ці аспекти і були першопочатками формування антропоцентричного світогляду.

Таким чином дослідження витоків антропоцентризму як філософського напряму дає змогу визначити орієнтири подальшого розвитку, сформувати систему цінностей, утвердити в суспільній свідомості принципи, згідно з якими саме людина є своєрідним центром, навколо якого і для якого відбуваються всі процеси.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология мировой философии. Т. 1, Философия древности и средневековья, ч. 1: В 4 т. / Сост. В. Соловьев. – М.: Мысль, 1969. – 576 с.
2. Аристотель. Сочинения в четырех томах. Том 4. – М.: Мысль, 1983. – 830 с.
3. Даосизм. Пути обретения бессмертия / Сост. и пер. Е. Торчинов. – СПб.: Азбука-классика, 2007. – 607 с.
4. Конфуцианство, даосизм: от А до Я / Сост. Ю. Парфенова. – М.: АСТ, 2007. – 320 с.
5. Макаров Е. Проблема человека в истории философской мысли. – М.: Знание, 1986. – 63 с.
6. Платон Диалоги. – М.: АСТ, 2006. – 551 с.
7. Философия зарубежного Востока о социальной сущности человека / Под. ред. А. Сагадаева – М.: Изд-во УДН, 1986. – 156 с.
8. Чалоян В. Восток-Запад. Преемственность в философии античного и средневекового общества. – М.: Наука, 1979. – 216 с.
9. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / Редкол.: И. Фролов и др.; Сост. П. Гуревич. – М.: Политиздат, 1991.

РЕЗЮМЕ

И.О. Скакун. Антропоцентрические аспекты в древневосточной и античной философской мысли.

В статье указываются истоки антропоцентрического мировоззрения. Анализируются человекоцентрические представления в древневосточной и античной философской традиции, объясняется место и роль человека в мировоззренческой системе того времени.

SUMMARY

I.O. Skakun. Anthropocentric Aspects of Old Eastern and Ancient Philosophical Reflection.

The article considers the sources of anthropocentric worldview. The author analyses anthropocentric ideas in old eastern and ancient philosophical tradition, and explains the place and role of human in worldview system of that time.

Г.Г. Недюрмагомедов
Дагестанский государственный
педагогический университет

ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ СТАРШЕКЛАССНИКОВ В СВЕТЕ КОНЦЕПЦИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЦИВИЛИЗАЦИИ

В статье обосновывается необходимость экологического образования старшеклассников. Раскрываются структурные элементы содержания экологического образования. Основой содержания экологического образования – является система современных экологических знаний, актуализируемая концепцией устойчивого развития.

Обосновывается формирование системы экологических знаний на основе научных понятий, для успешного усвоения которых рекомендуется использовать схему формирования научных понятий Джозефа Д. Новака.

Актуальность экологических знаний вытекает из осознания той опасности, которую представляют для человеческого общества безудержная эксплуатация природных ресурсов и ускоренное необратимое изменение окружающей природной среды. Экологический кризис является следствием всей совокупности хозяйственной деятельности нашей цивилизации и проявляется в изменении характеристик природной среды в масштабах планеты, а, значит, опасен для всего населения Земли. Поэтому справедливо, на наш взгляд, академик А.Д. Урсул и другие ученые называют этот кризис «антропоэколгическим», подчеркивая тем самым его «человеческую рукотворность» [8].

Экологический кризис является наибольшей опасностью, стоящей сегодня перед человечеством. Каковы же пути преодоления глобального самоуничтожения рода Homo sapiens и большей части биосферы? Ученые-педагоги Н.Ф. Винокурова, А.Н. Захлебный, Д.Ж. Маркович, Н.П. Несговорова, В.В. Николина, Н.М. Семчук, И.Т. Суравегина, З.И. Тюмасева, Е.К. Янакиева и другие считают, что проблема может быть решена только в случае минимизации загрязнений, произведенных человечеством, до уровня, с которым природа Земли будет в состоянии справляться самостоятельно.

Н.Н. Моисеев считает, что человек должен быть способным видеть множество альтернатив своего поведения, согласных с законами природы, и делать выбор, обеспечивающий свою будущность [3]. В настоящее время сохранение человеческого вида требует новых стратегий цивилизационного развития. Одной из них является концепция устойчивого развития человечества. Мы, будучи современниками грандиозной трансформации мирового сообщества, не можем объективно понять масштаб происходящих явлений и оценить их разностороннее влияние. Согласно системным представлениям, в мире все взаимосвязано и ущерб, наносимый отдельным частям целого, может непредвиденным образом сказаться на состоянии всей системы.

В 1987 г. комиссия под руководством Гру Харлем Брундтланд опубликовала доклад «Наше общее будущее», в котором заострялся вопрос о необходимости поиска новой модели развития цивилизации. С этого времени широкую известность получил термин «устойчивое развитие» (sustainable development), под которым стали понимать такую модель движения вперед, при которой достигается удовлетворение жизненных потребностей нынешнего поколения людей без лишения такой возможности будущих поколений. В июне 1992 г. на «Конференции ООН по окружающей среде и развитию» в Рио-де-Жанейро получила признание концепция устойчивого развития человечества, основные положения которой были изложены в документе под названием «Повестка дня на XXI век» («Agenda 21»). Впервые человечество поставило задачу корректировки хозяйственной деятельности с учетом интересов будущих поколений – сохранения для них природных ресурсов и благоприятного климата на Земле. Однако на фоне продолжающегося в РФ глубокого экономического кризиса с галопирующей инфляцией, переделом собственности, впервые появившейся безработицей, созданием «псевдодемократического государства» идея устойчивого развития населением страны всерьез не воспринимается. Идея устойчивого развития подвергается в РФ и других странах мира критике, так как ее содержание направлено на содействие целям глобализации, и реально не ставится задача перехода всей человеческой цивилизации на новые отношения с природой: ее содержание направлено на оздоровление природной среды – фактически только территорий стран «золотого миллиарда». Несмотря на ряд мер по предотвращению глобального экологического кризиса, принятых на различных уровнях, положение не только не улучшается, но становится все более угрожающим. Это признал и Генеральный секретарь ООН – Кофи Аннан в своем докладе о ходе осуществления принятой на конференции в Рио-де-Жанейро программы, отметив, что за прошедшее десятилетие попытки человечества содействовать развитию и остановить деградацию окружающей среды были малоэффективными и в целом провалились [6]. Представители стран «золотого миллиарда» считают, что препятствиями на пути достижения целей, так называемого «устойчивого развития человечества», являются: увеличение бедности, особенно в сельских регионах; провал в реализации рекомендаций о предоставлении развитыми странами финансовых средств в размере 0,7% своего ВНП в качестве официальной помощи развитию; продолжающаяся маргинализация женщин, усиливающийся разрыв между доступом мужчин и доступом женщин к ресурсам и управлению ресурсами; отсутствие реальной эффективной поддержки «образованию для будущего»; отсутствие политической воли по выполнению существующих правовых механизмов, что проявилось в ратификации важнейших для человечества протоколов, Киотского и Картахенского, лишь малым числом государств, а также отсутствие адекватного выполнения необязательных (рекомендательных) документов, принятых на конференции в Рио; неадекватность усилий по снижению вредного влияния глобализации на здоровье, образ жизни, безопасность пищи, промышленные отношения, культуру и другие сферы; недостаточность

внимания, уделяемого побочным эффектам глобализации, приватизации и политики ВТО; увеличение в последнее время военных конфликтов и рост финансовых статей по обороне в бюджетах государств.

Утверждения ряда ученых о том, что «изменившиеся правила хозяйствования во многих странах мира способствуют созданию твердого фундамента нового сбалансированного мироустройства» [2], не соответствуют реальности [5]. Это порождает, расширяет и усиливает новые глобальные угрозы, в частности – терроризм. Так называемый «террористический» акт 11 сентября 2001 г. стал поводом для эскалации гонки вооружения, значительного роста военных расходов и ставки на силовые методы решения глобальных проблем, в том числе и экологических. Оценивая результаты и эффективность претворения в жизнь решений Конференции по окружающей среде и развитию (1992 г.), мы должны констатировать, что фактически произошло возрождение утилитарного прагматизма, презрения к идеалистическим ценностям, реализуется ошибочная идея «возможности решения регионального экологического кризиса» (в развитых странах), забывая при этом, что региональные кризисы – это системные составляющие глобального экологического кризиса и они не могут быть разрешены по частям. В этих условиях большое значение приобретает общее и экологическое образование. Оно рассматривается как одно из немногих эффективных средств преодоления экологического кризиса на глобальном и национальном уровнях, т.е. изменения нарушившегося равновесия в системе «человек – технология – природа». Однако необходимо отметить, что утверждение ученых (С.Н. Глазачев, В.С. Крисаченко и др.) о ведущей роли общего и экологического образования в преодолении экологического кризиса является ошибочным. Основные причины экологического кризиса и действенные пути их решения лежат вне компетенции и реальной возможности современной системы образования. Н.С. Назарова считает, что экологическое образование – это многоаспектный процесс, включающий в себя: «во-первых, формирование научной системы знаний в области взаимодействия общества и природы, т.е. рационально-логическую грань сознания личности; во-вторых, воспитание гуманистического мироощущения (эмоционально-чувственного мира личности); в-третьих, формирование волевого фактора, без которого невозможна реализация экологических знаний и чувств в практической деятельности» [4]. Экологическое образование в старшей школе фактически является основой затянувшегося становления системы непрерывного экологического образования. Старший школьный возраст можно рассматривать как ключевую ступень экологического образования, поскольку именно в этот период жизни личность приобретает основы личностной культуры, ее базис, соответствующий широкому кругу общечеловеческих ценностей. Именно в этот возрастной период происходит осознание особой универсальной ценности природы для общества и человека, понимание важнейших взаимосвязей в системе «человек – общество – природа», осознание роли антропогенного фактора в измерении природных комплексов, обеспечивается широкое включение учащихся в практическую экологическую деятельность. Только в

старшем школьном возрасте при систематической и целенаправленной эколого-воспитательной работе в процессе учебной деятельности можно сформировать систему научных экологических знаний, ценностных экологических ориентаций, положительной мотивации по отношению к экологической деятельности, ответственное отношение к природной среде, что является необходимыми условиями и факторами становления и развития основ экологической культуры.

Экологические знания – это минимально необходимый каждому члену общества объем знаний, который служит цели безвредного и малоотходного производства, сбережению природных ресурсов и энергии, восстановлению хозяйственной и иной деятельности, а также окружающей природной среды и формированию бережного отношения к ней. Постольку экологическое образование является связующим звеном между современным состоянием цивилизации и ее будущим развитием, сегодня ученые и педагоги стремятся *экологизировать систему образования*, усилить его роль в воспитании будущего экологически мыслящего человечества.

Под *экологическим образованием старшеклассников* нами понимается непрерывный специально организованный процесс обучения, воспитания и развития учащихся, направленный на формирование системных научных и практических природоохранных и экологических знаний об окружающей среде, умений и навыков экологической деятельности и формирование основ экологической культуры. Экологическое образование старшеклассников создает необходимые предпосылки для того, чтобы изменения в личности шло в направлении, помогающей ей освоить современную, «эколого-гуманистическую» (Д.Н. Кавтарадзе) научную картину мира XXI века и сформировать в процессе учебной деятельности базовые основы экологической культуры. В этой связи экологическое образование по своим целям и содержанию обращено не только к когнитивному и деятельностному компонентам, но и к эмоционально-эстетическому и ценностно-смысловому, которые образуют базовое ядро содержания экологической культуры.

Таким образом, сущность экологического образования старшеклассников – формирование новой научной картины мира и адекватной системы деятельности. Разноаспектность и дифференцированность современного экологического знания ставят серьезные вопросы: что должно быть отобрано в качестве основ в программах школ, чему должны быть отданы приоритеты. Остается открытым вопрос о том, каким должно быть *содержание экологического образования* в старшей школе. С одной стороны, общепризнанна необходимость общего экологического образования, а с другой – много неопределенностей в предметном поле, композиции дисциплины в качестве обязательной в школьном образовании.

Для решения проблемы отбора содержания экологического образования необходимо разработать такую процедуру отбора и такие критерии отбора, которые могли бы обеспечить первоначально оптимальное содержание основного блока содержания, представляющего собой систематизированную систему научных знаний, умений, навыков и воспитательных аспектов.

Содержание экологического образования должно отвечать предметным и психолого-педагогическим требованиям, обеспечивающим соблюдение следующих принципов: целостности основных направлений науки, т.е. обобщенности и систематизированности содержания; единства и дифференциации эмпирического и теоретического вида содержания, научного и практического значения его составляющих, обеспечивающих определение главных, наиболее существенных компонентов целей обучения; полноты содержания в пределах времени, отведенного на изучение данного предмета; преемственности содержания с учетом уровня усвоения ранее полученной информации при изучении базовых предметов; схематизации и моделирования содержания; соответствия содержания предмета возможностям учебно-материальной базы учебного заведения с учетом перспектив ее развития на ближайший период.

Содержание экологического образования состоит из четырех структурных элементов. Первым элементом являются *знания* (в основном – биоэкологические и химико-экологические). Экологическое знание включает в себя лексику, факты, законы, теории, прикладные, методологические и оценочные знания. Экологические знания – важные социальные ценности, поэтому знаниево-ориентированное содержание образования имеет определяющее значение. Для освоения знаний старшеклассниками и применения их на практике необходимы умения (второй элемент содержания образования), достигаемые освоением ими *опыта осуществления способов деятельности*. Следующим элементом является *опыт творческой деятельности*. Опыт постепенно наращивается старшеклассниками, проходя этапы образования и самообразования, в процессе которых учащиеся учатся проявлять творчество. Научение творчеству основывается на осознанном подходе к уже имеющимся, накопленным знаниям и умениям. Четвертым элементом содержания экологического образования является *опыт эмоционально-ценностного отношения* к окружающей природной среде. Любая деятельность личности основывается на потребностях и мотивах, которые, в свою очередь, вызывают у старшеклассников определенные отношения, оценку различных объектов, удовлетворяющих эти потребности, и соответствуют мотивам. Чувства и эмоции регулируют оценку окружающего с точки зрения соответствия каждого из объектов потребностям и мотивам субъекта.

Все элементы содержания экологического образования становятся достоянием каждого учащегося в процессе образования, в ходе обучения. Основой содержания экологического образования учащихся старших классов является система современных экологических знаний.

Преподавание экологических знаний должно быть ориентировано на обучение базовым экологическим понятиям, при изучении естественнонаучных дисциплин, которые, будучи усвоенными, трансформируют познавательную систему и способствуют созданию новой основы для дальнейшего обучения. Понятие – это конкретное знание о конкретном предмете. Идентификация экологических понятий – важный вид учебной деятельности на уроках естественнонаучных дисциплин. Как считает Р. Гальярди, базовые

экологические понятия – это структурирующие понятия [10]. Как только старшеклассники усвоят структурирующие понятия, способность к обучению изменяется – появляется возможность восприятия новой информации (новых экологических знаний). Формирование системы экологических знаний основано на усвоении старшеклассниками системы базовых биоэкологических и естественнонаучных понятий. Понятие – это «основная форма логического мышления, в которой отражается сущность предмета (т.е. совокупность всех его существенных признаков)» [7]. Формирование понятий является одной из главных задач обучения, так как овладение экологическими знаниями – это прежде всего овладение соответствующей системой научных понятий данной дисциплины. По существу, формирование понятий есть способ структурализации знания. Система понятий отражает логику науки, ее ведущие идеи, теории, развитие научных понятий; позволяет понять огромное разнообразие фактического материала и служит интегративным фактором знания, отражающим в сознании человека системы реальных связей и отношений действительной картины мира. Понятия составляют основную часть содержания учебного предмета (понятийное содержание). Понятийное содержание – это обоснованно выделенная, методически преобразованная и последовательно изложенная совокупность научных понятий и способов действий с ними, включенных в состав учебного содержания в соответствии с его целями, логикой построения предмета и возрастными особенностями учащихся. Логика учебного предмета, отражающая логику соответствующей науки, характеризуется системой научных понятий, входящих в программу курса, последовательностью их расположения и характером связей между ними. Каждая наука и каждый учебный предмет имеют свою систему научных знаний. Ядро системы научных знаний образуют понятия. А.В. Усова считает, что если законы выражают связи между понятиями, то теории – уже более широкие связи между понятиями, включая законы и основные основополагающие принципы, составляющие ядро теорий [9]. Наиболее общие для многих наук понятия, фундаментальные законы и теории образуют научную картину мира. Основные компоненты системы научных знаний (в том числе по экологии) можно представить следующим образом (рис. 1):

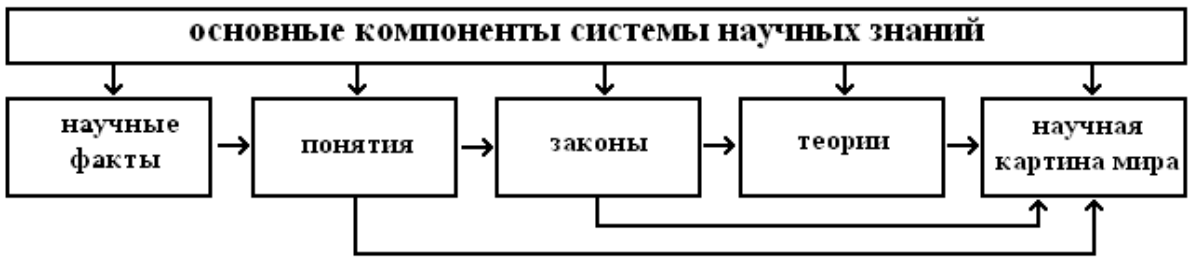

Рис. 1. Основные компоненты системы научных знаний

Научные экологические понятия вводятся в науке в результате открытия новых научных фактов и явлений, которые невозможно объяснить на основе уже имеющихся научных теорий. Для их обозначения вводятся термины.

Введение новых научных понятий стимулирует создание новых теорий, разработка которых также сопровождается введением в науку новых понятий. Большие возможности в совершенствовании процесса обучения экологии представляет структурирование учебного материала на основе схематического предоставления учащимся учебной информации. Система структурообразующих экологических понятий способствует установлению взаимосвязи с окружающим миром и формированию современной научной картины мира, составной частью которой является биологическая и экологическая составляющие. Считается, что экологические понятия способствуют отбору соответствующей необходимой информации и выработке смыслового значения. Экологические понятия – основное средство учащихся в постижении окружающей реальности, предметных знаний. С помощью экологических понятий старшеклассники осваивают и понимают окружающий природный мир. Поэтому система экологических понятий имеет большое значение в учебной деятельности. С ее помощью старшеклассники, отбирая информацию, придают ей смысловое значение, и «понимая, научиться».

Для эффективного (и последовательного) изучения старшеклассниками учебного материала, можно рекомендовать схему формирования понятий Джозефа Д. Новака (рис. 2).

При изучении нового учебного экологического материала схема формирования понятий Дж. Новака [1] является наиболее эффективной. Старшеклассники выделяют в тексте ключевые слова (понятия), затем переходят к их перечню. Поскольку каждому слову соответствует понятийный символ, важно, чтобы старшеклассники научились различать обычные языковые символы соответствующих понятий. Завершив идентификацию символов соответствующих экологических понятий, старшеклассники их классифицируют, переходя от самых общих и емких понятий (встречающихся в рассматриваемом тексте), к более специальным (и менее емким). Затем понятия классифицируются в виде иерархической структуры (в форме пирамиды), где более общие понятия располагаются в верхней части схемы, а самые специальные узкие – ниже, в порядке убывания.

Следующим шагом является формулирование утверждения (или суждения), которое точно должно передавать смысловое содержание изучаемого материала. Необходимо разграничить «парные» понятия и подобрать соответствующую символику для обозначения взаимосвязей между ними. Построив приемлемую иерархическую структуру и определив соответствующие каждой паре понятий связующие слова и линии, устанавливают взаимосвязи между понятиями (расположенными в разных частях схемы). На схеме указываются перекрестные связи и обозначают линиями их отношения (они помогают учащимся понять смысловое содержание текста в целом). Можно также увязать предыдущие понятия с последующими. Построение схемы формирования понятий требует от старшеклассников не только знаний, но и умения их обобщать и оценивать, способностей обнаруживать и осмысливать взаимосвязи между понятиями и системами понятий.

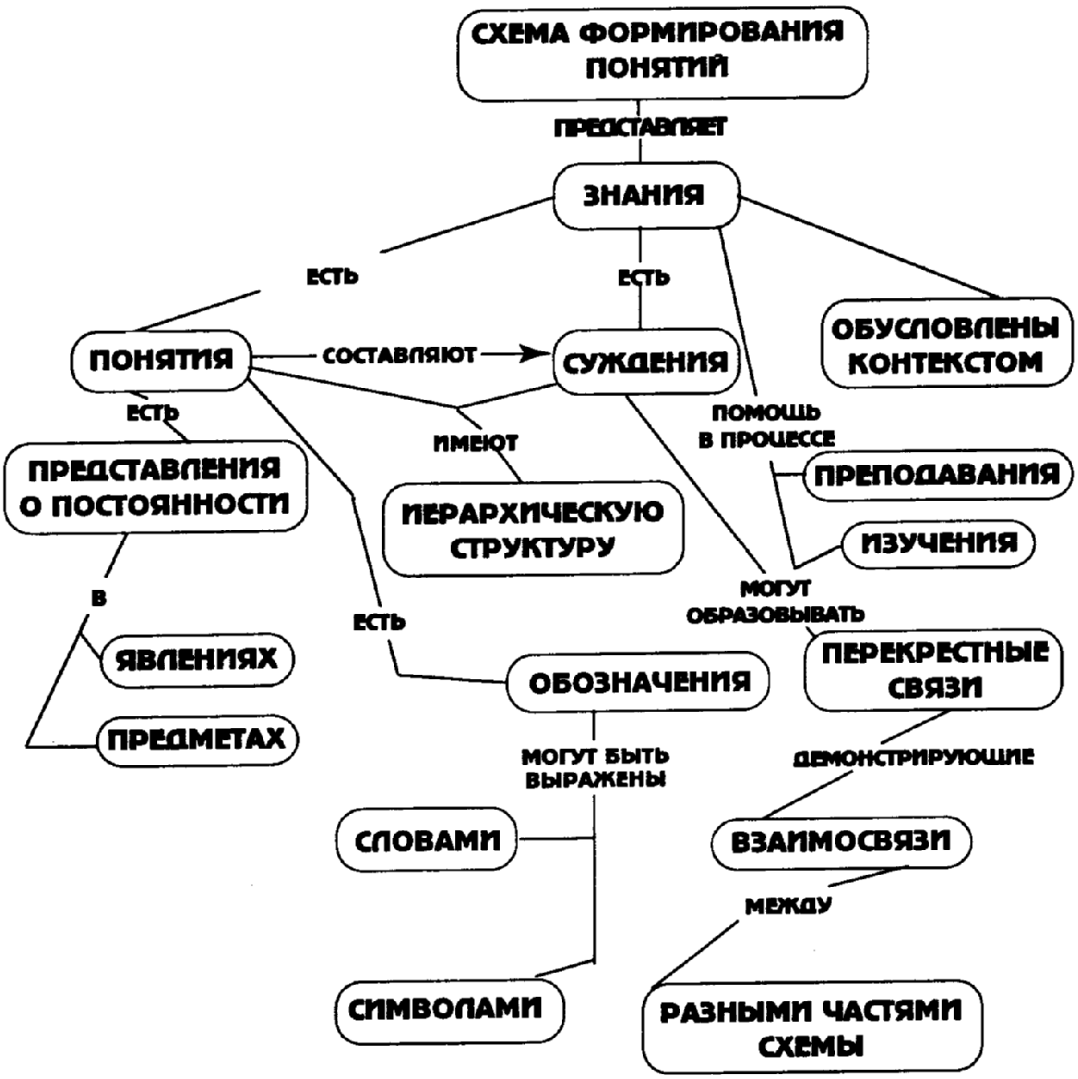

Рис. 2. Схема формирования понятий Джозефа Д. Новака

Рассмотренная схема должна обязательно через некоторое время подвергнуться переосмыслению (и усовершенствованию). Со временем старшеклассники начинают воспринимать схему формирования понятий как инструмент познания, особенно в плане ее применения для определения уровня знаний и как часть оценочного механизма. Данную схему можно использовать и учителям в планировании процесса обучения: она помогает ввести в текст ключевые экологические понятия и взаимосвязи, определить последовательность изложения материала, начиная с более емких и общих экологических понятий. Данные схемы эффективны при планировании учителями отдельных занятий и, конечно, полной программы учебного курса по экологии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Джозеф Д. Новак. Схема формирования понятий и ее роль в учебном процессе // Перспективы: сравнительные исследования в области образования. – 1996. – Т. XXY. – № 1. – С. 87–95.

2. Моисеев Н.Н. «Устойчивое развитие» или «стратегия переходного периода»//Зеленый мир. – 1995. – № 14. – С. 3–5
3. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 351с.
4. Назарова Н.С. Охрана окружающей среды и экологическое воспитание студентов. – М.: Высш. шк., 1989. – 104 с.
5. Народонаселение мира в 2001 году. Этапы и вехи: население и экологические изменения. – Нью-Йорк: UNFPA, 2001. – 92 с.
6. Осуществление Повестки дня на XXI век / Доклад Генерального секретаря ООН. – Комиссия по устойчивому развитию, действующая в качестве подготовительного комитета Всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию. 28 января – 8 февраля 2002 г. – Режим доступа: http://www.un.org /russian/conferen/wssd/docs/ecn17-02pc2-7.pdf
7. Охитина Л.Т. Психологические основы урока – М.: Просвещение, 1977. – 96 с.
8. Урсул А.Д. Переход России к устойчивому развитию. Ноосферная стратегия. – М.: Издательский дом «Ноосфера», 1998. – 500 с.
9. Усова А.В. Формирование у школьников научных понятий в процессе обучения. – М.: Педагогика, 1986. – 174 с.
10. Gagliardi R. 1983. «Les concepts structurants de la biologie». Actes des Ve journees internationales sur l′education scientifique. Chamonix (France). – p. 545–552.

РЕЗЮМЕ

Г.Г. Недюрмагомедов. Формування системи екологічного знання старшокласників у світлі концепції стійкого розвитку цивілізації

У статті обгрунтовується необхідність екологічної освіти старшокласників. Розкриваються структурні елементи змісту екологічної освіти. Основою змісту екологічної освіти - є система сучасних екологічних знань, що актуалізується концепцією стійкого розвитку.

Обгрунтовується формування системи екологічних знань на основі наукових понять, для успішного засвоєння яких рекомендується використовувати схему формування наукових понять Джозефа Д. Новака.

SUMMARY

G.G. Nedurmagomedov. Formation of the System of Ecological Knowedge of the Senior Pupils on the Basis of the Firm Civilization Development.

The article touches upon the problem of necessity of the ecological education of the senior pupils. The structural elements of the ecological education content are revealed. The mains of the ecological education is a system of the modern ecological knowledge.

The formation of the system of the ecological Knowledge is described on the basis of scientific terms. It is recommended to use the scheme of formation the scientific terms by D.D. Novak.

В.І. Пустовойт
Верховна Рада України

ВЧЕННЯ ПРО НООСФЕРУ ЯК ЗАПОЧАТКУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД СТАНОВЛЕННЯ ПЛАНЕТАРНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

У статті розглядаються тенденції "гуманізації природи" та "натуралізації людини". Саме на цьому шляху виникає можливість виходу людства з екологічної кризи в ході становлення планетарної цивілізації. При цьому вчення В.І. Вернадського про біосферу й ноосферу виконує методологічну функцію у визначенні індикаторів рівня екологічної культури, параметрів глобалістського мислення людства та його складових від етносів, націй, соціальних угрупувань до індивідуумів.

В.І. Вернадський вперше в історії науки звернув увагу на проблеми глобалізації освіти та три універсальні умови її розвитку: перша – розвиток знання і його наукової організації, друга – демократизація суспільного й державного життя, третя – розповсюдження єдиної культури на всю земну кулю. Останню умову В.І. Вернадський уточнює тезою про доступність єдиної культури (перш за все на базі науки) для всіх країн і всіх народів, для всього людства, тому що саме наукове знання обумовлює єдність людської культури незалежно від історичного часу та географічного місця.

"Онаучена культура" і "окультурена наука" повинні стати основою вищої освіти, котра в свою чергу стане одним з інструментів розбудови "високої цивілізації" (так називають прагнення глобалістів побудувати нову цивілізацію). Йдеться про повернення до універсалістського принципу, який визнає єдність людства, про багатомірний, стохастичний світ, в якому нелінійність реалізується через людську свободу і творчість. Нелінійність цивілізаційного процесу пов'язана з "самодетермінацією людини" через діалог культур. Автохтонна логіка минулих обставин (традицій) людини відтворює певне коло, з якого можна вирватися, якщо звернутися до досвіду інших народів і культур.

Потреба в такому зверненні зростає в періоди криз, коли з'являється гостра незадоволеність підсумками власного розвитку. Почуття краю власного досвіду веде нашу свідомість до місця зустрічі двох або кількох культур. Тільки за такого підходу до буття людини та її свідомості стає можливим дійсно докорінне перепрограмування її долі. За Г. Бейтсоном "висока цивілізація" характеризується: а) поверненням до втрачених архаїчних форм екологічного мислення, яке зараз залишилось, мабуть, тільки у бушменів, ескімосів і деяких інших народів; б) наявністю сучасних інформаційних технологій для розповсюдження і збагачення вищенаведеної мудрості екологічного мислення; в) трансформацією певних інституцій (системи освіти, церкви тощо) з метою підтримки мудрості екологічного мислення в людській популяції, "преадаптації" людини при зустрічах з непередбаченими ситуаціями; г) обмеженістю трансакцій з навколишнім середовищем, пов'язаних з

використанням невідновлювальних природних ресурсів, чекання технологічного прориву в енергетиці [2, 461].

Звернення В.І. Вернадського до проблем освіти, вищої зокрема, пов'язане з його концепцією переходу "біосфери" в "ноосферу". Цей перехід буде, на його думку, важким, оскільки буде пов'язаний з переглядом того, що утвердилось у нашій свідомості, у нашому складі думок. Епоха ноосфери – це тільки можливість, і вона необов'язково буде перетворена на дійсність. Епоху ноосфери слід будувати. Для цього необхідні значні зусилля і нові принципи нашої життєдіяльності. Необхідні нові знання, нове мислення, нова мораль і нові спільні зусилля. На думку М.М. Мойсеєва, необхідна спеціальна синтетична наукова дисципліна – "теорія ноосферогенезу" [3, 85].

Деякі принципи такої теорії у вигляді базових ідей, концепцій, цінностей вже існують. Серед них передусім слід назвати "категоричний імператив" (І. Кант), "етику ненасильства" (Л.М. Толстой, Махатма Ганді, М.Л. Кінг), "етику шанобливості до життя" (А. Швейцер), "принцип співчуття" (С.В. Мейєн), "принцип відповідальності" (Г. Йонас), принцип синергізму (І. Пригожин), принцип "нерівної рівності" (Г.С. Сковорода), "екологічний імператив" (М.М. Мойсеєв), цінність любові як ознаки людяності" (К. Войтила), "культуру провини" і "культуру сорому" (Р. Бенедикт), "принципи екорозуму" (Г. Бейтсон), "цінності нового революційного гуманізму" (А. Печчеї), "науку як планетарне явище, інтегратор культури" (В.І. Вернадський) тощо.

На думку Р. Бейтсона, *"розум – є необхідною, неминучою функцією систем відповідної складності всюди, де складність подібного рівня виникає"* [2, 448]. Він визначив мінімальні вимоги для систем, що відповідають критеріям розумності: по-перше, система повинна оперувати з відмінностями й на основі відмінностей; по-друге, система повинна складатися із замкнених петель або мереж, уздовж яких повинні передаватися відмінності та трансформи відмінностей; по-третє, багато подій у системі повинні енергетизуватися швидше отримувачем, ніж стартером діяння; по-четверте, система повинна бути здатною до самокоригування у напрямку гомеостазу і/або в напрямку збігання. Існує дивовижна тотожність між одиницею еволюційного виживання і одиницею розуму. Раніше за одиницю виживання вважали таксономічну ієрархію: індивид, підвид, вид. Зараз складається нова ієрархія одиниць: ген-в-організмі, організм-в-середовищі, екосистема й ін. Тобто, у наш час під екологією в найбільш широкому значенні треба розуміти вивчення взаємодії та виживання ідей і програм у певних контурах, тобто відмінностей, комплексів відмінностей тощо.

Епістемологічна помилка вибору неправильної одиниці може призвести до тези "Людина проти природи". Така теза, у свою чергу, призведе до реалій типу "Чорнобильська зона відчуження" і заклику "Зробимо найпотужнішу зброю, щоб знищити неприємних сусідів". Тобто існує екологічна проблема дурних ідей, так само, як існує екологічна проблема бур'янів. Характеристика системності така, що базова помилка відтворює сама себе. Вона, як ракова пухлина, проростає скрізь тканину життя і призводить все до хаосу. Коли

людина обмежує свою епістемологію і діє на базі передумови "Крім мене самого, мого виду і моєї організації мене нічого не цікавить", то вона "обрубує" інші елементи так званої петльової (стільникової) структури. Такий склад мислення, ймовірно, може призвести до думки зробити, наприклад, з Чорнобильської зони відчуження смітник для відходів людської діяльності, або з тієї чи іншої країни "тигель" задля "переплавки" терористів з усіх країн. Той, хто так думає, забуває про те, що екоментальна система Чорнобильської зони є частиною більш широкої екоментальної системи. Тож, якщо Чорнобильську зону примусити "збожеволіти", то її "божевілля" інкорпорується в більшу систему нашого буття і мислення.

Першопричиною виникнення екологічних ніш для дурних ідей є наявність подвійних стандартів, релятивістської моралі. Зразками таких стандартів можуть бути "норми" типу: "Моя віра правильна, а всі інші єретичні або хибні", "Наші терористи – не терористи, а борці за свободу, а ваші так звані борці за свободу є насправді терористами", "Наша земля священна, тому її не можна забруднювати, а ваша територія приречена бути нашим смітником"…

Для В.І Вернадського подібні зразки подвійної моралі принципово неможливі, бо в основі його моральних оцінок точні наукові висновки: "Геологічний еволюційний процес відповідає біологічній єдності і рівності всіх людей –Homo sapiens і його геополітичних предків Sinanthropos та ін., нащадки котрих для білих, червоних, жовтих і чорних рас – розвиваються будь-яким чином серед них усіх безперервно і в незліченних генераціях. Це закон природи. Всі раси поміж собою схрещуються і дають плідних нащадків" [6, 508]. Тут доречно згадати тезу К. Маркса про те, що "не може бути вільним той народ, який пригнічує інший народ. Сила, котра йому необхідна для пригнічення іншого народу, в решті решт обертається проти нього самого" [4, 509]. Теза, крім політичних аргументів, містить, як бачимо, і екоментальні елементи. Але К. Маркс розумів історію як вияв "економічної стихії", яка породжує хаос, кризу, розруху, доки людство не зрозуміє, що ці обставини керують її долею. Саме для того, щоб керувати обставинами, треба позбутись, на думку К. Маркса, причини економічної стихії, тобто приватної власності. З цього безпосередньо робиться висновок про заміну її суспільною власністю, перехід до планової економіки. Але К. Маркс не передбачив того, що новим фактичним власником всього суспільного багатства та його розпорядником стане національна політична бюрократія, що вона, щоб зберегти свої привілеї, змушена буде балансувати на межі тиранії і тоталітаризму. Крім того, закрита економіка соціалістичних країн виявилася неекономічною, несинергічною, тобто нежиттєздатною. Це й призвело наприкінці 90-років до системної кризи країни соцтабору із централізованою плановою економікою.

Подолати усі антагонізми ринкової економіки, на думку Р. Арона і У. Ростоу, можна на шляху переходу до "індустріального суспільства", де виробництво контролюють не власники засобів виробництва, а освічені менеджери-адміністратори. Але ідеї, породжені індустріальною революцією, можна звести до наступних лозунгів: "Ми проти навколишнього середовища", "Ми проти інших людей", "Значуща одиниця – індивідуум, окрема компанія,

окрема нація і ін.”, “Ми можемо в односторонньому порядку контролювати навколишнє середовище й повинні домагатися такого контролю”, “Межі нашого оточення можуть нескінченно розширятися”, “Репрезентом здорового глузду є економічний детермінізм”, “Технологія і науково-технічний прогрес забезпечать нас усім”.

Для розв’язання проблем, які виникають у ході становлення планетарної цивілізації, на зміну концепції індустріалізму з’являється теорія постіндустріалізму (Д. Белл) та її модифікаціїї (А. Тоффлер, Г. Кан, З. Бжезінський). Визначальним фактором в “постіндустріальному суспільстві” має бути не капітал, а нове знання і влада у вигляді “нового класу” технократів і висококваліфікованої інтелігенції. Нові інтелектуальні технології (системний аналіз, імітаційне моделювання, інформаційні технології, глобальне прогнозування тощо) позбавлять суспільство від національних, класових, расових та інших конфліктів, допоможуть створити суспільство загального добробуту… Основою прогресу суспільства як технічного, так і соціального, мають стати “мультиверситети” – конгломерати академічних інститутів, вищих навчальних закладів і “фабрик думок”. Проголошується “ера мерітократії”, тобто влади, яка визначається здібностями, талантом, знаннями. Усі державні, наукові, культурні інститути повинні стати мерітократичними. Це й визначає одну з головних функцій мерітократії – розробку ефективної техніки зберігання влади. Цікаво відзначити, що у В.І. Вернадського є подібні думки: *“Власне кажучи, наукова думка при правильному розумінні державної справи не повинна протистояти державній владі, бо вона є головним, основним джерелом народного багатства, основою могутності держави*” [6, 105].

З точки зору ноосферогенезу, той, хто отримує перемогу над навколишнім середовищем, руйнує сам себе. Тому сьогодні дуже актуальною стає проблема показників і індикаторів глобального розвитку, критеріїв прогресу та безпеки екосистеми “людство + природа”. Розробка репрезентативної системи показників для глобального моделювання можлива лише за умови використання системно-структурного підходу, широкого застосування сучасних методів багатокритеріального оцінювання, визнання людини як вирішальної сили ноосферогенезу й неминучості кардинальних соціально-економічних, політичних і культурних перетворень суспільства в напрямку його гуманізації й інтеграції. Саме для цього створена нова комплексна міжгалузева наука – глобалістика. Нею вже накопичений певний досвід і здобуто важливі результати. По-перше, з’ясовано, що застосування показників і індикаторів для опису якісних процесів значно поліпшило достовірність глобальних моделей і якість проектів, розширило їхні можливості; по-друге, доведено, що, незважаючи на швидке зростання кількості показників, які використовуються, їх підбір залишається довільним і поки ще не відповідає критеріям повноти й достатності; по-третє, зафіксована майже повна відсутність методів зведення концептуальних категорій до емпірично визначених індикаторів, без чого питання практичного використання теоретичних моделей залишається дуже проблематичним; по-четверте,

зосереджена увага на розробці питань взаємозв'язку показників різних підсистем, моделей виходячи з вимог цілісності.

Автори монографії "Глобалізація і безпека розвитку" зазначають, що на початку XXI ст. особливо виявляються нові закономірності, які діють синхронно і в одному напрямку: це, *"по-перше, колосальне зростання масштабів глобалізації, по-друге, стрімке прискорення процесів глобалізації, по-третє, посилення і поглиблення глобальної інтеграції"* [5, 12–13]. Відмінити або відкласти ці процеси неможливо. Їх можна дослідити й згідно результатів досліджень ухвалювати відповідні рішення.

Найбільш розвинуті країни з ринковою економікою сьогодні постали перед альтернативою: або забезпечити поступовий, еволюційний розвиток всього глобалізованого світу, або в осяжному майбутньому зіткнутися з такими глобальними проблемами, з якими вже буде неможливо впоратися. До речі, на думку Г. Бейтсона, заважають цьому *"деякі помилки в мисленні й тенденціях західної культури"* [2, 456], тому корекція культурних орієнтацій може позбавити світ від загрози руйнування.

В.І. Вернадський своїми ідеями й відкриттями набагато випередив свою епоху, особливо в загальнотеоретичних і філософських підходах. По-перше, це ідея про геологічну довічність життя. Із висновком про "всюдність життя" у просторі В.І. Вернадський зробив також висновок про його "завждість", тобто довічність і безперервність у часі. Лише наприкінці його життя з'явились перші фактологічні дані про біогенну природу стародавніх осадочних порід Землі, про наявність в них бактеріальних організмів. По-друге, це ідея В.І. Вернадського про геологічну роль людини й людства в переході біосфери в стадію ноосфери. Ця його думка тривалий час сприймалась як гіперболічна метафора, і тільки в наш час знайшла підтвердження в зв'язку з виникненням екологічних проблем і спробами вирішити їх у планетарних масштабах. По-третє, це стосується ідеї зростаючої ролі науки в розбудові ноосфери. Саме наука розглядається ним як основна сила ноосферогенезу, як інтегратор культури, універсальна база освіти й виховання, морального вдосконалення людини [6, 91–93]. Величезні можливості науки, як передбачав В.І. Вернадський і як це підтвердили дослідження Римського клубу, можуть служити як на користь людям, так і сприяти самознищенню цивілізації. За певних зусиль з боку людства може здійснитися перехід біосфери у стан ноосфери, тобто "в царство розуму людського" [7, 127]. На думку В.І. Вернадського, це може здійснитись лише якщо ідеали демократії увійдуть в унісон зі стихійним геологічним процесом, законом природи, тобто відповідатимуть ноосфері. "Саме тому, – писав він, – можна впевнено дивитись на наше майбутнє. Воно в наших руках. " [7, 510].

ЛІТЕРАТУРА

1. Вернадскій В.И. Письма о высшемъ образованіи въ Россіи // "Постметодика". – 2001. – № 5–6 (37–38). – С. 3–8.
2. Бейтсон Г. Екология разума: Избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии. – М.: Смысл, 2000. – 480 с.

3. Моисеев Н.Н. Пути к созиданию. – М.: Республика, 1992. – 255 с.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 18.
5. Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко та ін.; Керівник авт. колективу і наук. ред. О.Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.
6. Вернадський В.И. Pro et contra / Сост., вступ. ст., коммент. А.В. Лапо. – СПб.: РХГИ, 2000. – 872 с.
7. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М.: Наука, 1988. – 520 с.

РЕЗЮМЕ

В.И. Пустовойт. Учение о ноосфере как основание методологических основ становления планетарной цивилизации

В статье рассматриваются тенденции «гуманизации природы» и «натурализации человека». Именно на этом пути возникает возможность выхода человечества из экологического кризиса в ходе становления планетарной цивилизации. При этом учение В.И Вернадского о биосфере и ноосфере выполняет методологическую функцию в определении индикаторов уровня экологической культуры, параметров глобалистского мышления человечества и его составляющих от этносов, наций, социальных групп до индивидуумов.

SUMMARY

V.I. Pustovoyt. Doctrine of Noosphere As an Establishment Methodological Basis for the Becoming to Planetary Civilization.

In the article are analyzed the tendencies of culturologikal aspect of "humanization of nature" and "naturalization of a man". According to the authors' point of view, this is just the way out of the ecological crisis and the study of V.I. Vernadsky about biosphere and noosphere presents methodological function in definition of indicators of ecological culture, parameters of globalistic thinking and behaviors of manking and its compounds from ethnic groups, nations, social groups to individuals.

С.В. Пустовит
Киевская национальная медицинская
академия последипломного образования
им. П.Л. Шупика

БИОЭТИКА КАК ОСОБЫЙ ТИП ПОСТРАЦИОНАЛЬНОГО КЕНТАВРОВОГО ЗНАНИЯ

Биоэтика представляет собой особый тип пострационального знания, которому присущи такие черты как междисциплинарность, концептуальный эклектизм, ценностный синкретизм, прагматизм. Естественные науки и технологии во многом определяют современный образ биоэтики, ее

функциональный, инструментальный и прагматический характер. Структурированная разнообразными принципами, правами и концептами, биоэтика сохраняет свою идентичность и целостность благодаря своим фундаментальным ценностям.

Биоэтика представляет собой особый вид постнационального *кентаврового знания.* В философии науки это понятие означает единство качественно разнородных элементов научного знания, которые чаще всего противостоят друг другу. Она объединяет не только разнородные по происхождению и сложности элементы, теоретические и праксеологические составляющие одной или родственных отраслей, но и фрагменты, теории, концепты, заимствованные в разнообразных областях естественнонаучного и гуманитарного знания. Структурированная своими принципами: уважение автономии и достоинства личности, справедливости, целостности, ответственности и др., она формирует новый *тип постнационального знания*, находящегося «как бы» в промежутке между теорией и практикой, научным экспериментом и рефлексией, интуицией и нормативными принципами.

Биоэтический тип знания характеризуется *интер- и междисциплинарным характером*, *концептуальным эклектизмом, ценностным синкретизмом, социальной прагматикой.* В нем соединяются выработанные человечеством ценности и факты социальной, научной, биологической, психологической жизни.

В центре биоэтики – *проблема границ* между экзистенциальным и девиантным, природным и искусственным, живым и мертвым. Такая направленность позволяет схватывать неопределенность, случайность, сингулярность – все то, что классическая наука оценивала сугубо негативно. Иллюстрацией «проблемы границ» может служить эволюция этических представлений о природе психических заболеваний и о критериях установления компетентности клиентов психиатрических клиник. Эта эволюция осуществлялась постепенно как процесс демедикализации пола и сексуальности (например, снятия ярлыков «психического заболевания» с гомосексуализма) и как расширение критериев психической нормы (например, включение больных шизофренией в разряд «компетентных» для дачи согласия на биомедицинское исследование или лечение) [3].

Пограничные проблемы, в свою очередь, обуславливают междисциплинарнй характер биоэтического знания, находящегося на границе естественных и гуманитарных наук.

Естественные науки и технологии во многом определяют образ современной *этики жизни.* Многочисленные «лики и образы», модели, концепции биоэтики преломляются сквозь призму требований научной рациональности, объективности, технологической оптимизации и эффективности, что проявляется, с одной стороны, в секуляризации и рационализации биоэтического знания, постоянной пролиферации все новых концепций и принципов, конкуренции различных позиций и точек зрения, ориентации на практические нужды, а с другой – в глубокой рефлексии над

фундаментальными основаниями биоэтики, в попытках ее универсализации, постепенной институционализации и демократизации биоэтических дискуссий.

Естественные и гуманитарные науки важны для этики в трех аспектах: 1) они налагают ограничения – эволюционные, генетические, социальные, психологические на выбор, осуществляемый человеком; 2) разнообразные науки достигают все большей точности и надежности в оценке возможных последствий наших моральных решений; 3) они помогают формировать мировоззрение, в рамках которого мы осуществляем моральный выбор [2].

Пострациональное биоэтическое знание берет на вооружение научные концепты и методы как способ реализации этических норм и правил. Разнообразные науки представляют доказательства существования как широких возможностей, так и естественных ограничений человека в своем поведении. Они свидетельствуют о важности и необходимости учета научно обоснованных данных при выборе той или иной системы принципов, ценностей или моральных теорий.

Современные технологии служат важным звеном в реализации этико-правовых и законодательных норм в обществе. Так, технология ДНК-анализа позволяет решать многочисленные задачи по реализации этических принципов – она помогает идентифицировать тела умерших людей (принцип уважения достоинства личности), устанавливать отцовство ребенка (принцип уязвимости и принцип «делай благо»), находить преступников и освобождать невиновных от подозрений в совершении преступления (принцип справедливости), предупреждать развитие ряда генетически детерминированных болезней (принцип предотвращения). Точно также эта технология может использоваться и в дискриминационных целях (проверка 6000 американских компаний в 1997 году обнаружила, что 10% из них использовали генетическое тестирование своих служащих).

Наблюдается взаимное обогащение и взаимовлияние этики и эмпирических наук. Открываясь влиянию последних, философия осваивает новые духовно-философские практики, а философские исследования все чаще трактуются как «мысленные эксперименты». В свою очередь, «интерсубъективное согласие ученых» становится возможным благодаря гуманитарным и социальным технологиям, определяющим эпистемологические и аксиологические рамки научной теории и практики.

История развития биоэтики – это история поисков системы универсальных этических принципов и правил, чаще всего без их обобщения в рамках той или иной моральной теории или традиции, что свидетельствует о ее концептуальном и теоретическом эклектизме. В качестве такой системы принципов в разное время выдвигались: 1) благотворительность, контрактная основа деятельности врача, автономия личности, честность, стремление избежать человеческой смерти, справедливость (Р. Витч); 2) благотворительность и автономия (Т. Энгельгардт); 3) справедливость, верность обещанию, правдивость, благодеяние, «не навреди» (В.Д. Росс); 4) уважение автономии личности, «не навреди», «делай благо», справедливости (Т. Бочамп,

Дж. Чилдресс); 5) уважение автономии личности, уважение достоинства личности, целостности, уязвимости (Я. Рендторф) и др. [7; 9; 10].

Между тем, такой теоретический эклектизм возможен только благодаря синкретической основе, скрепляющей разнообразные подходы. Эта синкретическая основа представляет собой сплав фактов, предоставляемых наукой, с представлениями о живых существах как телеологических центрах жизни, обладающих безусловной ценностью.

Вместе с тем, сегодня научное знание неотделимо от практики и технологий, от *оперирования* теоретическими конструктами, вещами, продуктами, информацией, от *делания.* Научная объективность и строгость как ценности становятся производными не содержания, а *операций,* и это определяет особенности воздействия сегодняшней науки на этику.

Пострациональное этическое знание выступает уже не только как теоретизирование, а как *обучение процедурам*, способствующим сочленению междисциплинарных полей, ревностно изолируемых традиционной организацией знаний. Оно приобретает все более *технологический характер,* начинает включать в себя: профессиональные навыки и умения (делать, слушать, жить); личностный опыт; факты из жизни; оценку риск / затраты / польза; проигрывание ситуаций на оптимальный эффект.

Все, кто имеют дело с биоэтическими проблемами, сталкиваются с необходимостью досконального знания всех этапов технологического процесса, будь-то клинические исследования фармакологических препаратов или создание новых генетически модифицированных биологических видов. Биоэтики вынуждены познавать все особенности «науки как ремесла и технологии», а этика также приобретает черты «своеобразной технологии» с присущими ей конкретностью, прагматичностью, утилитаризмом (стремлением соизмерять задачи с имеющимися средствами), установкой на оптимизацию процесса, стандартизацию, сознательное планирование, постепенность (пошаговость) в реализации своих целей.

В моральном преобразовании индивида и общества технологический подход означает постепенность перемен, их сознательное планирование и последовательность, пошаговость; ритмизацию и структурализацию духовно-практической деятельности индивида; признание неизбежности «частичных» решений; многоуровневую защиту живого и многие другие составляющие прагматического подхода к действительности, столь разительно конфликтующие с традиционными установками, желающего менять «все и сразу».

Оптимизация и прагматизация означают, что ни одна ценность в биоэтике не приносится в жертву, а только лишь активизируется для решения той или иной практической задачи. Всякая ценность – даже не занимающая высокого положения в соответствующей иерархии – должна удерживаться в критической области значений. Так, например, утилитаристский идеал – максимальное увеличение блага для наибольшего числа людей – может рассматриваться только как один из многих в ряду других идеалов. Оптимизация не отменяет шкалы ценностей, но даже высшая ценность в конкретной ситуации может

стать относительной. Однако, это не значит, что конфликт интересов между ценностями, нормами и долгом исчезает.

Сегодняшняя этика основана не на долге как «принуждении» и «воздержании от вреда», но на ответственности и заботе о других живых существах, даже о вещах. Такая забота требует не только минимизации вреда, но деятельной активной позиции и определенных навыков «взвешивания» «пользы и вреда» и опыта по «деланию» добра. Как подтверждение этому, в дополнение к принципу «не навреди» в биомедицинской этике актуализируется принцип «делай благо», а традиционная цель борьбы с болезнями трансформируется в множественные цели превентивных и здравосозидающих практик, предполагающих активную позицию, *умение и навыки* индивида самого заботиться о своем здоровье.

На примере фармацевтических корпораций К. Макдоналд показал, как важно, чтобы биоэтики были прагматиками, знали реальную, а не пиар-историю жизни корпораций, понимали работу компании изнутри, разбирались в технологическом процессе и коммерческих особенностях продвижения препаратов на рынок [8]. В противном случае этике технологий грозит интеллектуальная бедность и несостоятельность. Он сравнивает биоэтиков со «светскими проповедниками», работающими среди «грешников» – представителей фармацевтических фирм. Если мы не будем понимать, указывает он, как работает корпорация, что ей движет, мы не сможем оппонировать ученым, технологам и менеджерам на всех уровнях – академической критики, профессиональной практики или общественной политики.

Этика становится все более «управленческой» и «деловой», структурированной и функциональной. Наблюдается процесс ее инфраструктуризации и институализации в виде: разработки профессиональных этических кодексов, открытия специализированных научных и популярных журналов, написания специальной литературы, учреждения научно-исследовательских центров, создания этических комитетов и комиссий. Однако, в отличие от *деловой* и *профессиональной этики*, *этики управления*, ее цели и задачи лишь частично инкорпорированы в тот или иной практический пласт действительности или производственной практики, а сама она имеет четко выраженный метатеоретический и мировоззренческий уровни.

Большое значение в процессе прагматизации и инструментализации этики приобретает этический структурализм и функционализм. Биоэтические концепты, права и принципы, выступающие как особые инварианты и концепты, структурные элементы, осуществляют связь между разнообразными дисциплинарными языковыми мирами. Язык специальной дисциплины, будучи вставленным в зону пограничную с обыденным языком в виде концепта, включается в сложный синергетический процесс приспособления к конкретной коммуникативной ситуации.

Между концептами, этическими принципами и «правами» в биоэтике существует частичная функциональная взаимодополняемость. Концепты могут выполнять роль этических принципов, а этические принципы – роль концептов.

Так, этические принципы могут выступать как в качестве нормативных принципов, так и в качестве концептов, находящихся как бы в промежутке, «между» научными и обыденными понятиями, выполняя одновременно когнитивные, эвристические и онтологические задачи. И те и другие открыты для интерпретации и сосуществования с разнообразными ценностями, например право на уважение автономии личности может сосуществовать как с либеральными, так и с христианскими ценностями. Так, с позиции либерального индивидуализма и феминизма, женщина имеет *право* автономно распоряжаться собственной жизнью и прерывать нежелательную беременность. С точки зрения христианства, право на автономию принадлежит в первую очередь плоду, так как зарождение человеческого существа является божественным даром и посягательство на жизнь будущей человеческой личности преступно.

С одной стороны, этические принципы могут быть трансформированы в права человека или других живых существ и применяться в конкретных юридических нормах. Так, правовая регуляция, основанная на биоэтических принципах, по мнению ряда философов, начинает выступать в наше время в качестве своеобразной «четвертой генерации» человеческих прав наряду с политическими, экономическими и социальными правами [5, 8].

С другой стороны, не прекращаются попытки «универсализации» биоэтических принципов, придания им статуса ценностей. Так, принцип уважения автономии личности часто трактуется как ценность свободы личности. Принцип справедливости – как ценность равенства всех людей. Принцип уязвимости – как ценность уникальности и разнообразия природного мира. Одним из первых философов, поставивший процесс «превращения» принципов в ценности на основательный теоретический фундамент, был Г. Йонас, положивший принцип ответственности в основу новой этики, в которой нуждается человечество [4].

Одновременно с этим (и в этом особенность и специфика биоэтики как кентаврового знания) выбор среди существующего многообразия принципов и ценностей осуществляется *ad hoc* – «к случаю», в зависимости от ситуации, как результат гипотетического мысленного эксперимента, взвешивания и оценки наиболее эффективных способов разрешения ситуативной задачи. Как правило, на роль руководящего принципа, подчиняющего себе все другие в конкретной ситуации, выбирается тот, что «хорошо работает» в деле реализации главной цели биоэтики – сохранения и развития жизни.

Этические принципы могут непосредственно стать частью законов или опосредованно найти отражение в виде определенных «созвучных» или продолжающих их идеи норм и положений. Например, принцип уважения автономии личности законодательно воплощается в виде требования информированного согласия. Принципы уважения достоинства, уязвимости, целостности и невмешательства в частную жизнь личности находят свое выражение в статьях о репродуктивных правах человека, правах распоряжаться своим телом (и его частями) как при жизни, так и после смерти. Специальная область юридической защиты сформировалась под влиянием эволюции

представлений о человеческом теле как *неотъемлемой части личности* и теле как *вещи* – предмете коммерциализации и рыночных отношений, это такие законы, как закон об анонимности донорства органов, закон о запрете на репродуктивное клонирование человека и коммерциализацию его тела, фрагментов генома и пр.

Благодаря своей структурализации и прагматической ориентации биоэтика может выполнять роль фронестических технологий: *этической экспертизы, этического консультирования, этического моделирования, этического проектирования.* Содержание и роль фронестических технологий в структуре этико-прикладного знания были рассмотрены В.И. Бакштановским и Ю.В. Согомоновым [1]. По мнению этих ученых, фронезис здесь выступает как особое этическое знание-умение, «умение уметь», «испытание выбором». Фронестический характер технологий заключается в том, что ситуации выбора становятся «явными», они актуализируются и вербализируются при помощи экспертов, владеющих технологиями, которые не только «прикладывает» теории и принципы к практике, но и идут «от практики», обобщая имеющийся опыт в свете тех или иных теоретических подходов, причем все происходит в процессе непосредственного сотрудничества исследователей.

Формирование биоэтики путем трансформации фундаментального знания, объединения моральных принципов и научных фактов с практикой является достаточно сложным творческим процессом, в ходе которого переосмысливаются привычные моральные представления, нормы, оценочные суждения; возникают новые акценты в способах когеренции отдельных концептов, моральных ценностей и принципов между собой и с другими требованиями и фактами; изменяется место ценностей в иерархии; формируются новые установки, разрешения, табу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бакштановский В.И., Согомонов Ю.В. Введение в прикладную этику. – Тюмень: НИИ прикл. этики ТюмГНГУ, 2006. – 392 с.
2. Барбур И. Этика в век технологий. – М.: ББИ, 2001. − 382 с.
3. Вековшинина С.В., Кулиниченко В.Л., Насинник О.А. Биоэтика и психиатрия: гуманизация психиатрической помощи или новый взгляд на проблемы биоэтики // Антологія біоетики / Під ред. Ю.І. Кундієва. – Львів: БАК, 2003. – С. 251–260.;
4. Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 480 с.
5. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: последствия биотехнологической революции. – М.: ООО «Изд-во АСТ»: ОАО «Люкс», 2004. – 349 с.
6. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы. На пути к либеральной евгенике? – М.: Изд-во «Весь Мир», 2002. – 144 с.
7. Beauchamp T.L., Childress J.F. Principles of biomedical ethics. – N.-Y., Oxford: Oxford university press, 1994. – 546 p.

8. MacDonald C. Will the “secular priests” of bioethics work among the sinners // The American Journal of Bioethics. – 2003. – Vol. 3, № 2. – P. 36–39.
9. Rendtorff J.D. Basic ethical principles in European bioethics and biolaw: autonomy, dignity, integrity and vulnerability – towards a foundation of bioethics and biolaw // Medicine, health care and philosophy. – 2002. – № 5. – P. 235–244.
10. Veatch R.M. A theory of Medical ethics. – N.-Y.: Basic books, 1981. – С. 73.

РЕЗЮМЕ

С.В. Пустовіт. Біоетика як особливий тип постраціонального кєнтаврового знання

Біоетика є особливим типом постраціонального знання, якому властиві такі риси, як міждисциплінарність, концептуальний еклектизм, ціннісний синкретизм, прагматизм. Природничі науки та технології багато в чому визначають сучасний образ біоетики, її функціональний, інструментальний та прагматичний характер. Структурована різноманітними принципами, правами та концептами, біоетика між тим зберігає свою ідентичність і цілісність завдяки своїм фундаментальним цінностям.

SUMMARY

S.V. Pustovit. Bioethics As Particular Type Of Postrational Knowledge

Bioethics is a particular type of postrational knowledge characterized by interdisciplinarity, conceptual eclectics, values syncretism, pragmatism. Natural sciences and technologies in great manner determine modern shape of bioethics, its functional, instrumental and pragmatic character. Bioethics structured by principles, rights and concepts, meanwhile due to bioethics fundamental values it safes identity and integrity.

И.А. Пантелеева
Донецкий национальный университет экономики
и торговли им. М. Туган-Барановского

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ КАК СОСТАВЛЯЮЩИЕ ПЕССИМИСТИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ДИСКУРСОВ

В статье определяется сущность языковых психологических категорий, сквозь призму рассмотрения проблемы интерпретации различных дискурсов доказывается, что они представляют собой социальный феномен в процессе трансформации сознания человека.

Ключевые слова: психологические категории, интерпретация, дискурс, социальная обусловленность.

Язык как социальный феномен определяет языковую общность, он предстает как нечто общее для всех, поскольку по своей природе все языки друг от друга не отличаются. Они обладают двойным членением, представляют

собой систему, единицы которой определяются относительно всей системы в целом, находятся в состоянии постоянной эволюции, остановка которой означает смерть. Общая особенность каждого отдельного языка заключается еще и в отсутствии возможности отразить свой «мир» в другом языке.

В связи с этим немецкий ученый Карл Фосслер пишет: «По своему существу каждое языковое выражение есть индивидуальное духовное творчество. Для выражения внутреннего состояния человека существует только одна единственная форма. Сколько индивидуумов, столько стилей. Переводы, подражания, перифразы, – все это новое индивидуальное творчество, которое может быть более или менее близким к оригиналу, но никогда не идентично с ним» [1, 33].

Согласно общепринятому мнению, каждый язык, в отличие от всех знаковых систем, обладает интерпретантностью. Но насколько точно передается смысл в данном случае можно поставить под сомнение[1]. Во-первых, человеческая коммуникация отличается от других форм коммуникации тем, что ее конечной целью не обязательно является передача информации.

Во-вторых, язык представляет собой явление психическое. Психическая ценность языка как раз и заключается в его значении, которое необязательно должно быть разумным и соответствовать требованиям логики. Ошибка интерпретации – это объяснение того, что видимо поддается толкованию.

Проблемам перевода, интерпретации текстов посвящены многие научные работы (И. Гердер, Б. Смит, М. Хайдеггер, Г.-Г. Гадамер, Н. Хомский, А. Чередниченко, В. Юрченко, В. Бибихин и др.). В основном акцент делается на сравнение структур различных языков, язык относится к трансцендентным феноменам, его наделяют мифическим свойством, непереводимость языков объясняется сквозь призму языковых картин мира каждой отдельной личности.

Душевное состояние говорящего в процессе высказывания и роль отдельного индивидуума в формировании новых языковых форм до сих пор оценено недостаточно. Не уделяется достаточного внимания тому факту, что переводимость (или непереводимость) языков зависит от душевного мнения адресата и адресанта, от взаимодействия грамматических и психологических языковых категорий, от оптимистической и пессимистической интерпретаций. Таким образом, **цель** статьи – рассмотреть сущность психологических категорий, показать их социальный характер происхождения и употребления в процессе коммуникации.

Следует отметить, что монополии на интерпретацию смысла нет, так как каждый слушатель / читатель интерпретирует текст по-своему. В этой связи Сиверс Эдуард делит всех чтецов на «авторских» и «самостоятельных». «Авторский» чтец «встречается чаще всего среди лиц, не обладающих художественным образованием. От автора он ничего не ожидает, он только следует за ним… Поэтому различные читатели этого типа обычно

[1] Конечно, речь не идет об обычной коммуникации, где всегда можно переспросить и уточнить. Речь идет о переводной интерпретантности, особенно научных текстов, где неправильно интерпретированный знак может исказить первоначальную идею.

воспроизводят один и тот же предлагаемый им текст с поразительной мелодизацией».

«Самостоятельный чтец: он субъективен, своенравен, он хочет сам все лучше знать; в особо неизлечимых случаях это происходит оттого, что у него есть отчасти критическое, отчасти художественное образование, а иногда то и другое вместе, благодаря чему он становится негодным и даже опасным для массового исследования» [4, 102].

Интерпретация «авторского» и «самостоятельного» чтецов будет представлять собой несоответствие между грамматическим и психологическим членениями. Речь идет о формальном и психическом факторах языковой жизни, о пессимизме и оптимизме в познании и изучении идей многих трудов, которые в этой связи могут быть прочитаны заново.

Следует отметить, что душевное мнение говорящего может проявляться на всех уровнях языка, всеми его языковыми средствами. Как отмечает немецкий ученый Карл Фосслер, «везде – в фонетике, в морфологии, в лексике и в семантике, даже в ритмике, метрике и музыке – под грамматическими и формальными категориями скрываются психологические» [1, 69].

Несмотря на распространенное употребление психологических категорий, дать точное им определение очень сложно. Они не регламентируются точными языковыми законами, они присутствуют или отсутствуют независимо от существующих четких языковых правил. Говорящий находится во власти мнения, которое он выражает. И интерпретатор, будь то слушающий человек или чтец, «может надеяться уловить психологические категории, входящие в состав этого мнения, лишь после того, как он его воспринял, внутренне воспроизвел и усвоил» [1, 70]. Частые ошибки интерпретации – несоответствие психологического и грамматического членений.

Общих твердых признаков психологических категорий не существует, точно так же как и не существует всеобщей грамматики, которая имела бы значение за пределами отдельных исторических грамматик. Таким образом, число психологических категорий не может быть ограничено, все зависит от грамматики каждого отдельного языка.

Грамматические категории представляют собой в некоторой степени «окаменение» психологических, они обусловлены традицией. Психологические категории всегда свободны, могут принимать различные и изменчивые формы, в зависимости от индивидуального понимания. За одной грамматической структурой может скрываться самое удивительное душевное мнение. Любое грамматическое образование может перейти в психологическую категорию, то есть быть «психологическим двойником или прообразом».

В связи с этим Карл Фосслер пишет: «В таком виде представляется история происхождения психологических категорий в философии языка. Они возникли из грамматических, а не из логических понятий формы, и из философско-лингвистического, а не логического различия между формой и значением. Тем самым уже подразумевается, что психологические категории не являются категориями ценности или реальности, а принадлежат к категории

отношений: они устанавливают отношение между языковым мнением и его выражением и указывают не на действующую силу, не на ευεργεια[2] в языке, а на пути ее проявления» [1, 78].

Безусловно, психологические категории возникают только там, где уже имеются налицо «грамматические зачатки, которые используются и развиваются силою душевного импульса отдельного говорящего» [1, 73]. Таким образом, психологическая форма характеризует не готовую языковую форму, а предполагаемую совокупность языковых форм. Она появляется тогда, когда говорящий, не подчиняясь общеобязательной грамматике своего языкового сообщества, руководствуется своей индивидуальной грамматикой, выросшей или импровизуемой им на основе его душевного состояния, мнения, мысли. Хотя его грамматика неотъемлемо связана с традиционным запасом форм его родного языка.

Следует также отметить, что в фонетике, в силу аналогичного взаимодействия, отдельные звуки могут выполнять грамматические (формальные) или психологические (семантические) функции. Как отмечает К. Фосслер: «В этом случае речь идет о взаимодействии этих двух областей, а не о дуализме. Не следует поэтому думать, что семантическая функция враждебна форме или бесформенна и что формальная лишена значения или бессмысленна. Но, конечно, формальной функции свойственна сравнительная бедность значения, удаленность от значения, а семантической – сравнительная удаленность от формы» [1, 95].

На переменных звуках (особенно гласных) можно особенно ясно проследить игру грамматико-психологических несоответствий. В голосе естественно выражается душевное настроение при помощи обилия семантических акцентов – длительность, сила голоса, высота, тембр. Индивидуальная инициатива перехода от традиционных к психологическим категориям, как правило, единична и вызвана душевными, лирическими, художественными потребностями. В данном случае изысканные слушатели, привыкшие к правильным формам, улавливают психологический оттенок от языковых несоответствий и получают от этого наслаждение (например театральный перфоманс).

«Понравившаяся» психологическая категория со временем превращается в норму. Исполнительная власть в таких вопросах принадлежит языковому сообществу. Причем переход к употреблению изначальной психологической категории совершается бессознательно, механически. Как отмечает К. Фосслер: «Здесь уместно пессимистическое толкование, в особенности потому, что исполнительная власть фонетических переходов санкционирует задним числом не смелые и гениальные, а скорее – наиболее обыденные и банальные из бесконечного числа личных инициатив» [1, 97–98].

В ритме языка различаются формальные и семантические стороны. «В этой области легко установить соотносительность психологических и

[2] По определению Вильгельма фон Гумбольдта: «язык не εργου, а ευεργεια» (не предмет, а деятельность).

формальных элементов и проследить их взаимодействие от самых общих фактов к явлениям отдельного языка, далее – к типическим признакам стиля отдельной эпохи и, наконец, к индивидуальному стилю, вплоть до интимно-личных импульсов душевного мгновения» [1, 98].

Когда поэт сознательно начинает стремиться к осуществлению смыслового ритма, новый ритм сразу изменяется под влиянием частотности его применения и в силу определенного намерения и догмы отвердевает в виде общего правила. Новое правило подвергается изменению из-за вольности, психологических «исключений», вариантов, которые точно также со временем превращаются в формулу[3]. В этой связи К. Фосслер пишет: «На основании этого закона эволюции всякая история стихотворных размеров, стремящаяся быть научной и сохранять живую связь с поэзией, должна пониматься как постоянное чередование формализации и психологизации» [1, 100].

Из всего сказанного следует, что психологические категории указывают на душевный импульс исключительно отдельной личности в исключительных отдельных случаях. Но с другой стороны, они определены и обусловлены особыми условиями истории языка. Поэтому «эвристическая ценность психологических категорий заключается …отчасти в психологической области, притом иногда в сфере единичного и индивидуального, иногда в сфере общего и закономерного. Они оказываются полезными, в зависимости от того, как их применять – то в индуктивном, то в спекулятивном, то в психологическом, то в грамматическом смысле», – отмечает К. Фосслер [1, 73].

В этом случае мы приписываем личности нечто такое, что в действительности может принадлежать только коллективу – установление языковых правил, формирование языковых навыков. Говорящему приписывается своего рода персональная грамматика, порожденная душевным состоянием, ради которого он уходит от общего порядка и понятности речи, то есть «психологическая категория указывает направление, в котором личность, поскольку она обладает языковой силой, может сместить границы грамматики своего родного языка» [1, 79]. С одной стороны, это формирует сферу языковых индивидуальностей и личностей, историю языка, а с другой, – «царство языковых коллективов и родственных групп, …область исторической и сравнительной грамматики» [1, 80].

Проходит четкое разделение в правах личности и коллектива. Право коллектива реализуется в установленных правилах грамматики, а право личности господствует там, где нет пределов для творческого, душевного порыва говорящего. В малом масштабе это проявляется, главным образом, в восклицательных, риторических высказываниях, в грамматических и стилистических фигурах. В крупном масштабе – в искусстве (чаще всего в лирике, в языковых играх).

Как отмечает К. Фосслер, в индивидуальном праве личности проявляется художественная ценность, а именно «возможность художественного

[3] Примером может быть классический александрийский стих, из которого вырастает во Франции романтический.

использования некоторых несоответствий между грамматической и психологической формой языка» [1, 93]. Что раньше считалось ошибкой, становится художественным приемом, авторским стилем. Художественное владение языка, мастерство стиля выдвигают новые требования к говорящему – наличие отчетливого несоответствия между грамматическими и психологическими категориями. «Языковые навыки общества должны быть достаточно ясными, прочными и единообразными, чтобы речь отдельного индивидуума на этом фоне могла заметным образом выделяться выразительными личными чертами», – отмечает Карл Фосслер [1, 93]. Иначе говоря, своеобразие и ценность языка в душевном и художественном отношении определяются обязательными, общеупотребительными, основанными на традиции формами.

В данном случае можно говорить об оптимистической (традиционный язык) и о пессимистической интерпретации (грамматико-психологические несоответствия) говорящего. Следует отметить, что одна и та же языковая форма (стилистическая фигура) предстает то как пессимистическая интерпретация (обмолвка), то как оптимистическая (выразительный художественный прием), в зависимости от общих условий эпохи. В этой связи К. Фосслер отмечает: «Народные языки средневековья почти не допускают индивидуального стиля, потому что в них почти еще нет общеобязательной грамматики. Про чувственный пафос Расина или капризная, грациозная фамильярность Лафонтена возможны лишь в такую эпоху и в таком обществе, где Вожела стоит на страже грамматической ортодоксальности» [1, 94].

Рассматривая соотношение оптимистической и пессимистической интерпретации, необходимо определить расхождения душевного мнения с фактическим высказыванием. К. Фосслер приводит таких четыре случая [1, 80–94].

Первый. Говорящий выражается неточно, торопливо и даже небрежно. В этом случае предложение получается иным, чем он сам предполагал. В повседневной жизни, как в устной, так и в письменной речи такие примеры многочисленны.

Второй. Говорящий сам не знает, что он хочет сказать, он колеблется между различными психическими содержаниями. Как отмечает К. Фосслер: «…он путается не в грамматике, а в самом себе» [1, 81]. Со временем подобные высказывания входят в литературу и становятся предметом рассмотрения лингвистики и стилистики. (Случаи с текстами Верлена и Ницше)

Расхождения душевного мнения с фактическим высказыванием наблюдается так же, как нестранно, в «совместно» составленных текстах постановлений, публичных заявлений, иногда и законов. Это происходит потому, что над текстом работает узкая группа людей, которых разноречивые желания и мнения объединяют в единстве языкового выражения. «Не успеет такой текст, мучительно сколоченный с помощью отречений и хитростей, появится на свет, как он уже нуждается в объяснениях и комментариях», – пишет К. Фосслер [1, 84]. (Например, Версальский договор).

Третий. «Если формальная расчлененность, развитие и культура языка имеют целью способствовать прояснению мыслей и душевных движений говорящих», – указывает немецкий ученый [1, 84]. Иначе говоря, грамматические формы всегда представляют собой твердый языковой навык отдельного языкового сообщества.

Но именно в этой ситуации появляется у личности возможность конфликта, она чувствует, в зависимости от своих психических устремлений, нечто стеснительное в языке своего народа и в языке вообще. «Художественному темпераменту, который хотел бы передаться всем импульсам мгновения, язык представляется однообразным и застывшим; жизнерадостному человеку он представляется слишком абстрактным; философскому уму мыслителя – изменчивым, ненадежным, обманчивым и слишком образным; благочестивый человек в своем экстазе всегда найдет его недостаточно темным и неопределенным, практик – недостаточно кратким и выразительным, человек чувствительный – недостаточно тонким и дифференцированным, добросовестный – недостаточно ясным, обманщик – не настолько двусмысленным… Существуют даже такие утомленные и разочарованные люди, которым язык представляется слишком богатым в сравнении с жизнью…» [1, 87].

Человеческая психология, обладая субъективной «правотой», толкает языковую личность постоянно искать новые формы самовыражения. Многообразия противоречивых требований к языковой форме нейтрализуются и уравновешивают друг друга, что позволяет грамматической структуре обладать устойчивостью и удерживать подвижное равновесие. «Грамматический порядок держится, так сказать, всесторонностью конфликтов с душевными мнениями…», – отмечает К. Фосслер [1, 88].

Четвертый. «…Грамматический подряд в языке… впадает в противоречие с самим собой» [1,89]. Речь идет о периоде начального развития языков, когда недостает формальной последовательности. Каждый говорящий выходил из положения, как умел. Противоречие со смыслом возникало из-за отсутствия языковых организованных форм, а не от особых психических потребностей отдельной личности, противопоставляющих себя языку.

Все эти четыре случая связаны одним характерным признаком. В их основе лежит «пессимистическая концепция» – предполагается тот или иной недостаток». «…в первом случае говорящий не может справиться с грамматикой; во втором – он не может уяснить себе свое психологическое устремление; в третьем – язык, как таковой, оказывается недостаточно гибким для выражения индивидуальных психических устремлений; наконец, в четвертом – языку недостает формального единства и крепости», – подчеркивает К. Фосслер [1, 91].

Следует отметить так же еще один факт. Соответствие между душевным мнением и языковым выражением является одновременно эмпирическим фактом, естественным законом и одновременно далеким идеалом.

Оно является фактом, так как представители языкового сообщества на практике не испытывают затруднений в понимании психологических

категорий. Естественным законом соотношения грамматических и психологических категорий является, так как последние воспринимаются и интерпретируются как языковые погрешности и ошибки, в отдельных случаях как душевные болезни и психические расстройства. Далеким идеалом оно предстает, потому что «более тонкое искусство языка требует для своего процветания некоторой противоположности или несоответствия между грамматическими и психологическими категориями, между традиционными и самобытными формами выражения», – отмечает К. Фосслер [1, 105].

Поэтому соответствие между душевным мнением и языковым выражением может приниматься за истинное как далекий идеал, выходящий за пределы исторически данных языков. Стремиться к нему означало бы оторваться от «языковой почвы». То есть создать абсолютную надъязыковую грамматику и подчиняться психическому, индивидуальному в коллективном общении, стремиться к сверхязыковому, независимому от техники слова словесному искусству. Поскольку не существует ни абсолютной грамматики, ни абсолютного словесного искусства, соответствие между душевным мнением и языковым выражением никогда не станет идеалом любого языка.

Выводы. Мы определили основу, сущность психологических категорий. Иначе говоря, мы нащупали тот «неделимый звук», который только с психологической, а не с лингвистической точки зрения поддается расчленению на элементы, формы и значения.

Психологические категории выводятся из понятий, значений, форм на основе лингвистического опыта и с помощью историко-грамматических понятий. Интерпретация психологических категорий происходит скорее индуктивным путем, чем при помощи отвлеченных рассуждений или требований логики. Это дает основное сделать вывод о невозможности точной передачи смысла любого сообщения на другой язык. Мы можем лишь понять и интерпретировать его, и в силу своей лингвистической компетенции передать смысл сказанного языковыми средствами родного языка.

Приоритетным направлением последующих исследований по данной теме может быть рассмотрение зависимости переводимости научных текстов от уровня языковой компетенции говорящего.

ЛИТЕРАТУРА

1. Фосслер К. Эстетический идеализм: Избранные работы по языкознанию: Пер. с нем. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 144с.
2. Ягелло Марина Алиса в стране языка. Тем, кто хочет понять лингвистику: Пер. с фр. – М.: Едиторал УРСС, 2003. – 192 с.
3. Benveniste E. Problèmes de linguistique générale. – Paris, 1966.
4. Spitzer L. Aufsätze zur romanischen Syntax und Stilistik. – Halle, 1918.
5. Vossler K. Positivismus and Idealismus in der Sprachwissenschaft. Heidelberg, 1904.
6. Vossler K. Über grammatische und psychologische Sprachformen // Logos, III. – Tübingen, 1919.

РЕЗЮМЕ

І.А. Пантелєєва. Психологічні категорії як складові песимістичної інтерпретації дискурсів.

У статті визначається сутність мовних психологічних категорій, скрізь призму розгляду проблеми інтерпретації різних дискурсів доводиться, що вони являють собою соціальний феномен у процесі трансформації свідомості людини.

Ключові слова: психологічні категорії, інтерпретація, дискурс, соціальна обумовленість.

SUMMARY

I.A. Panteleeva. Psychological Categories as Element of Discourse's Pessimistic Interpretation.

Considering problem of different discourses interpretation, essence of language psychological categories is defined in the given article, they are proved to represent social phenomenon during transformation of person's consciousness.

Keywords: psychological categories, interpretation, discourse, social determination.

Т.В. Золотарьова
Сумський державний
педагогічний університет

ДЕФЕКТ ЯК ДИСИПАТИВНА СИСТЕМА

У статті доводиться, що дефект є дисипативною системою, яка в процесі еволюції проходить по чотири зони розвитку на кожному витку спіралі. Обґрунтовується необхідність розуміння дефекту як дисипативної системи для уточнення сутності процесів, що змінюють співвідношення систем особистість і дефект у дітей з психофізичними порушеннями.

Відомо, що дефект спричиняє дивергенцію біологічного і культурного шляхів розвитку, яку необхідно подолати в ході освітнього процесу. Сучасні підходи до розвитку, навчання і виховання особистості дітей з психофізичними порушеннями вимагають деякого уточнення процесів попередження і подолання дефектів. Тому виникає необхідність встановити, яким чином у дитини формується система дефект.

Одним з найточніших визначень дефекту є наступне. «Дефект – це фізичний або психічний недолік, який викликає порушення нормального розвитку» [3, 224].

Л.С. Виготський довів, що дефект є системою і визначив його структуру:

ядро (органічний дефект)

↓

первинні відхилення (порушення психічних процесів)

↓

вторинні відхилення (порушення діяльності)

↓

третинні відхилення (незрілість особистості)

↓

Також він з'ясував, що формування кожної навички у дитини проходить у два етапи: спочатку дитина навчається певної дії, а потім використовує її у повсякденному житті. Тобто кожна навичка має дві зони розвитку: актуальну (те, що дитина вже вміє робити) і найближчу (те, чого дитина навчається зараз). Але учений мав на увазі лише особистість дитини, тобто правильні навички, а не дефектні. Ми вважаємо, що у своєму становленні будь-яка система, в тому числі і система дефект, проходить і актуальну, і найближчу зони розвитку.

В процесі дослідження ми з'ясували, що Л.С. Виготський дав не повну характеристику етапам розвитку структур, і виділили чотири зони розвитку систем і їхніх структур (таблиця 1).

На нашу думку, дефект є дисипативною системою.

У сучасній науці термін «дисипативна структура/система» розуміють двояко. Наведемо для прикладу два визначення. «Дисипативні системи – це системи, що самостійно виникають у нестійкому, насиченому енергією середовищі завдяки оберненому позитивному зв'язку, який виводить систему з рівноваги. Виникаючи з малих флуктуацій, дисипативні системи проявляють здатність до саморозвитку, розмноження, що забезпечується запасами енергії в середині системи чи поглинанням її з оточуючого середовища» [5, 268]. «Структура дисипативна – структура, яка виникає в результаті процесу самоорганізації, для здійснення якого необхідний протилежний – дезорганізуючий – розсіюючий (дисипативний) фактор» [4, 366]. Перше визначення стосується самоорганізації системи, коли переважає конструктивне начало (за С.П. Курдюмовим), друге – її розпаду, коли переважає дисипативне начало (за І.Р. Пригожиним). Ми вважаємо, що кожна дисипативна система проходить у розвитку і етап самоорганізації (коли виникає вперше сама та нові її структури, коли включаються у неї нові елементи), і етап розпаду (коли розсіюється сама і коли старі її структури руйнуються, щоб замінитися на нові, коли від'єднуються від неї старі елементи). Виявляється, що обидва вчені мають рацію, але говорять про різні етапи розвитку систем: С.П. Курдюмов - про найближчу зону прогресивного розвитку і актуальну зону прогресивного розвитку, а І.Р. Пригожин – про найближчу зону регресивного розвитку і актуальну зону регресивного розвитку (таблиця 1). Отже, дисипативною можна вважати таку систему, яка у своєму розвитку проходить зазначені етапи (зони).

На нашу думку, дефект еволюціонує по спіралі, на кожному витку якої проходить по чотири зони розвитку:

1) найближча зона прогресивного розвитку;
2) актуальна зона прогресивного розвитку;
3) найближча зона регресивного розвитку;
4) актуальна зона регресивного розвитку.

Особливості зон розвитку представлені в таблиці 1.

Таблиця 1. Особливості зон розвитку системи

<table>
<tr><td colspan="2">Актуальна зона розвитку</td><td colspan="2">Найближча зона розвитку</td></tr>
<tr><td>прогресивна</td><td>регресивна</td><td>прогресивна</td><td>регресивна</td></tr>
<tr><td>Простий аттрактор (порядок)</td><td>Дивний аттрактор (хаос)</td><td>Період накопичення позитивних флуктуацій</td><td>Період накопичення негативних флуктуацій</td></tr>
<tr><td colspan="2">Система знаходиться у рівноважному стані, і розвиток іде циклічно</td><td colspan="2">Система знаходиться у нерівноважному стані, розвиток іде лінійно</td></tr>
<tr><td colspan="2">Зростає поріг чутливості системи до впливів</td><td colspan="2">Знижується поріг чутливості системи до впливів</td></tr>
<tr><td colspan="2">Працюють прямі та обернені негативні зв’язки в системі</td><td colspan="2">Працюють прямі та обернені позитивні зв’язки в системі</td></tr>
<tr><td>Нові зв’язки сформувались</td><td>Старі зв’язки розпались</td><td>Нові зв’язки формуються</td><td>Старі зв’язки розпадаються</td></tr>
<tr><td colspan="2">Перед переходом системи в найближчу зону розвитку біфуркації не відбувається</td><td colspan="2">Перед переходом системи в актуальну зону розвитку відбувається біфуркація</td></tr>
<tr><td colspan="2">Є базою виникнення емерджентних якостей системи</td><td colspan="2">Є передумовою виникнення емерджентних якостей системи</td></tr>
</table>

На нашу думку, флуктуації можна поділити на два типи: позитивні й негативні. Ми пропонуємо наступні визначення цих термінів. Позитивні флуктуації – випадкові відхилення від середньої частоти коливань елемента, які приводять до встановлення взаємно однозначної відповідності між взаємодіючими системами, сприяючи приєднанню необхідних елементів. Негативні флуктуації – випадкові відхилення від середньої частоти коливань елемента, які приводять до встановлення взаємно однозначної відповідності між взаємодіючими системами, сприяючи видаленню зайвих елементів.

Необхідно також уточнити, що являє собою поріг чутливості системи до впливів. Ми вважаємо, що поріг чутливості системи до впливів – це міра нерівноважності системи. Нерівноважність низька – поріг високий, тобто до нього важко «дострибнути» (вплив повинен бути сильним), але «великим не завжди доб’єшся малого». Нерівноважність висока – поріг низький, до нього легко «дострибнути», і отже, вплив може бути слабким. Ось чому в нерівноважній системі малий вплив викликає великі збурення («малим викличеш велике»). Про це необхідно пам’ятати, реалізуючи процеси корекції й абілітації. Адже вплив на систему дефект у найближчих зонах розвитку, тобто коли система знаходиться в нерівноважному стані, вимагає мінімум зусиль і є набагато дієвішим, ніж в періоди актуальних зон розвитку системи дефект, коли вона є рівноважною.

Слід зазначити, що «нижче порогу чутливості все зменшується, стирається, забувається, не залишає жодних слідів…, а вище порогу, навпаки, все багаторазово зростає. Цей факт приводить до ідеї незворотності процесів» [5, 66–67].

Щодо розвитку системи дефект, незворотність полягає в неможливості проходження системою зон розвитку в наступному порядку:

1) актуальна зона регресивного розвитку;
2) найближча зона регресивного розвитку;
3) актуальна зона прогресивного розвитку;
4) найближча зона прогресивного розвитку.

Це ствердження необхідно пояснити.

Перехід системи дефект з найближчої зони прогресивного розвитку в актуальну зону регресивного розвитку неможливий, тому що в найближчій зоні прогресивного розвитку в систему включились нові елементи, змінився її кількісно-якісний елементарний склад, а отже, і властивості системи. Тому навіть якщо зв'язки розпадуться, то це вже буде зовсім інша система, не така, якою була вона до цього – в актуальній зоні регресивного розвитку. Крім того, система дефект в найближчій зоні розвитку стає нерівноважною. Повернути її до рівноважного стану дивного аттрактора в нерівноважному середовищі, насиченому морфогенами, неможливо.

Чому є нездійсненним перехід системи дефект з актуальної зони регресивного розвитку в найближчу зону регресивного розвитку та з актуальної зони прогресивного розвитку в найближчу зону прогресивного розвитку? З визначення аттрактора випливає, що після переходу в область притягання дивного і простого аттракторів система дефект не може повернутись у жоден із попередніх станів – у найближчі зони регресивного і прогресивного розвитку цього витка спіралі та попередніх її витків.

Система дефект не може перейти також і з найближчої зони регресивного розвитку в актуальну зону прогресивного розвитку, оскільки в найближчій зоні регресивного розвитку з системи дефект були видалені певні елементи, які були присутні в системі в період її перебування в актуальній зоні прогресивного розвитку. Навіть якщо дефект повернеться до актуальної зони прогресивного розвитку, він вже буде мати зовсім інші властивості, а отже, повернення до точно такого ж стану неможливе. Це свідчить про незворотність еволюції дефекту та є однією з характеристик його як дисипативної системи.

Крім того, система дефект є відкритою, оскільки обмінюється речовиною, енергією й інформацією з оточуючим середовищем. В ядрі дефекту йде обмін речовиною та енергією завдяки асиміляції й дисиміляції. Наприклад, у дитини дифузне органічне ураження кори головного мозку. Незважаючи на патологічний стан кори, її клітини виділяють метаболіти й отримують поживні речовини. Частина енергії використовується на фізіологічні процеси і синтез необхідних речовин; ще частина енергії запасається в макроергічних зв'язках АТФ; а надлишок енергії виділяється назовні. В первинних, вторинних і третинних дефектах іде в основному обмін з оточуючим середовищем енергією й інформацією. Наприклад, маючи навіть слабку пам'ять, дитина може

запам’ятовувати і відтворювати певну кількість інформації. Під час вираження власних емоцій людина віддає енергію, а під час сприймання емоцій інших людей – забирає.

Вторинні та третинні відхилення формуються лише за умови постійного обміну енергією інформацією з оточуючим середовищем. Якщо дитина з психофізичними порушеннями постійно бачить негативний приклад інших людей, вона починає чинити так само. На нашу думку, так відбувається, тому що за допомогою позитивних обернених зв’язків система дефект дитини встановлює взаємно однозначну відповідність з системою дефект людини, за якою спостерігає чи з якою спілкується дитина з психофізичними порушеннями. На нашу думку, взаємно однозначна відповідність між взаємодіючими системами встановлюється в найближчих зонах розвитку підсистем завдяки видаленню з системи А елементів, яких немає у системі Б (найближча зона регресивного розвитку, коли переважає дисипативне начало) та завдяки приєднанню до системи А таких же елементів, як у системі Б (найближча зона прогресивного розвитку, коли переважають джерела). Таким чином, всі структури системи дефект є формами її адаптації до зовнішнього світу. Отже, система дефект постійно змінюється в часі та просторі та може розмножуватись, переміщуючись від однієї людини до іншої. Зважаючи на це, необхідно по можливості робити доступними для дитини лише позитивні приклади діяльності та виключати негативний вплив оточуючих людей. За таких умов системі дефект забракне еталонів для створення нових елементів, енергії для підтримання існуючих зв’язків, і система інволюціонує від периферії (третинні відхилення) до центру (ядро).

Система дефект є нелінійною, тому що існує велика кількість можливих шляхів її еволюції, і після кожної біфуркації дефект може вибрати будь-який з цих шляхів розвитку, але тільки один. Кількісно-якісні характеристики можливих варіантів розвитку системи дефект залежать від її стану, тобто від «фіксованих в даний момент часу значень актуальних параметрів» цієї системи [5, 272].

У стані А система дефект має А варіант шляхів розвитку. Якщо змінити стан системи зі стану А на стан Б, то деякі шляхи з набору А вже не зможуть реалізуватись, зате з’являться нові шляхи (з набору Б), реалізація яких була неможлива, поки система знаходилась у стані А. Таким чином, змінивши стан системи дефект, ми змінюємо набір можливих варіантів розвитку цієї системи. А стан системи можна змінити, створивши нові умови (середовище) для її розвитку. У такий спосіб можливо керувати розвитком системи дефект, не керуючи.

Якщо ми будемо розраховувати бажаний шлях розвитку, спираючись на минуле системи, а не на її майбутнє (кінцеву мету), то розвиток системи може набути характеру неочікуваних змін. Адже, «нелінійність – це можливість неочікуваних змін у напрямку протікання процесів» [5, 67]. Знаючи закони самоорганізації систем, розробивши до дрібниць бажаний стан системи дефект як кінцеву мету (аттрактор), застосувавши оптимальні керуючі фактори середовища, можна створити такі умови для розвитку системи, в яких вона

швидко реалізує необхідний шлях. Отже, розуміння дефекту як нелінійної системи, що самоорганізується, дозволяє прицільно і гнучко проводити абілітаційні та корекційні заходи для дітей з порушеннями психофізичного розвитку.

Система дефект виникає з випадкових флуктуацій. Імовірність появи дефекту зростає зі збільшенням нелінійності й нерівноважності оточуючого середовища та концентрації морфогену в ньому. Морфогенами можуть виступати екзо- та ендогенні чинники: патогенні мікроорганізми, метаболіти, різноманітні види випромінювання; ушкоджуючі фактори, які призводять до порушення анатомо-фізіологічної та соціо-духовної цілісності людини як системи «біо-соціо-дух» та інші. Крім того, дефект з'являється внаслідок малих флуктуацій, коли система знаходиться в нерівноважному стані. Наприклад, клітина знаходиться в такому стані в період поділу. Під час останнього поділу при утворенні сперматозоїда може порушитись процес розходження хромосом до полюсів клітини внаслідок впливу хімічних чи фізичних факторів на організм людини. Може статись так, що в одну дочірню клітину потрапить 22 хромосоми (наприклад Х-хромосома і 21 аутосома), а в іншу – 24 хромосоми (У-хромосома і 23 аутосоми, з яких 21-ша хромосома буде представлена двома копіями) замість рівномірного розподілу хромосом – по 23 в кожну дочірню клітину. Якщо останній сперматозоїд запліднить нормальну яйцеклітину, то може народитись дитина з хворобою Дауна. Трисомія за 21-ю хромосомою викликає множинні соматичні дефекти, дефекти нервової системи. Останні спричиняють порушення нейродинаміки головного мозку, внаслідок чого з'являються недоліки психічних процесів, а вони, в свою чергу, викликають (якщо не проводити абілітацію) дефекти діяльності та спілкування. Таким чином, в процесі розвитку ембріону, плоду, дитини відбувається самоорганізація системи дефект. Отже, еволюція системи дефект іде від центру до периферії.

Як бачимо, в багатьох точках системи дефект когерентно відбуваються процеси кооперації, отже, ускладнення є об'ємним. І оскільки утворюються нові структури, то розширюються ієрархічні рівні побудови системи дефект. В результаті морфогенезу змінюються і властивості системи дефект. Слід зазначити, що після появи нових властивостей дефекту педагогам і батькам доводиться змінювати освітнє середовище і параметри педагогічного впливу відповідно до стану системи, щоби успішними були абілітація та реабілітація дитини з психофізичними порушеннями та корекція і компенсація її дефектів.

Отже, розуміння дефекту як дисипативної системи дозволяє уточнити сутність процесів, які змінюють співвідношення систем особистість і дефект у дітей з порушеннями психофізичного розвитку, а саме: абілітації, реабілітації, корекції та компенсації. У зв'язку з цим можна запропонувати наступні визначення названих термінів. Абілітація – процес формування і вдосконалення підсистем особистості та попередження переходу їх у систему дефект. Реабілітація – процес відновлення зв'язків між підсистемами особистості, які ще не перейшли у систему дефект і знаходяться у найближчій зоні регресивного розвитку. Корекція – процес розпаду підсистем дефекту та

формування і вдосконалення відповідних підсистем особистості. Компенсація – процес формування і вдосконалення взаємозв'язків між підсистемами особистості, які беруть на себе функцію споріднених підсистем, що перейшли у систему дефект. Означені процеси повинні поєднуватись таким чином, щоби єдине освітнє середовище максимально сприяло прогресивному розвитку особистості дітей з психофізичними порушеннями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Всемирная энциклопедия: Философия / Главный науч. ред и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
2. Выготский Л.С. Основы дефектологии. – СПб.: Лань, 2003. – 656 с.
3. Ермаков В.П., Якунин Г.А. Основы тифлопедагогики: Развитие, обучение и воспитание детей с нарушениями зрения: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 240 с.
4. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры. – СПб.: Алетейя, 2002. – 414 с.
5. Цикин В.А., Брижатый А.В. Синергетика и образование: новые подходы. Монография. – Сумы: Сум ГПУ, 2005. – 276 с.

РЕЗЮМЕ

Т.В. Золотарева. Дефект как диссипативная система.

В статье доказывается, что дефект является диссипативной системой, которая в процессе эволюции проходит по четыре зоны развития на каждом витке спирали. Обосновывается необходимость понимания дефекта как диссипативной системы для уточнения сущности процессов, которые изменяют соотношение систем личность и дефект у детей с психофизическими нарушениями.

SUMMARY

T.V. Zolotaryova. A Defect As a Disipative System.

The article presents a try to prove that a defect is a disipative system and the process of its evolution involves four zones of development at a time on each convolution. The assertion is made that it is necessary to consider a defect as a disipative system for obtaining more specific information about the essence of the processes that change the correlation of systems personality and defect in the children with psychophysical disorders.

М.В. Бейлін
Харківський університет
Повітряних Сил

ЦІЛЕРАЦІОНАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ І ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ

У статті аналізується цілеспрямована діяльність людей, яка виражає їхні інтереси, бажання, волю, є причиною їхньої самоорганізації. На основі синергетичного аналізу розглядаються питання, пов'язані з проблемою управління як у соціально-економічних системах, так і в суспільстві в цілому.

Характерна особливість економічних, правових, гуманітарних систем полягає у глибокому внутрішньому взаємозв'язку цих елементів між собою, а тому їх лише абстрактно можна розглядати окремо. Однак основу еволюції соціальних систем становлять процеси самоорганізації, пов'язані з відбором навичок, норм поведінки, які дають змогу людям краще адаптуватися до навколишнього середовища. Відзначаючи безсумнівно важливе значення процесів самоорганізації у процесах суспільного розвитку, не можна забувати, що такий розвиток здійснюється в межах певних соціальних інститутів, таких, як держава, світова спільнота тощо. Із системної точки зору мета і результати діяльності окремих підсистем суспільства повинні відповідати цілям глобальної суспільної структури. Узгодженість цілей та інтересів може бути досягнута лише в результаті впливу процесів самоорганізації та організації в суспільстві. Отже, виникає необхідність в узгодженості і непорушуючому загальний хід еволюції розвитку частин і системи як такої. Це, у свою чергу, змушує враховувати взаємодію об'єкта, який вивчається, з навколишнім середовищем і навпаки. Ця особливість керованих систем, осмислена в межах кібернетичного підходу, поклала початок новому методологічному підходу до вивчення живих і соціальних систем. Для досягнення квазістаціонарного стану потрібне регулювання процесів на основі отримання із-зовні *інформації*. Таким чином, стало можливим говорити про органічну ціледоцільність як можливість існування живих організмів у навколишньому середовищі. Цілеспрямованість управління біологічними системами, яка сформувалась в ході еволюції розвитку живої природи, означає устремління організмів до їх виживання і розмноження. Цілеспрямованість штучних систем визначається їх винахідниками. А тому саме телеологічні або цілеспрямовані системи становлять найбільший інтерес для дослідника. В методології науки відбулись повернення до телеологічних або фіналістичних пояснень, висунутих ще Арістотелем. Замість причинних і номологічних методів пояснення класичної науки знову стали застосовуватись телеологічні пояснення. Особливо це характерно для соціального і гуманітарного знання, коли на передній план висуваються проблеми, пов'язані з діяльнісною стороною пізнання, тобто вивчення цілей, мотивів поведінки людей, стимулів і потреб у праці, коли все більшого значення набуває суб'єктивна сторона діяльності: цінність, корисність, рідкість вироблюваних товарів і тощо.

Проблема реалізації поставленої мети в суспільстві, де діє людина, наділена свідомістю і свободою волі, нерозривно пов'язана з проблемою

прийняття рішень. Зрозуміло, що проблема прийняття рішень в реальній діяльності повною мірою пов'язана з дією зовнішніх, випадкових подій, які суттєво впливають як на вибір особи, яка прийняла рішення, так і на наслідки цих рішень. Йдеться про те, що результат діяльності може бути як передбачуваний однозначно, так і мати вірогідний характер. У зв'язку з цим розглянемо більш докладно проблему прийняття рішень, або проблему взаємозв'язку невизначеності і визначеності в діяльності людини.

Системний підхід до аналізу прийняття рішень уперше був застосований у межах теорії дослідження операцій, яка з'явилася в період Другої світової війни. Саме тоді у збройних силах США і Великої Британії були створені спеціальні групи, які складалися з військових і наукових працівників, які готували проекти проведення військових операцій для командувачів збройних сил [1,12].

Сьогодні дослідження операцій з вузької спеціальної теорії, орієнтованої на ефективне управління військовими діями, перетворились у загальнонауковий напрям дослідження. Як відзначає О.С. Вентцель, воно пов'язано із застосуванням математичних кількісних методів для обґрунтування рішень у всіх сферах цілеспрямованої людської діяльності [1, 9].

Подальшого розвитку математичні методи прийняття рішень отримали в роботі «Теорія ігор і економічна поведінка» видатного математика Джона фон Неймана і економіста Оскара Моргенштерна, опублікованої в 1944 р. [4, 5]. Ця теорія дає рекомендації щодо формування економічно обґрунтованого рішення в умовах невизначеності і ризику. Оскільки політична боротьба також може бути описана як своєрідна гра між лідерами, партіями і коаліціями, то ідеї теорії ігор, починаючи з 50–60 рр. XX ст., проникають і в політику. Нарешті, прийняття складних і багатоступеневих рішень, а також їх пошук і обґрунтування вимагають цілісного системного підходу до всіх стадій цього процесу, починаючи від точного виявлення цілей і критеріїв ефективності і закінчуючи аналізом, оцінкою і вибором оптимального рішення. Зазвичай, системні методи допомагають уникнути однобічності, непослідовності і помилок навіть у порівняно нескладних випадках прийняття рішень [2, 118].

Узагалі, як відзначає Г.І. Рузавін, виникає важливе філософське питання: які дії слід вважати раціональними? Щоб відповісти на нього, розглянемо, як відбувається розумний вибір між можливими варіантами дії у повсякденній практиці. Як правило, людина робить такий вибір, керуючись так званим «здоровим глуздом» і життєвим досвідом. У найпростіших випадках цих засобів буває достатньо, щоб зробити, наприклад, розумний вибір між двома або трьома альтернативами або варіантами дій. Кожна альтернатива приводить до певного результату і тому може бути якоюсь мірою бажана або небажана для особи, яка приймає рішення мотивуючи його корисністю. Така оцінка дається з точки зору тієї цільової функції, якої дотримується особа, яка приймає рішення. Можливість реалізації кожної з альтернатив за даних умов оцінюється відповідним ступенем вірогідності. У кінцевому результаті оптимальним буде вважатись рішення, коли цільова функція альтернативи досягає екстремального значення відповідного до максимуму або мінімуму [5, 94]. Наприклад, в

економічній сфері екстремум цільової функції буде, зокрема, відповідати отриманню найбільшого прибутку, мінімальному ризику, мінімальному значенню суми оподаткування тощо. В соціальній сфері цільова функція може бути пов'язана зі зменшенням напруження між соціальними групами, досягненням згоди між ними, у політиці – висуненням програми, яку могла б підтримати найбільша кількість виборців та ін.

Отже, вибір одного з альтернативних варіантів рішення або дії повинен бути оптимальним за визначеним критерієм й найбільшою мірою відповідати поставленій меті.

Однак така схема, яка дістала назву раціональної, значно огрубляє і схематизує процес прийняття рішень, який відбувається в дійсності, оскільки передбачає раціонально діючого суб'єкта, який приймає завжди цілком обґрунтовані рішення. Інакше кажучи, така теорія зовсім не враховує психологічні особливості особи, яка приймає рішення. Тому вона є ідеальною моделлю, на яку реальний, практично діючий суб'єкт повинен орієнтуватися, але не бездумно слідувати їй. З другого боку, абстрактний характер раціональної теорії пов'язаний не тільки з тим, що вона розглядає ідеальну модель, але й з об'єктивною оцінкою співвідношення цілей, які переслідує індустріальний об'єкт або група людей. Дійсно, цільова функція підприємця щодо реалізації певного технічного або економічного проекту може дати йому максимальний прибуток і для нього буде раціональною, однак навколишньому середовищу і суспільству вона може завдати невідшкодних збитків. Тому розрізняють *раціональність* інструментальну, а також реальну й аксіологічну. Рішення, яке відповідає критеріям інструментальної раціональності, може бути оптимальним з точки зору цілей, які ставлять певні суб'єкти, але при цьому може виявитись деструктивним з точки зору суспільства в цілому. Хоча такий підхід до раціональності рекомендує особі, яка приймає рішення, вибирати такі методи і засоби, які відповідають її цілям, але останні можуть бути деструктивними для суспільства [3, 34]. Водночас рішення вважається раціональним на основі інформації, яку має суб'єкт, у певний час може виявитись нераціональним й у зв'язку з наявністю нової інформації, виявляється недостатньо раціональним також через брак інформації.

З'явившись після раціональної теорії, психологічна теорія прийняття рішення досліджує процеси як реально діючий, а не абстрактний суб'єкт, який фактично може приймати рішення в ситуації невизначеності. Її головне завдання полягає в дослідженні загальних та індивідуальних психологічних особливостей особи, яка приймає рішення. У результаті психологічна теорія розглядається як доповнення раціональної теорії прийняття рішень. Іноді її також називають поведінковою теорією.

Такий підхід, що враховує «вимушену раціональність» особи, яка приймає рішення, до вирішення проблеми прийняття рішення вперше був запропонований у межах школи «соціальних систем». Отже, спочатку треба розглянути її відмінні особливості. Виникнення школи «соціальних систем» є наслідком своєрідного відображення методологічної кризи як класичної теорії, так і доктрини «людських відносин». У теоретичному відношенні формування

школи «соціальних систем» відбувалось під впливом концепції структурно-функціонального аналізу, який розвивав Т. Парсон, Р. Мертон, а також загальної теорії систем Л. Берталанфі та А. Раппопорта.

Виходячи з положення, що соціальні системи є складно ієрархічно організовані системи, на передній план висувається необхідність вивчення взаємодії підсистем. Відповідно до цього центральним методологічним поняттям виявляється поняття «зв'язку» та «об'єднувальних процесів». Виділяються три основні об'єднувальні процеси комунікації (метод, з допомогою якого в різних частинах системи викликається дія, однак комунікація також є засобом контролю і координації); рівновага (об'єднувальний процес розглядається як механізм стабілізації системної цілісності, її адаптації до змінених умов, гармонізації потреб індивіда з вимогами організації). Процес прийняття рішень школа «соціальних систем» вважає найважливішим засобом регулювання і «стратегічного керівництва». Відповідно і сама організація нерідко трактується як інструмент прийняття рішень.

Головним інтегруючим фактором функціонування системи, як правило, визнається мета. При цьому досить часто проводяться розрізнення між цілями, які поставлені перед цією системою, і її підсистемами, які вважаються обумовленими внутрішніми потребами зростання і виживання.

Слід відзначити, що на школу «соціальних систем» значно вплинув структурно-функціональний напрям в американській соціологічній теорії. Як відомо, для опису будь-якої соціальної системи Т. Парсонс вводить чотири функціональних імперативи: функцію досягнення мети, адаптацію системи до зовнішнього середовища, інтеграцію всіх компонентів системи, регулювання прихованих напруг системи. На основі цього дається визначення соціальної організації як соціальної системи, організованої для досягнення певної мети, тобто як систему або сукупність дій і взаємопов'язаної соціальної поведінки людей. Таке формулювання достатньо часто використовується в сучасній літературі. Аналогічно визначає організацію Г. Хакен, який подає її як організацію кооперації, коли керівник спрямовує певні дії людей на досягнення якоїсь конкретної мети. Не ставлячи собі за мету дати повний аналіз переваг і недоліків школи «соціальних систем», ми зупинимось лише на окремих аспектах теорії одного з представників цієї школи – Честера Беррі. По-перше, він відмовляється від визначення організації як «групи осіб, певні або всі види діяльності яких контролюються». Оскільки, на його думку, основною метою «групи осіб» є «система взаємодії», то він визначає організацію як «систему свідомо координованої діяльності двох і більше осіб».

У своєму аналізі механізму функціонування організації Ч. Беррі значну увагу приділяє питанням мотивації до діяльності людей, і зокрема проблемі «рівноваги між вкладом і задоволеністю». Він відштовхується від думки, що індивід, роблячи свій внесок у діяльність якоїсь організації, хоча і має, як правило, обмежену свободу вибору, робить це ефективно лише тоді, коли забезпечені максимальні задоволення і користь. Якщо кожна людина отримає назад тільки те, що вона зробила, то відсутній стимул, тобто для неї немає

задоволення співробітництвом. Те, що вона отримує назад, повинно давати їй переваги у вигляді задоволення, що майже завжди означає користь, однак не в тій формі, в якій вона робить свій внесок. Іншими словами, ефективне функціонування всієї організації нерозривно пов'язане з усвідомленням людиною користі своєї участі в даній організації для самої себе в даній організації або у визначенні реалізації цілей, які постають перед людиною. Отже, логічний висновок із міркувань Ч. Беррі дозволяє нам прийти до твердження про необхідність гармонізації цілей між системою та її підсистемами, до яких у межах школи «соціальних систем» відносять індивіда, формальну структуру, неформальну організацію, статуси і ролі, а також фізичне оточення. Розвиваючи це положення школи «соціальних систем», слід відзначити, що принцип «гармонізації цілей між системою та її підсистемами» відноситься не лише до функціонування окремих організацій, але й до функціонування такої складної системи, як держава, де роль підсистем уже виконують соціальні інститути.

Значний внесок у розвиток школи «соціальних систем» вніс Г. Саймон, Д. Смітбург, В. Томпсон, Дж. Марч у працях «Адміністративна поведінка», «Суспільна адміністрація», «Моделі людини», «Нова наука управлінських рішень» тощо.

Особливу увагу представники школи «соціальних систем» приділяли проблемі «дивергенції або диференціації цілей» організації, обумовленої ускладненням організаційної структури і збільшенням кількості підрозділів. Здійснюючи системний аналіз процесу «диференціації цілей» організації, розрізняють чотири перемінних, які безпосередньо впливають на цей процес і визначають його. По-перше, система і процедура відбору кадрів і типів взаємодії, які породжують спільність цілей членів цієї групи, підгрупи або підрозділу; по-друге, надлишкові організаційні ресурси, тобто слабкість організаційної структури, якими групи або підгрупи можуть скористуватись для формування своїх підцілей, що відрізняються від цілей організації взагалі; по-третє, дієвість (операціональність) або можлива недієвість загальних цілей організації в цілому, у результаті чого виникає необхідність їх уточнення і внесення ясності не з допомогою застосування різних стимулів, у тому числі в системі винагородження; по-четверте, різниця в індивідуальному сприйнятті, яка часто залежить від низки факторів: а) кількість джерел інформації; б) частина отриманої інформації; в) пізнавальні здібності, які лежать в основі процесу прийняття організаційних рішень. Слід відзначити, що система матеріального заохочення не завжди повністю вирішує питання про приєднання всіх членів організації (індивідів, підгруп і груп) до її загальних цілей. Специфіка людської поведінки, яка визначає мотиви діяльності, детермінується «формуванням цілей» і залежить головним чином від двох факторів:

1) людська раціональність настільки обмежена, що жодний індивід не може розумно реагувати на таке досить складне утворення, як «тотальне оточення»;

2) мета, а також підмета розподіляється між різними групами і підгрупами, причому ці підгрупи проявляють тенденцію до ігнорування інших підцілей та інші аспекти цілей організації в цілому; члени будь-якого підрозділу в

організації оцінюють свою діяльність лише у світлі власних підцілей, навіть коли ці підцілі суперечать цілям організації, посилюються внаслідок низки обставин. По-перше, індивідам притаманна схильність бачити речі лише відповідно до установленої особистої системи відліку, відфільтровуючи при цьому інші сприйняття; по-друге, зміст комунікації, яка існує в середині групи; по-третє, вибіркова прихильність до зовнішніх стимулів.

Віддаючи належне принципу централізованого прийняття рішень, не можна не побачити і недоліки централізації, які проявляються в затримці прийняття рішень, перекритті каналів комунікації, відволіканні уваги вищого керівництва від важливих питань до незначних.

Проблеми централізації і децентралізації не існують безвідносно до процесу прийняття рішень. Більш докладне вивчення проблеми централізації і децентралізації у зв'язку з питаннями мотивації, проблемою конфліктів, прийняття рішень (як рутинних, так і новаторських) приводить до висновку, що децентралізація неминуча незалежно від того, чи має організація нормальне функціонування або дисфункціональні порушення, оскільки зумовлена природою процесів прийняття організаційних рішень. Отже, під час розгляду проблеми прийняття рішень стає зрозуміло, що перевага на боці процесів самоорганізації. Навряд чи можлива «цілковита раціональність», оскільки із більшої кількості вимушених альтернатив люди можуть виділити лише окремі, як і передбачити лише окремі наслідки, допускаючи при цьому помилки. Слід звернути увагу і на той факт, що рівень домагань не є чимось стабільним, «нееластичним». По мірі того, як індивід у своїх пошуках альтернативи виявляє, що знайти задовільні альтернативи легко, рівень його зазіхань зростає. Якщо ж виявляється навпаки, то рівень зазіхань відповідно знижується.

Таким чином, замість того, щоб відстоювати оптимальні для себе рішення, людина, зазвичай, задовольняється достатньо хорошими або хоча певною мірою задовільними рішеннями. Оскільки раціональність індивіда обмежена і в нього може просто не вистачати хисту для того, щоб максимізувати свої рішення, він зобов'язаний використовувати задовільні рішення. У цьому і полягає сенс існування організації, однією з основних функцій якої є компенсація обмеженої раціональності індивідів. А тому можна вважати за можливе побудову математичних моделей раціонального вибору рішень тільки за умови прийняття низки обмежень.

Проблема прийняття рішень породжує необхідність розв'язання комплексу питань, які постають перед епістемологією і філософією науки. Класична наука й заснована на ній філософія оперують в основному детерміністськими моделями, а тому вони не стосуються аналізу категорії невизначеності. Однією з найважливіших вимог до ефективної діяльності в умовах невизначеності є визнання раціональності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вентцель Е.С. Исследование операций. – М.: Наука, 1980. – 192 с.
2. Винер Н., Кибернетика и общество. – М.: Иностранная литература, 1958. – 192 с.

3. Доусон Р. Уверенно принимайте решения. – М.: ЮНИТИ ПРЕСС, 1996. – 255 с.
4. Нейман Дж. фон, Моргенштерн О. Теория игр и экономическое поведение. – М.: Наука, 1970. – 708 с.
5. Рузавин Г.И. Эпистемологические проблемы принятия решений в социально-экономической деятельности // Вопросы философии. – 2001. – № 12. – С. 87–100.

РЕЗЮМЕ

М.В. Бейлин. Целерациональная деятельность и принятие решений.

В статье анализируется целенаправленная деятельность людей, которая выражает их интересы, желание, волю, является причиной их самоорганизации. На основе синергетического анализа рассматриваются вопросы, связанные с проблемой управления как в социально-экономических системах, так и в обществе в целом.

SUMMARY

M.V. Beylin. Purpose-rational Activity and Decision-making.

In the article goal-directed human activity is analyzed. This activity expresses human's interests, wishes, will and is a cause of their self-organization. On basis of synergetic analysis questions are considered, which are related to management problem in social and economics systems and in a society in whole.

М.О. Качуровський
Сумський державний
педагогічний університет

ПОРА ЗГАДАТИ ПОРАДУ А. ДІСТЕРВЕГА

У статті автор розмірковує щодо нинішніх проблем у системі освіти.

У третє тисячоліття людство ввійшло перевантаженим глобальними проблемами, серед яких чи не найпершою є низька якість освіти населення. В Україні її криза настала, насамперед, через вперте невизнання системою управління навчальними закладами одного з головних відкриттів сучасності – генетичного факту природженості людських здібностей. Через це у школах різного типу залишається стійким ставлення до дітей, як до аморфної маси, з якої нібито в навчально-виховному процесі можна «виліпити» заздалегідь передбачуваних особистостей з необхідними громадянськими та фаховими якостями.

Безпосередньо в Україні, на наш погляд, великою трагедією є те, що сучасна активна розробка нових освітніх стандартів здійснюється на зашкарублому ґрунті застарілих принципів і методик навчання та виховання дітей. Ще й досі нерідко панує твердження радянського психолога А. Леонтьєва, що соціум визначає буття людини [5, 8], тобто домінуючою залишається концепція про формування особи «в колективі і через колектив», а

на здібності людини як вроджену неповторність увага не звертається. Подібна точка зору закладена і в мету та пріоритетні напрями розвитку освіти «Національною доктриною розвитку освіти», де зазначена необхідність «розвитку творчих здібностей» молоді державою [1, 645, 646].

Виходячи з вимог згаданого й інших керівних документів (Закону України «Про освіту», «Державної національної програми «Освіта» (Україна XXI століття) тощо) в управлінському середовищі й досі процвітає заклопотаність і турбота про «єдині навчальні плани та програми», а також переконання щодо необхідності «єдиного освітнього простору» [1, 649] чи «поетапного формування розумової діяльності» тощо. Тим самим відкидається науково доведена вродженість пізнавальних людських потреб і здібностей. З цих причин у більшості наших шкіл досі намагаються наситити всіх без винятку дітей всіма знаннями, якими володіє світ. І ми нерідко хизуємося, що у нас велика кількість переможців різноманітних конкурсів і олімпіад (у тому числі й світових), не звертаючи уваги на те, що готуємо слабких спеціалістів майже для всіх галузей суспільного життя. Так, безпосередньо у виробництві ми маємо близько 5% висококваліфікованих робітників, а в країнах, де здійснюється диференціація учнів за здібностями ще з молодших класів, їх значно більше (наприклад, у США – 43%, у Німеччині – 56%) [4, 25].

Яка ж основна причина нашого відставання в освіті? Перш за все, це повне ігнорування максими, викарбованої ще в 1257 році на вході до Сорбони: «Якщо Бог не дав, то Сорбона не додасть». В українській педагогічний літературі фактично ніде не розглядається вчення німецького просвітителя і педагога Адольфа Дістервега (1790 – 1866), який доказово розгорнув істинну суть згаданого середньовічного вислову. У своєму «Посібнику для освіти німецьких учителів» він всебічно обґрунтував природність здібностей людини та загальні дидактичні закони і правила, що витікають з них:

1) здібності не можна придбати чи втратити, купити або подарувати, вони такі від природи;
2) найталановитіший учитель не може сформувати здібності учня для певного роду занять, якщо вони в нього відсутні;
3) завдання педагога (а в цілому і школи) – виявити якомога раніше здібності дитини, щоб системно й організовано допомагати їх розгортати та реалізовувати. Не школа формує здібності, а учень розкриває і розгортає їх. Школа ж усією системою навчального та виховного процесу сприяє цьому;
4) закон розвитку здібностей закладено в кожній людині окремо, а тому загальних умов їх розкриття звичайно бути не може. Необхідний диференційований підхід до освіти учнів;
5) мистецтво навчання – це розуміння того, що освіта полягає в збудженні розуму. Зовні розум наповнити нічим не можна! Він сам повинен усе охопити, переробити, засвоїти.

На жаль, це проігноровано творцями Закону України «Про загальну середню освіту», що визначили повну загальну освіту в 12-річний термін, не розділивши норми і напрямки навчання учнів за здібностями [див.:1, 628].

І це в той час, коли наявна апробована життям інша практика навчання. І не обов'язково в нинішніх розвинених країнах. Автор безпосередньо досить знайомий з організацією освіти в колишній Німецькій Демократичній Республіці, що була в усьому підконтрольною Радянському Союзу. У цій країні, керівники якої постійно клялися, що безперервно навчаються всього у «старшого брата», тобто СРСР, ще в 1977 році прийняли і запустили в життя програму «Школа-комплекс. Антон Макаренко». В її основу покладено думки А. Дістервега про природжені здібності кожної людини.

У загальному вигляді картина зв'язку школи з життям у НДР була наступною. Кожен рік тут середня школа випускала біля 200 тисяч своїх вихованців. При тому вже у 8-му класі кожен школяр точно знав чим він займатимуться після закінчення школи. Цьому сприяло виявлення здібностей та інтересів дітей батьками й педагогами з перших років навчання. Крім того, досить сильно впливали на подальший життєвий шлях випускників шкіл представники різних виробничих галузей: інженери, лікарі, пілоти, будівельники, моряки, військові тощо, які були майже «штатними» робітниками шкіл і працювали з учнями з 5-го до 8-го класу. У 9-му класі всі хлопчики та дівчатка знали яким фахом будуть володіти в майбутньому, а багато хто з них – де буде місце його роботи: торгова точка, морське судно, будівельна бригада і т.ін. При тому вибір здійснювався абсолютно за власним бажанням і з доброї волі учнів. Робочі професії учні сприймали як запоруку престижу та високу якість життя. Для німців за віковічною традиції не існує гарної чи поганої професії: на них усіх у країні наявний попит і відповідна оплата. Так, у тій же НДР диплом слюсаря, пекаря і навіть трубочиста забезпечували рівень життя не нижче професорського! [4, 25].

Щодо перспективи вищої освіти, то на долю вузів після відбору абітурієнтів за здібностями та вибором ними особисто відповідних спеціальностей, залишалося біля 20% випускників школи-десятирічки. Їх навчали ще 2 роки в так званих «розширених старших школах» за програмами, зорієнтованими на вибраний факультет у бажаному вузі. І потім ніяких вступних екзаменів, ніякого тестування (усе це відбувалося в межах десятирічного навчального навчання в загальноосвітній школі).

Виникає закономірне запитання: то що, Україні необхідно іти в освіті шляхом вже неіснуючої країни? Звичайно, ні (наявні ще багато інших варіантів досвіду інших країн, та й свій багато в чому непоганий). Але зміни мають бути найрішучіші. Пора відмовитися від педагогіки, психології, методології освіти ґатунку горезвісних ініціаторів «перековки людини». Маючи прекрасні педагогічні традиції, працьовитих і старанних учителів, українська школа, як згадувалося, ще багато в чому сповідує ідеї засновників радянської освіти. Так, Л. Троцький ще на зорі радянської влади запропонував, щоб будівник комунізму «подивився на себе як на сирий матеріал (напівфабрикат)», а подальшим завданням комунізму, вважав цей діяч, є «покращення виробництва» людини. На цій підставі радянський психолог Лев Виготський сформував концепцію «переплавки людини» і «штучного створення нового біологічного виду» [3, 218]. А горезвісний «народний академік» Т. Лисенко

взагалі заявляв: у нас «народжуються організми», а не люди, бо в нас «виробляються» – трактористи, мотористи, академіки, науковці та інші [5, 67], що варіативно в системі освіти наявне й досі, хоча і в дещо м'якшому поданні. Усе це й склало підвалини радянської освіти.

Тому ми вважаемо, що для радикальної зміни системи освіти в Україні необхідно:

1) мати політичну волю, бажання і рішучість керівництва країни, насамперед у площині матеріально-фінансового забезпечення, реформаційного процесу в освіті (як, наприклад, для проведення Євро-2012);

2) негайно надати автономне самоуправління педагогічним університетам, перетворивши їх в «автономію розуму» – соціальну інституцію з «божевільнинкою» новаторських освітніх ідей, з точки зору суспільства. Це означає, що студента – майбутнього педагога необхідно готувати з перспективою на 10–15 років праці в школі майбутнього. Тому його світогляд, міркування про життя, моралістка можуть дуже не співпадати за всіма параметрами духовних цінностей та вимірів суспільства сьогодення і мають бути дещо дивацькими, а то й незрозумілими для значного загалу країни. Саме з таких фахівців виростуть майбутні керівники країни, наукова та педагогічна еліта, просто учителі – педагоги нової генерації. А це можливо за повної автономності університетського життя і підтримки його владою;

3) негайно розпочати диференціацію навчального процесу в загальноосвітніх навчальних закладах (середніх школах усіх типів):

- формувати навчальні класи за напрямками зацікавленості дітей та батьків (соціально-гуманітарного, економічного, технічного тощо);

- утворювати навчальні групи за здібностями учнів, оскільки порушення даного принципу складає основу трагедійності нашої загальноосвітньої школи. Від природи людина за здібностями різні. Тому нині в кожному класі наявні діти високих, середніх і низьких здібностей. І в цьому конгломераті навчальних можливостей дітей учитель має викладати свій предмет на вищому рівні труднощів (орієнтуватися на високі здібності учнів), інакше «загине» майбутнє суспільства: кращі управлінці, лікарі, науковці тощо. При такому підході діти з низькими здібностями, та й зі середніми, відчувають власну меншовартість, розчарування в собі та школі, що веде до різних негативних ситуацій, ексцесів тощо;

- загально освітні програми мають бути спільними десь до 8 класу, в подальшому – спеціалізовані: підготовка до вищого навчання; до спеціальностей з рівнем середньої освіти; до прикладних спеціальностей. Притому необхідно виховувати повагу до кожного роду зайнятості – чи то інтелектуального, чи то суто практичного. Діти мають бути переконані, що соромно не працювати, а всяка необхідна праця завжди славить людину;

- школа не може атестувати середній рівень освіти без уміння кожного випускника плавати і водити транспортні засоби.

Ми розуміємо, що на все це необхідні значні кошти. Але освіта не може бути дешевою, оскільки найціннішими для людини є її здоров'я і знання, що

складають основу соціального буття кожного. З дешевою освітою ми маємо наявний стан нашої країни в усіх галузях її життєдіяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія. – К.: Знання, 2005. – 767с.
2. Кобрин К. Фабрика и ее работник // Звезда. – 1998. – № 6. – С.215–221.
3. Ковалёв А. Философские исследования в условиях перестройки // Вопросы философии. – 1987. – № 11. – С.62–73.
4. Народное образование. – 2001. – № 1. – 320с.
5. Подмазин С.И. Личностно-ориентированное образование: Социально-философское исследование. – Запорожье: Просвіта, 2000. – 250с.

РЕЗЮМЕ

М.А. Качуровский. Пора вспомнить совет А. Дистервега.
Автор размышляет над современными проблемами образования.

SUMMARY

M.O. Kachurovskyi. It's Time to Recall A. Disterveg's Advice.
The author dwells upon contemporary education problems.

М.В. Триняк
Харківський національний педагогічний
університет ім. Г.С. Сковороди

ВИКЛИКИ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ У ПЛОЩИНІ ДІАЛОГІЧНОЇ ПЕДАГОГІКИ: ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто прояви лінгвістичної глобалізації крізь призму емансипаторської діалогічної педагогіки П. Фрейре. Лінгвістична глобалізація є амбівалентною за своєю природою, соціальними та культурними функціями. Вона розкриває широкі горизонтальні можливості для самореалізації особистості та водночас підриває буттєву укоріненість людини в культурі.

Посилення впливу глобалізаційних процесів на суспільне життя в цілому загострює проблему лінгвістичної глобалізації в освіті, адже освітній універсум конституюється насамперед через мову. Проблема мови постійно висувається у центр сучасного освітнього дискурсу, бо вона стосується буттєвої укоріненості освітніх практик. Але разом з тим освітня глобалізація у цій площині має специфічний глокалізаційний прояв, бо мова світового спілкування ніколи не зможе витіснити національні мови з освітнього простору. Усе це актуалізує розгляд освітніх викликів глобалізації у площині діалогічної педагогіки, яка висуває емансипаторські домагання не тільки в освітньому, а й у соціальному просторі.

Варто зауважити, що діалогічна педагогіка вже набула достатнього висвітлення в сучасній філософській і педагогічній літературі. Тут слід назвати

праці С. Клепка, який поєднує у своїх дослідженнях проблематику діалогічної педагогіки та євроінтеграції, В. Кременя, Л. Бухаревої. Розгляд освіти у проблемному полі глобалізації вже має вагомі напрацювання. Тут слід згадати праці В. Андрущенка, К. Корсака. Н. Скотної. Але вплив лінгвістичної глобалізації на діалогічні освітні практики здебільшого залишається поза межами рефлексії філософії освіти.

Отже, виклики лінгвістичної глобалізації у площині діалогічної педагогіки, яка рішуче стає на захист пригноблених [5], потребують філософського аналізу, щоб визначити як шанси, так і ризики, пов'язані з мовною уніфікацією в освіті. Важливість мови світового спілкування, або глобальної мови (global language) без сумніву сприяє розвитку науки й освіти. Але, разом з цим, нагле втручання лінгвістичної глобалізації в освітні та виховні практики, що існують в певних культурних контекстах та історичних традиціях, може викликати соціальні травми і навіть культурний шок, адже в освіті та вихованні рідна мова має екзистенційне значення. Будь-які спроби зменшити її значущість навіть заради розширення освітніх горизонтів означатимуть кінець так званої «педагогічної інтимності», тобто вони унеможливлюватимуть екзистенційний педагогічний діалог. Зокрема, на це звертає увагу відомий німецький філософ-екзистенціаліст О.-Ф. Больнов у праці «Мова і виховання» [6], де він пропонує свою версію діалогічної педагогіки як діалогу між вихователем і вихованцем, спільною основою яких є мова і національна культура. Ця позиція є трансформацією гумбольдтіанської філософії мови, яка розкривала глибинний зв'язок між мовою і формуванням особистості, її світоглядом і внутрішнім світом.

Отже, увага у цій статті зосереджується насамперед не на концептуальних побудовах і конструктах діалогічної педагогіки, а на спільних моментах учень М. Бубера, П. Фрейре та інших представників діалогічного напрямку в освіті, на тезі про принциповий діалогізм освітніх і виховних практик. Тож головним проблемним питанням, що виникає, є питання у дусі І. Канта про можливість діалогічної педагогіки за умов лінгвістичної глобалізації. У часи Гумбольдта і навіть у часи написання філософсько-освітніх праць О.-Ф. Больнова лінгвістична глобалізація ще знаходилася у своїй протостадії. За сучасних умов стає очевидним, що для розуміння її самої та її наслідків необхідно враховувати не тільки глибинний зв'язок між людиною та мовою, а й горизонтальні комунікативні ланцюги, розширенню яких сприяє лінгвістична глобалізація, що є однією з можливостей залучення людини до світового освітнього простору. Між національними мовами і так званою «глобальною» існують складні стосунки. В оцінці мови світового спілкування, як буде показано нижче, спостерігаються коливання від позитивної оцінки як чинника розсування культурних горизонтів, розширення шансів для особистісного розвитку, так і негативні: англійська мова стає примусом для інших країн світу, додатковим чинником соціального розшарування у глобальному вимірі, адже той, хто володіє англійською, за умов глобалізації має більше шансів для професійної й особистісної самореалізації. Це стає реальністю сьогодення.

На перший погляд, англомовні країни є тими, хто виграє від лінгвістичної глобалізації. Але її парадоксом стало те, що вона провокує своєрідний відхід від природної мови і створює її симулякр – глобальну англійську. Це змушує англійських філософів, лінгвістів і культурологів зосереджувати свої зусилля на розкритті перспектив англійської мови як глобальної та виявленні освітніх і загальнокультурних наслідків такої соціолінгвістичної метаморфози.

Проблема майбутнього англійської мови у культурно-антропологічному і філософсько-освітньому значенні викликала дискусію щодо освітніх перспектив тієї мови, яка набуває статусу глобальної, а також щодо більш широких можливостей застосування цієї мови у вихованні не тільки її носіїв, а й носіїв інших мов [8, 24]. Справа в тому, що з позицій діалогічної педагогіки з притаманною їй емансипаторською спрямованістю, лінгвістична глобалізація криє у собі амбівалентний потенціал. Мається на увазі можливість подальшого розвитку ідей педагогіки пригноблених як діалогічної педагогіки П. Фрейре [5].

Так, з одного боку, англійська мова стає своєрідним "вікном у світ", перепусткою до світу добробуту, а з іншого – спричиняє посилення тиску на аутсайдерів глобалізації. Англомовна Америка і Америка латиномовна, звідки походить П. Фрейре, знаходяться у складних соціокультурних відносинах. Нагадаємо, що ідеологами антиглобалістського руху здебільшого виступають латиноамериканці, які навіть поширення англійської мови вважають тиском на людину [7].

Слід також зазначити, що лінгвістична глобалізація розгортається на основі глобалізації економіки, політики і культури. Вона потребує легітимації, адже, як слушно зауважує Д. Крайстел, «передумовою того, щоб надати живій мові статус світової, необхідно, щоб вона була засобом спілкування усього людства» [8, 15]. Здійснити таку легітимацію можна, посилаючись на права людини. На демократичність такої легітимації вказують Ю. Габермас і О. Гьофе [2, 52–52; 3, 306]. Особливо заслуговує на увагу модель політично-правової організації світового суспільства, запропонована німецьким філософом О. Гьофе. Оскільки його аргументація прояснює питання щодо легітимності лінгвістичної глобалізації та її статусу в освітньому просторі, наведемо її основні риси. Так, О. Гьофе пише: «Громадянин світу виступає у двох ролях: як громадянин світової держави він має права громадянина світової республіки та бере участь у політичних процесах, а як громадянин світового суспільства – безпосередньо або опосередковано – співпрацює з усім світом. На відміну від громадянина світової держави, громадянин світового суспільства не прив'язаний до моделі ієрархічно пощаблевих зв’язків. Його загальні інтереси та зв'язки суперечать щонайменше комунальним, або місцевим, а також державним, або національним і, зрештою, глобальним відносинам» [3, 308].

Лінгвістична глобалізація є передумовою такого співробітництва з усім світом, так само, як освіта і виховання. Як аргумент на користь англійської мови як мови світового співробітництва висувається аргумент поширення цієї мови у світі, при цьому враховуються її репрезентація як рідної мови, як другої і як іноземної [8, 15]. Така потрійна репрезентація дає можливість посилити легітимацію застосування англійської мови як мови світового

суспільства, що є надскладною соціальної системою. Але, разом з цим, як так звані функціональні мови світового суспільства розглядаються також і інші, наприклад французька, німецька тощо [10, 50–51].

Але ці функціональні мови не претендують на функціональний універсалізм, як це робить англійська. Адже, як зауважує Д. Крайстел, «англійська мова виступає медіумом світового виробництва знання, науки і технології. Разом з участю у виробництві знання вона бере участь у організації освіти» [8, 22]. Отже, англійська мова стає активним чинником конституювання освітнього простору. У європейських, азійських, африканських країнах англійська мова стає мовою вищої освіти [8, 23].

Але ці тенденції потребують осмислення і відповідального ставлення, коли йдеться про організацію освітніх і виховних практик за умов глобалізації. У методологічному плані тут варто використати потенціал крос-культурного діалогу зі збереженням домінатних імперативів сучасної гуманістичної тріади «людина – освіта – культура», як це визначає В. Кремень. Для цього необхідно поглибити розуміння можливостей і обмежень лінгвістичної глобалізації у конституюванні освітнього простору. В. Кремень зауважує щодо цього: «Антропологічна парадигма сучасної філософії освіти полягає у дослідницькому міждисциплінарному просторі на єдиній методологічній основі такі важливі напрями гуманітарних наук, як «лінгвогносеологія» (предметом якої є пізнавальна функція мови як своєрідної форми уявлення людиною світу), лінгвосоціологія (соціолінгвістика, що досліджує зв'язки мови й індивіда), лінгвобіхевіорологія (тобто лінгвопраксеологія, яка вивчає роль мови у практичній поведінці людини), лінгвокультурологія (взаємовідношення мови і культури), лінгвоетнологія (етнолінгвістика, яка орієнтована на розгляд взаємозв'язків мови, духовної культури народу, народного менталітету і народної творчості), лінгвопалеонтологія (дослідження зв'язків мовної історії з історією народу, його матеріальною і духовною культурою, географічною локалізацією, архаїчною свідомістю» [4, 29].

Такий синтез лінгвістичних дисциплін з філософськими і культурологічними підходами сприятиме знаходженню розумного співвідношення між національною мовою та мовою світового спілкування. Тут, на нашу думку, буде доцільним звернення до одного з центральних понять пізнього Вітгенштейна, а саме: до введеного ним у праці «Філософські дослідження» поняття мовних ігор як міжособистісних комунікативних систем зі своїми правилами та нормами, яких потрібно дотримуватися [1, 171–178]. Річ у тому, що лінгвістична глобалізація пропонує свою специфічну низку мовних ігор на різних рівнях функціонування світової мови, координацію між якими, на нашу думку, доцільно здійснювати засобами діалогічної педагогіки.

Так, сам факт наявності лінгвістичної глобалізації ще не означає поглиблення розуміння щодо самого предмета комунікації. Звернемо увагу на можливість такої парадоксальної ситуації: досконале знання правил і норм мовної гри поєднується з недосконалим їх застосуванням. Можливе також і спрощення правил гри. Усе це впливає не тільки на характер та ефективність комунікації, а й на творення форм життя, бо лінгвістична глобалізація

втручається у процеси життєтворчості. Є всі підстави, щоб розглядати лінгвістичну глобалізацію як мовну гіперреальність. Так, Д. Крайстел, розглядаючи стан англійської мови в Індії, вбачає у наявності такої гіперреальності безпосередню загрозу англійській мові, яка саме через глобалізацію починає розщеплюватися на численні локальні варіанти. Він зауважує, що англійська, якою розмовляють в Індії на вулиці, формується під впливом супутникової комунікації, яка жваво обговорюється. Але мова, якою це робиться, «відрізняється від тієї, яку викладають у школі. Отже, через широкий вжиток спотвореної англійської в Індії виникають нові її напрямки. Хоча супутниковий зв'язок вже за своїм визначенням є глобальним, але... елементи рідної мови починають входити до англійської у статусі світової... І так коїться усюди» [8, 25].

Але не лише в Індії, також і в Європі лінгвістична глобалізація має антропологічні, освітні та соціально-політичні наслідки. Розглянемо це на прикладі Швейцарії. На думку швейцарського філософа і культуролога В. Гаука, «Швейцарія, що сама знаходиться у серці Європи, рухається до Європи, це важкий шлях.., який пробуджує сподівання і водночас породжує страхи і недовіру» [9, 193]. При цьому значна більшість сподівань пов'язана з економічною глобалізацією, а страхів – з лінгвістичною. Стосовно останньої В. Гаук виділяє три проблемні поля, які виникли у Швейцарії під її впливом: «По-перше, це необхідність, що виникла під впливом зростання значущості англійської мови, шукати нові шляхи для підтримки життєздатної, але дуже хиткої рівноваги між мовними спільнотами за нових умов. По-друге, це зміна письмової мови внаслідок упровадження нових форм комунікації через електронну мережу. По-третє, це вплив процесів інтеграції на швейцарську правову культуру і мову законодавства» [9, 193].

Ці проблеми, окрім загальносуспільних, мають також і освітні виміри. Більш того, освіта і, насамперед, можливості діалогічної педагогіки є тими чинниками, від яких залежить розв'язання цих проблем, адже у Швейцарії, внаслідок історичного розвитку країни, як засвідчує В. Гаук, кожний кантон із визначенням домінуючої мови латентно встановлював певну культурну «домінантність», яка позначалася на статусній позиції носія цієї мови [9, 193–194]. Лінгвістична глобалізація руйнує цей порядок, але водночас є шансом модернізації суспільства. Адже саме лінгвістична глобалізація, за спостереженнями філософів і соціологів, сприяла поглибленню розуміння мультикультурності як шансу, бо раніше її розглядали радше як «тягар» [9, 196].

На основі переосмислення культурної ситуації та наслідків глобалізаційних процесів у Швейцарії було розроблено «Проект розвитку школи для XXI століття», де діти з першого класу вивчають англійську і ознайомлюються з інтернетом [11]. Але цих заходів недостатньо для відповіді на виклики лінгвістичної глобалізації. Головна проблема, на думку В. Гаука, для країн Європи полягає у узгодженні шкільних виховних і дидактичних практик з глобалізаційними процесами в економіці [9, 197].

Одним з чинників і водночас наслідків лінгвістичної глобалізації є мовні трансформації, що відбуваються через розгалуження мережі Інтернет. «Письмовий контакт через інтернет, – зауважує В. Гаук, – має цілком іншу природу, ніж контакт через листування. Він є більш безпосереднім, оскільки через швидкість такої комунікації створюється враження присутності партнера по спілкуванню. Повідомлення, передані через електронну пошту, не відкладаються, на них здебільшого одразу відповідають. Мова в них наближається до розмовної: вона є більш спонтанною, більш зацікавленою, більш безпосередньою, але водночас невиваженою. Адже листи звичайно проходять крізь фільтри свідомості. Цього елементу бракує електронній пошті... Завдяки їй змінюється також ставлення до орфографії... Ставлення до правопису і взагалі до норм письмової мови стає більш гнучким. Правопис як самоціль вже відслужив своє» [9, 200].

Ця занадто радикальна заява швейцарського теоретика фіксує важливий момент переходу від культури символічної репрезентації до культури зображення, яка усуває певні лінгвістичні примуси. Нагадаємо, що суспільство знань як конкретизація постіндустріального суспільства формується передусім на культурі зображення, де екранна поверхня відіграє суттєву роль у трансляції знань. Ця культура, на відміну від попередньої, яка намагалася здійснювати тотальний контроль за мовними практиками та їхнім функціонуванням в освіті, науковому виробництві, сфері бізнесу тощо вже не може його здійснювати, бо значно збільшились обсяг і швидкість комунікацій. Наслідком цього є постмодерна лояльність щодо орфографічних помилок, бо екранна поверхня дозволяє швидко змінювати тексти, робити й усувати орфографічні помилки.

Розвиток цієї тенденції приховує в собі небезпеку виникнення лінгвістично занедбаних мовних практик. Між іншим, це стосується також і ділової мови, яка під тиском лінгвістичної глобалізації вдається до своєрідної редукції комплексності. Сучасна діалогічна педагогіка змушена рахуватися з цими обставинами. Інтеркультурний діалог, що лежить в її основі, стає також діалогом між модерною і постмодерною культурою ділового спілкування і повсякденної комунікації. Сприймати адекватно виклики лінгвістичної глобалізації діалогічна педагогіка може лише за умов поєднання своєї емансипаторської спрямованості та критичного мислення, що посилює відкритість сучасних освітніх і виховних практик, але захищає їх від надмірного тиску глобалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вітгенштейн Л. Философские исследования // Витгенштейн Л. Философские работы. – М.: Гнозис, 1994. – Ч. 1.
2. Габермас Ю. До легітимації через права людини // Ціпеліус Р. Філософія права, Габермас Ю. До легітимації через права людини / Пер. М. Култаєва, Л. Ситніченко. – К.: Український філософський фонд, 1999. – С. 52–62.
3. Гьофе. Демократія в епоху глобалізації / Л.А. Ситніченко, О.Ж. Лозінська (пер.). – К.: ППС-2002, 2007.

4. Кремень В. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. – К.: Грамота, 2005.
5. Фрейре П. Педагогіка пригноблених / О. Дем'янчук (пер.). – К.: Юніверс, 2003.
6. Bollnow O. F. Sprache und Erziehung. – Stuttgart: Kohlhammer, 1969.
7. Chossudovsky M. The Globalization of Poverty. Impacts of IMF and World Bank Reforms. – Penang: Malaysia, 1997.
8. Crystal D. The Future of English // Weltgesellschaft, Weltverkehrsprache, Welkultur. – Tuebingen: Staufenburg-Verl, 2000. – P. 14–26.
9. Hauk W. Demokratiefaehige Gesetzsprache trotz Globalisierung // Welggesellschaft / Welverkehrsprache, Weltkultur. – Tuebingen: Stauffenburg Aktuell, 2000. – S. 192–209.
10. Schmitt Ch. Franzoesisch als fuktionale Weltsprache // Weltgesellschaft, Welverkehrsprache, Welkultur: Globalisierung versus Fragmentarisierung / Wolfram Wiss (Hrsg). – Tuebingen: Stauffenburg-Verl, 2000. – S. 50–75.
11. Schulprojekt 21 // Режим доступу: http//www.schulprojekt21.ch.

РЕЗЮМЕ

М.В. Триняк. Вызовы лингвистической глобализации в плоскости диалогической педагогики: философско-образовательный аспект.

Рассматриваются проявления лингвистической глобализации сквозь призму эмансипаторской диалогической педагогики П.Фрейре. Лингвистическая глобализация является амбивалентной по своей природе, социальным и культурным функциям. Она раскрывает широкие горизонтальные возможности для самореализации личности и одновременно подрывает бытийную укорененность человека в культуре.

Ключевые слова: лингвистическая глобализация, диалогическая педагогика, язык, образование, воспитание.

SUMMARY

M.V. Trynyak. Linguistic Globalization Challenges in Having Dialogue Form Pedagogy Platitude: Philosophically-Educational Aspect.

Linguistic globalization displays are descried in the light of emancipational having dialogue form pedagogy P. Freyre prism. Linguistic globalization is ambivalent by its nature, social and cultural functions. It opens wide horizontal possibilities for person's self-realization and at the same time undermines person's existencial implanting in culture.

Key words: linguistic globalization, having dialogue form pedagogy, language, education, upbringing.

О.А. Гончаренко
Національний педагогічний
університет ім. М.П. Драгоманова

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПСИХОАНАЛІТИЧНОГО ПІДХОДУ СТЕПАНА БАЛЕЯ ДО ОСМИСЛЕННЯ ЛІТЕРАТУРНИХ ТВОРІВ

У статті розглядається психоаналітичний підхід до творчості та творчої особистості українського і польського філософа, психолога, педагога Степана Балея, що створює можливості для навчання як відкриття себе, співпраці з собою та іншими людьми. Використання даного підходу в сучасній філософії освіти сприяє світоглядному та культурному самовизначенні особистості.

Філософія освіти розглядає сьогодні важливий напрям реформування освіти: перехід до нового типу мислення – нелінійного мислення. Характерною ознакою нелінійного мислення є мистецтво пізнання, під яким слід розуміти мистецтво аргументації, введення дискусії, відкритого та конструктивного діалогу [9], в якому знання є засобом внутрішнього особистісного перетворення [12, 38]. Слід додати, що вчені, які здійснюють філософську рефлексію щодо синергетики, переконливо доводять думку про підсилення значення нетрадиційних засобів і методів дослідження, що межують зі сферою позараціонального осягнення дійсності [3, 7]. Висновки, що випливають із синергетичний концепцій, спонукають до врахування філософією освіти глибинно-психологічної основи людини, яка задає суттєву нелінійність соціального середовища.

Літературний твір завжди створює нелінійну ситуацію відкритого діалогу та має широкі можливості для відкриття у особистому досвіді ірраціонального компоненту. Так російський дослідник філософії літератури Г. Амелін дає визначення літератури як досвіду неможливого [1, IV], він вказує на необхідності уміти читати так звані непрямі (багатозначні) тексти, які вимагають інтерпретації, розшифрування та реконструкції авторської думки. Поезія, за висловом філософа, є зображенням, яке доводить неможливість вираження того, про що говориться [1, II]. Співзвучні думки знаходимо у Ж. Дерріди: «Без катастрофи немає вірша, не буває вірша, який би не відкривався, як рана, і який би не ранив» [5].

Для осягнення багатомірного і неоднозначного світу художнього слова Н. Зборовська пропонує теорію дослідження психічного несвідомого, яка може стати сучасною конструктивною установкою, призначеною навчити читати тексти з позиції загальнолюдських вічних проблем [8, 13].

У цьому місці наших досліджень дозволимо собі проложити місток між психоаналітичним підходом до літературознавства і синергетичними положеннями у філософсько-освітньому полі. Тож, використання психоаналітичного підходу до осмислення художніх творів у освітній практиці сприятиме усвідомленню вихованцями складного взаємозв’язку свідомих та несвідомих процесів, цілеспрямованих і спонтанних у творящому розумі.

Психоаналітичні тлумачення біографії письменника та його тексту створюють нескінченні можливості для антропологізації знання та його дискурсивності.

Ця проблема набула особливої гостроти в контексті філософської рефлексії постмодернізму. Ж. Батай, Р. Барт, М. Фуко, Ж. Дерріда й ін. роблять акцент на дискурсивності як спонтанній самоорганізації дискурсивного середовища, що володіє креативним потенціалом по відношенню до сфери змісту. Саме процесуальність дискурсивних процедур у філософії М. Фуко стає тим простором, у рамках якого людина «сама перетворює себе на суб'єкт того чи іншого досвіду» [13, 433].

У цій площині набуває актуальності поняття «ризома» (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі), яка, на думку М. Можейка, знаходить свою конкретизацію у постмодерністській концепції художнього слова, в рамках якої ідеал оригінального авторського твору змінюється ідеалом конструкції як стереофонічного потоку явних і прихованих цитат, кожна із яких виражена своєю мовою та вимагає «взнавання» [11, 829].

Заслуговує на увагу ідея «граничної педагогіки» Г. Жиру, який пропонує в освітньому просторі створити такі педагогічні умови, за якими студенти стають долаючими межі, тобто трансгресорами для пізнання іншості в її власному розумінні. Гранична педагогіка визначає форми трансгресії, де створені в рамках домінування існуючі межі можуть бути піддані сумніву та перевизначені [7, 81].

Поширенню модерного погляду на літературний твір як результат синтезу свідомих та несвідомих психічних процесів сприяли З. Фройд, К. Юнг, Е. Нойман, Ж. Лакан, Ж. Дельоз та ін. Психоаналітичний метод в осмисленні літературних творів в Україні використали І. Хмелевський, О. Халецький, В. Підмогильний, І. Франко, С. Балей, Г. Костельник, М. Шлемкевич, Я. Ярема й ін.

У цьому зв'язку заслуговує на увагу психоаналітичний підхід Степана Балея до осмислення творів мистецтва, який ще не здобув належної оцінки. Саме зацікавленість С. Балея теорією З. Фройда стала однією з причин замовчування його імені. Фундаментальне вивчення наукової спадщини видатного українського і польського психолога, лікаря, психоаналітика, філософа та педагога академіка С. Балея започаткував в Україні Марат Верников. На думку дослідника, творчість С. Балея простежується «саме в унікальному поєднанні в одній особі суттєвих рис вдумливого філософа (який прокладав свій шлях у безбережному і суперечливому світі інтелектуальних шукань і здобутків), ґрунтовної обізнаності в галузі психології на рівні останніх світових здобутків із глибокою зацікавленістю українською та польською літературами», від вбачає також народження оригінальних і плідних витворів «строгої аналітичної думки, можливо новий жанр в теорії літератури і літературній критиці – жанр психологічного підходу до осмислення творів мистецтва» [2, 66].

Про високий професіоналізм та оригінальність праці С. Балея «З психології творчості Шевченка» свідчать праці М. Верникова, Т. Біленко, І. Данилюка, П. Петрюка, Л. Бондаренка, С. Павличко, Н. Зборовської,

Г. Логінової та ін. Ґрунтовні праці С. Балея з психології творчої особистості Ю. Словацького та С. Жеромського чекають вивчення на Україні. Мета статті – розкрити епістемологічний потенціал творчої спадщини С. Балея, спираючись, передусім, на психоаналітичний підхід до осмислення літературних творів, та з'ясувати актуальність розглядуваної проблеми для сучасної філософії освіти.

Психоаналітичні студії С. Балея були зумовлені впливами ідей засновника Львівсько-Варшавської школи К. Твардовського. К. Твардовський, наставник С. Балея, визнаючи інтроспекцію головним методом пізнання психіки, вказував все ж таки на її недоліки: суб'єктивність та неможливість проведення дослідження одиничних та миттєвих психічних явищ [18, 62]. Для подолання обмеженості інтроспекції К. Твардовський запропонував оригінальну теорію діяльності та творів, яка розумілась ним як інтерпретація (реконструкція), що полягає у знаходженні правила перекладу «мови твору» на мову «психічного життя» [18, 163–164]. К. Твардовський не використав на практиці своєї пропозиції, але його ідеї були сприятливим ґрунтом для прийняття С. Балеєм у певний період його наукової діяльності психоаналітичної теорії З. Фройда.

Водночас цьому сприяло поширення гуманістично-антропологічних ідей у світовій культурі наприкінці XIX – початку XX століття. В. Дільтей вперше звертає увагу на значення унікальних та неповторних феноменів у творчому житті особистості. У розумінні С. Балея світогляд особистості – це завжди виразне відображення «Я»-єдності, яке охоплює світ згідно з власною індивідуальністю [15, 18]. С. Балей звертає увагу на ірраціональні чинники, що окрім раціональних мотивів, відіграють певну роль в особистому житті людини, її відносинах із суспільством і можливості самореалізації. Саме найпотаємніше та найцінніше в особистості, на думку С. Балея, виступає результатом її самотворення. С. Балей усвідомлює, що творча особистість, перебуваючи у перебігу своїх емоцій, пристрастей, фантазій, самовиражається в художніх творах як продуктах багатогранної духовної діяльності.

Щодо цього С. Балей відзначає: «всупереч поширеному у нас доволі поглядові, що творчість Шевченка по своїй суті проста і нескомплікована, та що про неї сказане вже «останнє слово», остає фактом, що її джерела доволі зложені і що ми далеко ще від сего, щоби зрозуміти її цілковито» [2, 174]. С. Балей вказує, що вся глибина та багатство душі поета не вичерпується переживаннями за суспільність. «Артистичний твір являється неначе відблиском та відгомоном власного «я» поета» [2, 408].

У спробі психоаналітичної інтерпретації поезії Ю. Словацького С. Балей вважає, що «Словацький належить до тих поетів, творчість яких, на противагу наприклад до творчості Міцкевича, сама в деякій мірі вимагає психоаналізу» [17; 4]. Читання поезії Ю. Словацького, пише С. Балей, створює враження, що окрім глибини, яка знаходиться на поверхні, є ще й друга глибина, яка лежить поза нею і яку потрібно шукати [17, 4].

Подібні думки знаходимо у праці «Творча особистість Жер омського». С. Балей у полі психологічного дослідження деяких властивостей творчої індивідуальності автора «Попілу» з'ясовує педагогічну цінність його творів.

Вчений зараховує С. Жеромського, до тих геніальних творців, у яких участь неусвідомлених чинників особливо видатна. [16, 224].

Отже, виявлення С. Балеєм індивідуальності, емоційності, глибинності, складності літературних творів і творче переосмислення концепцій провідних психоаналітиків З. Фройда, К.Г. Юнга, А. Адлера сприяли створенню власних психоаналітичних інтерпретації творів мистецтва.

Звернемо увагу і на особистість самого С. Балея. Що відомо нам про його внутрішнє життя, яке наповнювало реальність його вчинків? М. Верников змальовує С. Балея як «постать трагічної долі, яка з молодих років відчула себе покликанцем для наукової праці, але була приречена на те, щоб здобувати умови до самовиразу на життєвих шляхах, які здебільшого викликали душевний дискомфорт, глибинний внутрішній розлад, а можливо, й постійний зачаєний внутрішній конфлікт, що десятки років ятрив його свідомість» [4, 4]. Лише один цей штих дозволяє відчути внутрішній трагізм долі вченого та зрозуміти його звернення до індивідуального світу творчої особистості.

С. Балей не вважав себе правовірним психоаналітиком, пояснюючи це тим, що основоположним тезам психоаналітиків не вистачає обґрунтованості [17, 5]. С. Балей характеризує психоаналітичну теорію як нестійку [2, 176], схильну до певної довільності та інтуїції [17, 4–5], Але все-таки зауважував, що обережне застосування психоаналітичного методу до мистецтва загалом, а «саме стремління вченого іти якнайдальше в глибину душі творця від його творів і відтак знову шукати дороги, що веде звідтам до сих творів – може кинути в дечім нове слово на творця і творчість» [2, 180]. С. Балей, усвідомлюючи протилежність та перебільшення психоаналітичних шкіл, схиляється до розвиненої на ґрунті ширшого тлумачення психоаналізу так званої «глибинної» психології і вважає психоаналіз методом, який дає можливість знаходити в глибинах психіки неусвідомлені мотиви, що відіграють роль у мисленні та діяльності особистості [15, 20].

Психоаналітичне дослідження С. Балеєм творчості Т. Шевченка вражає толерантним, обережним, проникнутим великою пошаною та розумінням і співчуттям до драматизму внутрішнього світу поета. С. Балей використовує винайдений ним самим комплекс, так званий Ендиміонський мотив, який відповідає вразливій і ніжній душі Т. Шевченка та враховує складні обставини його життя. Суть даного мотиву у тому, що з сином Зевса Ендиміоном відбувається чудо: богиня Селена сама зійшла з неба, навіявши на нього сон, щоб можна було без перешкод постійно його пестити. Прикладом Ендиміонівського мотиву є бажання несміливих мрійників здобути любовну ласку, не докладаючи зусиль. У таких баченнях непрошеного щастя С. Балей бачить прояви інфантилізму. Ендиміонський мотив в творчості Шевченка проявляється у єдності інфантилізму та еротичних почуттів. Еротичний інфантилізм С. Балей спостерігає у прагненні Т. Шевченка знайти в поетичних образах коханої чи матері заспокоєння несповнених мрій та поривань, затаєних у підсвідомому житті. Так, розраду у горі Т. Шевченко віднаходить у співчуванні подруги дитячих літ – Оксани, яка «потішаючи зажуреного

хлопчика і обтираючи йому сльози, ся дівчина заступає йому на хвилю матір, якої йому недоставало» [2, 192].

С. Балей акцентує увагу на самоідентефікації Т. Шевченка з образами матері-покритки-Мадонни. Саме в такий спосіб, пояснює С. Балей, поет компенсує власні глибокі переживання, пов'язані із ранньою втратою матері: «Святість, в образах тих жінок вицвітає з їх поганьблення і осквернення, є святістю почування його власної душі, що родиться там з неповинного страждання» [2, 175]. Саме жінка у всій своїй красі та святості набула тієї форми, у якій Шевченко виразив особисте горе, щоб переміряти його безмір аж до дна: «Особливо коли занапащення жінки топтало її дівочу честь, а потім поневіряло її материнство, що було нищенням святості, бо торкалось того, що передусім було в почутті поета святим у жінки. Тому саме краса і святість пов’язувались в почуттях Шевченка більше і легше з єством жіночим аніж чоловічим, що пояснює переживання власної його трагедії» [2, 195].

У праці «Трійця в творчості Шевченка» С. Балей розглядає схильність поета до вживання числа «три», яке обумовлене не лише романтичною традицією української творчості, а й сягає несвідомих глибин. Джерела комплексу трійці С. Балей шукає в галузі психопатології. З обережністю за застереженнями він дозволяє зіставити геніальність і божевілля, що започаткував Ч. Ломброзо [10]. С. Балей вважає, що трійця є формуючим та несвідомим чинником, що обумовлює певні риси характеру поета, але саме ці своєрідні психічні процеси і довершують геніальність мистецької організації.

Для визначення педагогічної цінності психоаналітичного підходу до творчості та творчої особистості Т. Шевченка С. Балей спробував співвіднести песимістичні настрої тогочасної молоді та літературної творчості українських митців. Вихідним для філософа стало питання, що психологічний аналіз творів мистецтва дає молоді розуміння інтенсивних внутрішніх переживань як джерела збагачення душі [2, 263], С. Балей дає нашому поколінню слушну пораду: «Не потрібно утримувати молодь в переконанні, що вже в самій яскравості слів лежить геройство, в малюванню на чорно мистецтво, а в розсновуванню понурих красок правдива філософія» [2, 264]. Спираючись на це твердження, ми можемо зрозуміти, що за С. Балеєм, за допомогою психоаналітичного підходу створюється унікальна можливість проникнення в «лабораторію» творчості поета задля вироблення власних переконань про цілий світ.

У праці «Психоаналіз єдиної помилки Словацького» С. Балей зазначає, що вмираюча Елленаї, подруга Ангеллі, звертаючись до матері Христової, вимовляє слова «Розо злота». С. Балей зауважує, що подібного порівняння в молитві немає, є лише «Роза духовна» і «Дім злотий». Ця помилка поета у творі «Ангеллі» і дала привід для пошуку С. Балеєм несвідомих мотивів і комплексів у творчій особистості Ю. Словацького.

За контрастністю поетичних образів біле-червоне, суворе-лагідне, м’яке-гостре, життя-смерть, золото-срібло криється, на думку С. Балея, глибша духовна суть. М’який елемент С. Балей сполучає із любовною пасивністю та виразним інфантилізмом, натомість гострий – із садизмом. С. Балей доводить,

що троянда, лілія, місяць, лист (троянди, клену, алое) у творчості Ю. Словацького є втіленням еротичного відчуття, яке асоціюється із материнським лоном. Саме жіноче тіло стає у творчості поета несвідомими воротами життя і смерті. С. Балей для підтвердження своїх здогадів, цитує уривок з одного листа поета: «Я хотів би бути в серці твоїм, Мамо...». За С. Балеєм Ю. Словацький «як ще за життя хотів бути в серці матері, так також не хотів роз'єднуватися з нею по смерті. Бажав отже, аби мати мала при собі його серце, завернуте в алое» [17; 16]. Отже, вмираюча Елленаї, робить висновок С. Балей, і є сам поет, а алое, троянда, загортаючи та зігріваючи серце поета, уособлюють одночасно матір і кохану. С. Балей на підтвердження своїх думок вказує також на звукову схожість між словами алое й Елленаї. Таким чином, С. Балей трактує поезію Ю. Словацького як прояв еротичного інфантилізму, головним об'єктом якого є мати [17, 21].

У психоаналізі творчості С. Жеромського С. Балей помічає словесні повторення, які набирають містично-символічного значення. Ці символи є проявами несвідомих прагнень і бажань у індивідуальному житті митця. С. Балей змістовно аналізує одухотворені та тілесно наближені мотиви іволги, троянди, попелу, самотності, рукавиці й ін., що відображають світ дитячих фантазій С. Жеромського.

Емоційність та напруженість внутрішнього світу С. Жеромського вплинула на своєрідну ідентифікацію ним між землею і матір'ю. Падіння на землю стає поверненням у лоно матері [16, 206] Також С. Балей помічає уподобання автора до «вологого запаху», який володіє для нього особливою чарівністю. Ці таємні фантазії є прагненням сполучитись із матір'ю. Аналіз емоціоналізму та вразливості С. Жеромського приводить С. Балея до висновку, що творчість письменника можна розуміти як «шизматичну зі значною циклотомічною домішкою» [16, 142].

Всі намагання С. Балея спрямовані на подолання щодо творчості С. Жеромського наївного читання, яке відбиває тільки певні елементи творчості. С. Балей вказує, що «потрібно привчитися трактувати творчу індивідуальність подібно ж всієї людини, з якої та творчість зростає, і якій ніщо не може бути чужим з людських речей… Критик, педагог, чи хто-небудь інший, – продовжує С. Балей, – не має обов'язку, ні права затирати одні сторони творчості, а інше підкреслювати, проводити шліфування згідно з певним прийнятим згори принципом і приводити штучно речі, що розходяться, до однієї формули…» [16, 223]. До С. Жеромського С. Балей не може ставитися так, щоб бачити в нім або великого патріота і громадського діяча, або також прихильника любовної насолоди. Феномен творчості С. Жеромського повинен об'єднати всі уявні альтернативи у цілісність.

Таким чином, С. Балей відкриває читачу можливість щирого співпереживання та пізнання глибин людської душі. Подібні коментарі допомагають відкрити очі на справжнє життя [16, 223] та носять повчальний характер [16, 225].

У зв'язку з цим погоджуємося із Я. Дубровим, який вважає, що «психолого-філософська творчість і праці С. Балей, сприяли формуванню

концепцій моделювання людини» [6, 50]. На нашу думку, цінним уроком сучасності є виняткова тверезість і відповідальність роздумів С. Балея щодо творчої індивідуальності. Отже, епістемологічний потенціал психоаналітичного підходу С. Балея до осмислення літературних творів у сучасній філософії освіти засвідчений:

- виробленням уміння в учнів самостійно орієнтуватися у фактах і явищах мистецтва;
- можливістю багатомірності та плюральності щодо сприйняття авторської концепції;
- пошуком особистісної істини через діалогову взаємодію.

Психоаналітичні студії С. Балея, відкриваючи таємниці багатьох проявів творчої особистості, створюють можливості для практикування свободи та індивідуалізму в освіті. Включення особистості до дискурсивного пізнання несвідомого дає можливість розширення знань про себе, пізнання себе задля саморефлексії та інтеграції у світі. Психоаналітичний підхід до осмислення літературних творів С. Балея дозволяє нам відкрити простір для радикальних змін домінуючих освітніх парадигм. Подальші розвідки мають бути спрямовані на дослідження призначення педагога у філософсько-освітній спадщині С. Балея.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амелин Г. Лекции по философии литературы. – Режим доступу: http://gumer/Index-87.php.htm. - Заголовок з екрану.
2. Балей С. Зібрання праць: У 5 т. і 2 кн. – Львів – Одеса: ІФЛІС ЛФС «Cogito», 2002. – Т. 1. – 488 с.
3. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – 437с.
4. Верников М. Слово про академіка Степана Балея // Філософські пошуки. – Львів-Одеса: Cogito – Центр Європи, 1997. – Вип. 4. – С. 4–13.
5. Деррида Ж. О поэзии. – Режим доступу: http://www.ruthenia.ru/logos/number/l 999 06/1999 6 13.htm.
6. Дубров Я. «Формула людини» в контексті генетики Грегора Менделя, психоаналізу Зігмунда Фрейда та аналітичної психології Карла Густава Юнга // Філософські пошуки. – Львів – Одеса: Cogito – Центр Європи, 1997. – Вип. 4. – С. 50–54.
7. Жиру Г. Гранична педагогіка і постмодерністські політики // Тендерна педагогіка: Хрестоматія / Переклад з англ. В. Гайденко, А. Предборської; За ред. В. Гайденко. – Суми: Університетська книга, 2006. – С. 80–91.
8. Зборовська Н. Психоаналіз і літературознавсто: Посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 392 с.
9. Князева Е. Научись учиться. – Режим доступу: http://spkurdyumov.narod.ru/knyazevalena33.htm.
10. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство / Общ. ред., предисл. проф. Л. Гримака. – М.: Республика, 1995. – 398 с.

11. Можейко М. Ризома // Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с.
12. Предборська І. Постнекласичні ін(тер)венції в освітньому дискурсі // Вища освіта України. – 2003. – № 2. – С. 37–40.
13. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. Пер. с франц. – М., Касталь, 1996. – 448 с.
14. Baley S. Osobowość. — Lwow: Licealna Biblioteka Filozoficzna. – 1939. – T. 5. – 36 s.
15. BaleyS. Osobowość twórzcza Żeromskiego: Studium z zakresu psychologii twórczości. – Warszawa, 1936. – 228 s.
16. Baley S. Psychoanaliza jednej pomylki Slowackiego. – Lwow, 1925. – 21 s.
17. Twardowski K. O psychologii, jej przedmiocie, zadaniach, metodzie, stosunku do irmych nauk i jej rozwoje // Psychologia w szkole lwowsko-warszawskiej: Twardowski-Witwicki-Baley-Blachowski-Kreutz-Lewicki-Tomaszewski. Wybor i opr. T. Rzera. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997. – S. 65–208.

РЕЗЮМЕ

О.А. Гончаренко. Эпистемологический потенциал психоаналитического подхода Степана Балея к осмыслению литературных произведений.

В статье рассматривается психоаналитический подход к творчеству и творческой личности украинского и польского философа, психолога, педагога Степана Балея, что создаёт возможности для обучения как открытия себя, сотрудничества с собой и другими людьми. Использование данного подхода в современной философии образования способствует мировоззренческому и культурному самоопределению личности.

SUMMARY

O.A. Honcharenko. Epistemological Potential of Stefan Baley's Psychoanalytic Method of Literature Understanding.

The Ukrainian and Polish philosopher, psychologist and teacher Stefan Baley's psychoanalytic approach to creative individuals and creativity itself makes possibilities for studying as learning our minds, cooperation with it and with other people. Use of the given approach in modern philosophy of education promotes world outlook and cultural self-determination of the person.

В.О. Артюх
Сумський державний університет

ПРО ДЕЯКІ ІСТОРІОСОФСЬКІ ІДЕЇ МИКОЛИ ШЛЕМКЕВИЧА: СПРОБА ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

У статті робиться спроба застосувати екзистенціальний понятєвий інструментарій до історіософських ідей Миколи Шлемкевича. Робиться висновок, що осмислення катастрофічних подій новітньої історії

М. Шлемкевичем виявляє не тільки нетривкість індивідуального буття в його конкретній національній ситуації, але й нестійкість людського буття взагалі.

Розуміння специфіки розгортання українського філософського процесу у XX столітті неможливе без поглибленого вивчення первинних «цеглинок» такого процесу, як творчість окремих мислителів. На цьому рівні індивідуальної конкретики існує ще багато недосліджених «білих плям», і будемо сподіватись, нас чекає ще багато відкриттів. Однією з таких призабутих постатей української філософії є західноукраїнський мислитель середини XX століття Микола Шлемкевич (Іванейко) (1894–1966).

Не можна сказати, що творча спадщина М. Шлемкевича взагалі не досліджувалась. Так, Олександр Кульчицький досліджував головну працю М. Шлемкевича «Сутність філософії», Ілля Витанович аналізував його соціологічну спадщину, Іван Козій звернув увагу на ранні філософські праці 20-х років. Але цілісне бачення філософської творчості М. Шлемкевича зараз відсутнє.

Об'єктом уваги у цій статті є філософська публіцистика Миколи Шлемкевича. Метою статті є: дослідити специфіку рефлексій М. Шлемкевича над сучасним йому історичним процесом, розглянутих крізь призму категорій екзистенціальної філософії.

М. Шлемкевич у своїй книзі «Загублена українська людина» (1954 р.) намагається дати опис основних типів переживання дійсності українською людиною новітньої доби, особливо зразків екзистенціального існування Термін «екзистенціальне існування» ми взяли у німецького філософа О.Ф. Больнова українців після Другої світової війни і тих, які пішли в еміграцію, і тих, хто залишився під «Совєтами». Конкретніше він пише про феномен масових «душевних зламів» у носіїв української ідентичності, переживання стану «межових ситуацій», якщо послугуватись словником класика екзистенціалізму Карла Ясперса (1883–1969). У самого К. Ясперса аналогіями «межових ситуацій» особистого життя людини в історії є перехідні періоди. Перехідний період в історії як період радикальних зрушень в існуванні певних спільнот примушує людську свідомість загострено сприймати час та історичні події. Найбільша ясність свідомості, коли людина найповніше усвідомлює світ та себе в ньому, приводить її до стану особливої відкритості міжлюдським ситуаціям з їх базовою екзистенціальною невизначеністю та тривогою. Саме у найвищих точках прозріння людині відкривається найглибша єдність смислу історії та її сутності. Історія, яка не має смислу не має й єдності, й історія, яка не має мети, також не має смислу, бо мета є реалізацією цього смислу. Тому великі історичні події завжди звершувались в точках перехідних періодів, – стверджує К. Ясперс [9, 197–199].

Те, що у К. Ясперса називається моментом межовості в перехідних ситуаціях, М. Шлемкевич фіксує в таких словах: «Це ще не кінець горя розщепленої української людини. Аж тут починається її *розгубленість*. Великі трагедії, тяжкі переживання нації часто є струсом духу, після якого приходять глибокі відкриття» [8, 32].

Образно висловлюючись, для України вся перша половина XX століття є своєрідною перманентною точкою переходу, суцільним перехідним періодом. Революційні події 1905–1907 років, Перша світова війна, буржуазна революція 1917 року, державницькі змагання 1917–1921 років, установлення більшовицького режиму, НЕП, насильницька колективізація й індустріалізація, голодомор 1932–1933 років, страшні репресії 30-х рр., Друга світова війна, воз'єднання Західної України з Великою Україною, спроби утворення української державності у 1939 році на Закарпатті (Карпатська Україна) та Акт про відновлення державності від 30 червня 1941 року, – усі ці доленосні події постійно й докорінно змінювали світосприйняття тих конкретних людей, які ідентифікували себе з українською нацією, тобто на рівні їх особистого життя вони ставали межовими ситуаціями. Такі соціальні, економічні, політичні, культурні кризи породжують і відповідний їм кризовий стан свідомості, що тяжіє до ірраціональних способів світосприйняття. Багато українських інтелектуалів у 30–40-х роках XX століття мали багатий власний (найчастіше гіркий) досвід переживання й осмислення таких доленосних подій, що й підштовхувало їх до культивування екзистенціального світовідчуття, яке, у свою чергу, виливалось у стихійне філософування з його моментами «межових» ситуацій, «ходіння по муках» одинокої людини, абсурдності й бездушності зовнішнього соціального світу та драми цієї одинокої людини, закинутої долею в цей повністю чужий їй світ.

За екзистенціалізмом сенс життя людина усвідомлює на межі його втрати. Скільки українців в цей час змушені були заглянути в очі смерті? Мова повинна йти про мільйони. Не дивно, що виразні екзистенціальні мотиви ми спостерігаємо й під час осмислення історичної проблематики (крім М. Шлемкевича) у працях В. Петрова, Ю. Вассияна, О. Кульчицького. Їх тексти не ототожнюються самими авторами з основними школами екзистенціалізму, що панували тоді в європейській філософії. Але вони наповнені внутрішніми екзистенціальними смислами, які легко можуть бути виявлені під застосування інтерпретаційних процедур. Як приклад, у своїй статті «Наш час як він є…» Віктор Петров, уже перебуваючи поза межами Радянського Союзу після Другої світової війни, передає стан жаху як умову виникнення екзистенціального світовідчуття від спогадів про великий голодомор 1932–1933 років так: «Голод більше не був нічиєю вигадкою, – пише він, – але як наважитися згадати про ту матір, що їла з горщика юшку, зварену з м'яса власної дитини, або ж як хотіти від людини, що з непохололого тіла свого друга вирвала печінку, щоб ця людина розповіла про смак сирого м'яса?» [5, 29].

Екзистенціалісти, на відміну від позитивістів чи марксистів, підкреслюють не закономірність, причинність чи необхідність в історії, а її свободу та проблематичність. Проблематичність історії – це проблематичність самої людської екзистенції. І мета екзистенціальним чином зрозумілої історії полягає у відкритті такого минулого, що допомагає розкрити й підтвердити істину неповторної екзистенції в теперішньому часі.

Непевність екзистенції вкорінена в умові історії – мінливому часі. Початкова свобода екзистенції, що існує в часі, породжує такі стратегії

проживання в ньому, що можуть бути названі розмаїттям можливостей. Екзистенція існує в умовах, коли завжди є можливість зберегти себе чи загинути, оновитись чи розпастися. Усі аспекти зміни в часі – це реалізація певної можливості. Але можливість є завжди відкритістю в майбутнє. У свою чергу реалізація можливості в майбутньому можлива завдяки відкритості цієї можливості в минулому. Майбутнє завжди проблематично прикріплене до минулого в точці тепер. Теперішнє можливості – це перспектива на майбутнє, яка вкорінена в минулому. Тобто можливість як проект майбутнього включає певний образ минулого. Як писав з цього приводу відомий правий інтелектуал Юліан Вассиян (1894–1953): «Ми ж маємо перед собою власну майбутність і тому минуле досліджуємо не з уваги на нього самого, але головно з уваги на спосіб вияву своєї волі в будові дальших ланок історії» [2, 102].

Людська екзистенція виявляється в особистому індивідуальному минулому та тих моментах колективного минулого, що ідентифіковані індивідом як власні справжні аспекти істини, й використовує їх як норми для обмеження та вибору можливостей у майбутньому. У випадку, якщо людина перебуває в стані екзистенції, то й історичні події показують себе в якості можливості збереження та збагачення екзистенції, а не як просте механічне їх чергування одна за одною.

М. Шлемкевич пише про всеохоплюючу кризу української людини, що в карколомних подіях XX століття загубила чіткі світоглядні, моральні та естетичні орієнтири свого існування. Мистецька творчість замість того, щоб бути в безпосередній близькості до життя, до відображення його почуттєвої правди, ставала прозовою чи віршованою ілюстрацією більшовицької та націоналістичної ідеології. Такий «спутаний Ерос» на службі в ідеологій і є знаком загубленості української людини у глибинах власної душі. Узагалі, мистецтво, завдання якого через актуалізацію почуттєвого начала показувати прояви та мету людського життя, поводить себе так нібито воно є світогляд, бо повчає й веде людину до якихось великих цілей. Світогляд же «замість роз'яснювати дороги життя» та давати людині чіткі моральні норми й ідеали намагається «зворушувати» людину так, ніби він є мистецтво.

Етос, життєвий порядок української людини, теж перебуває у кризовій ситуації, бо відсутня гармонійна суспільна ієрархія, яка притаманна спільноті у стабільному стані. Гармонійна ієрархія передбачає широку основу масової, «порядної людини», над якою вивищується політична, мистецька та духовна еліта. На думку М. Шлемкевича, якраз на масі «порядних людей» (філістерів) тримаються суспільства. Якраз спосіб життя «порядної людини», її моральні цінності стримують людей елітарного типу в їх бажанні вийти за межі ідеї суспільного обов'язку чи обов'язку перед законами родинного життя. І лише в сфері громадсько-політичного та духовно-творчого життя «порядна людина» дозволяє людині елітарного типу бути самою собою, тобто звільнити себе від законів життя філістера. Бо врешті-решт тут автентичність еліти працює на розвиток усієї такої цілісності, як історична спільнота. З іншого боку, наявність еліти («проводу») не дозволяє перетворитись «порядній людині» в одноплощинний натовп, юрбу («масу порядних людей перетворює в суспільство

людина вищого порядку, втілення вищого морального ідеалу» [8, 70]). Натомість українці у своїй новітній історії або мають зрізану суспільну піраміду без еліти, або ж через велику кількість претендентів на елітарність, насправді, творять псевдоеліти, що добре засвідчили, наприклад, події в таборах для переміщених осіб (DP) після Другої світової війни. Перебуваючи вже в еміграції, наприклад у США, українська людина сліпо пристосовується до матеріальних цінностей американської «порядної людини», знову ж таки за умов відсутності власної еліти. Так само, як і у випадку з мистецтвом, первинний порядок порушений, бо зрушена рівновага як у суспільній ієрархії, так і в ієрархії моральних цінностей та ідеалів, що відображають суспільну.

Та найчіткіше екзистенціальну історичність відображає у М. Шлемкевича «заблуканість» української людини у світоглядних засадах свого існування. Насамперед, він констатує наявність стану відчуженості між людьми (навіть близькими) у тоталітарних суспільствах, де панують «великі» ідеології (націонал-соціалізм та більшовизм), що перетворює їх у натовп, а не в «органічну» спільноту. Саме за таких режимів «…людина-ближній стає тільки одним примірником у череді, в людській юрбі; вона стає одним екземпляром у масі тих, що їх «дуже забагато» (Ніцше)» [8, 58]. Далі він пише про принципову самотність української людини в західному (американському) «суспільстві споживання» 50-х років XX століття: і «яка ж страшна та самотність душ серед крикливої порожнечі!» [8, 144], – вихоплюється у нього. М. Шлемкевич подає цілий спектр описів несправжніх форм існування масової людини. Душі людини, яка потрапила в американське матеріально благополучне суспільство, притаманне універсальне відчуття – це «тупий погляд нудьги» [8, 141]. Автомобільна «безцільність погоні» на «гайвеях» стає символом марнотної погоні за щастям, метою життя стає: «зробити найбільше шуму», і як висновок – мета життя такої людини – це «вічна гонитва» без мети [8, 143]. Подружнє щастя – це теж не більше, ніж «холодна війна», чергове перемир'я [8, 147]. На рівні «культури споживання» немає й того великого почуття, ім'я якому кохання. Все перетворюється «на статистику й техніку кохання». І як підсумок: «немає людини. Є «ми-ми»: на залі, і на сцені! Її величество: маса!» [8, 142]. Безоглядно віддаючись масовим способам існування, ми й чавимо ту справжню людину, що може ще живе в нас [8, 144]. Екзистенціальне ж існування якраз і протистоїть несправжнім масовим формам існування, існування людини як «усередненої посередності» («das Man» в інтерпретації М. Гайдеггера).

Колись Ф. Ніцше пророкував смерть Бога й народження надлюдини, О. Шпенглер говорив про смерть духу (культури) й тріумф техніки (цивілізації), тепер же М. Шлемкевич песимістично говорить, що «на наших очах помирає людина!». І закликає: «О, приятелі: – рятуймо ж людину серед нас, рятуймо людину в нас!» [8, 152].

Й український мислитель, продовжуючи осмислювати типові життєві ситуації українців, цілком в екзистенціальному дусі ставить діагноз модерній людині та й усій епосі, яка породила ці проблеми, коли в її визначенні ще раз говорить «про покинутість людини, про тривогу як її основне почування, про тривогу як про праматерію душі» [8, 39]. Ще предтеча екзистенціалізму Сьорен

К’єркегор (1813–1855) писав, що здатність бути самим собою залежить від вміння зустрітись із своєю екзистенціальною тривогою та рухатись уперед, не зважаючи на неї. Тривога у такому розумінні не має якоїсь предметної спрямованості. Життя в непевному світі породжує й розмиту, невизначену та постійну екзистенціальну тривогу, глибинна причина якої – можливість опинитись на межі небуття. Та саме стан тривоги створює можливість виведення індивіда за межі свого несправжнього існування тому, що змушує шукати чітку спрямованість у майбутнє; це майбутнє часто також невизначене, але хоч є надія, що саме там людина може позбавитись цього всеохоплюючого почуття тривоги. Тому стан тривоги найчастіше є конструктивним, для людського існування він означає, що людина здатна прямувати у своє майбутнє, людина надіється, що в майбутньому її ще щось чекає. Які ж можливі варіанти виходу з екзистенціальної кризи пропонує М. Шлемкевич українській людині, як можна вирватись із цього стану буденної несправжньості із його постійним відчуттям душевної спустошеності, постійної нудьги, а в його абсолютній формі – із переживанням відсутності сенсу власного існування?

М. Шлемкевич твердить, що, незважаючи на екзистенціальну несправжність американського суспільства (мабуть, як і будь-якого іншого), українці не можуть не пристосовуватись до умов його існування, бо інакше їх буде розчавлено цією новою для них реальністю [8, 141]. Але пристосовуючись, одягаючи потрібні «життєві маски», все ж таки не потрібно забувати й про «свій український світ». Якраз цей «український світ» у нього й створює можливість прориву до автентичного буття, до своєї екзистенції.

На початку своєї книги М. Шлемкевич виводить чотири історичні типи світоглядів, в яких на його думку уособлюється модерне українство, «український світ». Перший тип він називає за М. Гоголем «старосвітськими поміщиками» [8, 17]. Цей тип знаходить себе у щасті біологічного животіння й «тупіння в достатку», яке, мабуть, найповніше виражається в запитанні чоловіка-поміщика, зверненого до дружини: «А що ми покушали б матушка?». Власне, так, на думку М. Шлемкевича, закінчує на початку XIX століття своє існування на тихих хуторах, «осторонь великих доріг історії», як глибоко провінційний поміщик колишня могутня провідна козацька верства, що будувала українську державу часів Богдана Хмельницького.

Другий тип М. Шлемкевич називає «сковородянською людиною» [8, 20]. Як і тип «старосвітського поміщика», «сковородянська людина» також означає кінець великої епохи. Але, на відміну від першого типу, вона, не бажаючи пристосовуватись до нової російської імперської дійсності, бачить своє щастя в особистому духовному самовдосконаленні. Вона настільки віддалилась від реалій соціального життя, що цей суспільний світ насправді й не помічає носіїв способу життя Григорія Сковороди.

Третій тип має назву «гоголівська людина» [8, 19]. Початково – це ті потомки козацької еліти, які захотіли й надалі брати активну участь у політичному житті тепер уже нової для них держави – Російської імперії. Але на цих шляхах їх чекало розщеплення національної й політичної

самосвідомості. у нових реаліях вони, залишаючись етнічними українцями, політично ідентифікували себе з Росією.

Та найбільші перспективи для відтворення й функціонування в сучасності має четвертий тип, що називається «шевченківська людина» [8, 21]. Схиляння перед розумом та його найвищим втіленням – наукою, а також таким моральним ідеалом, як вільний дух є для М. Шлемкевича найголовнішими рисами шевченківської людини. Саме цей тип світогляду був найповніше притаманний тим українцям, які будували нові форми української державності у 1917–1920-х роках, і саме люди цього світогляду створили державу «вільного духу» – Українську Народну Республіку.

М. Шлемкевич далі твердить про постійну присутність рис світогляду цих чотирьох типів українців у модерній історії, включаючи й сучасну радянську та американську дійсність. Річ у тім, які із цього розмаїття світоглядних цінностей минулого можуть слугувати для збереження та розвитку «українського світу». Якраз мета культивування в сучасності ідеалу «шевченківської людини» й полягає в тому, щоб вийти із стану «тупого самовдоволення» масової людини й через інтенсивну роботу власної душі створити спільноту вільних духом людей. М. Шлемкевич вірить, що власна вільна держава, якщо вона й можлива, постане лише як політична форма вільних духом людей, як реалізація ідеалу шевченківської людини.

Екзистенціальне засвоєння історичної спадщини означає переведення зовнішньої історії у внутрішню, тобто перетворення певних історичних фактів чи цінностей у складові особистого життя індивіда через «вижимку» із таких історичних фактів певного духовного смислу та сприйняття його в якості «прозріння» під час екзистенціальних актів, а потім і його «введення» до складу власної ідентичності. Завдяки таким «ідентифікаційним процедурам» людина «втягується» в загальний потік історії. Кожне покоління проходить через це набуття своєї історичної ідентичності, й починається воно з точки виникнення, тобто кожен особисто повинен прийти до своєї «втягнутості» в історію. Та історична спадщина, що на рівні суспільства бачиться як багаторазове засвоєння одних і тих самих фактів та цінностей окремими індивідами, на рівні душі окремої людини стає її особистим здійсненням. І будь-яке повторне засвоєння історичного досвіду для окремої людини є не поверненням до того, що вже було, а завжди черговим *першим* пробудженням на шляху до стану екзистенціального існування. На рівні людської душі таке минуле кожного разу здійснюється заново. І саме через таке екзистенціальне вперше/повторення особистість творить свою неповторність.

Покоління українців середини XX століття, на думку М. Шлемкевича, повинне пройти свій шлях до виходу з усеохоплюючої кризи українства через неповторні свої екзистенціальні пробудження.

Тут якраз постає питання, наскільки доречно використовувати поняття «екзистенція» для опису колективних феноменів, адже йде мова у М. Шлемкевича про «українську людину», а не про певну незакорінену в національне особистість, яка гостро переживає свою одинокість перед соціальним світом. Справа в тому, що існує стійка традиція, коли, починаючи з

С. К’єркегора, концепт екзистенції стосується якраз конкретного існування одинокої людини. Цей данський мислитель вводить поняття «екзистенція» для того, щоб протиставити свою філософію такому «абстрактному» й «системному» мислителю, як Г.В.Ф. Гегель. Адже, на його думку, людське буття інтелектуально, тобто опосередковано осягнути неможливо, воно розкривається людині безпосередньо, в актах екзистенції, або ще: реалізація стану існування виключає мислення («…существует вещь, которая не дает себя мыслить, и это – существование» [4, 141]). Тому в такому розумінні екзистенцію неможливо редукувати ні до мислення, ні до якихось колективних сутностей; людина на рівні свого неповторного існування – істота принципово нередукована й із цієї точки зору безглуздо звучатимуть, наприклад, такі словосполучення, як «європейська екзистенція», «національна екзистенція» чи будь-яке інше приписування екзистенції колективним феноменам. (Та хоча з таким розумінням екзистенції й почала пізніше ототожнюватись уся філософія екзистенціалізму ХХ століття, та все ж таки, зважаючи на різноплановість цього філософського руху, можна помітити й наявність протилежних значень, що надаються цьому поняттю). Так, уже у М. Гайдеггера після 1933 р. зустрічаються випадки приписування стану екзистенції колективним сутностям, насамперед «народу». У своєму курсі лекцій 1935–1936 року «Вступ до метафізики» він говорить про «…историческую сиюбытность [Dasein] просвещенного народа…» [7, 125], під яким розуміється німецький. «Дазайн» якраз тут і відповідає поняттю екзистенції, взятої в якості «справжнього існування». А раніше у лекційному курсі зимового семестру 1934–1935 років «Гімни Гельдерліна «Німеччина» і «Рейн» він говорить про «историческое здесь – бытие [Dasein] народов…» [6].

Ми виходимо з того, що поняття «національна (українська) екзистенція» можна застосувати, коли, відштовхуватись від певного змісту свідомості суб’єкта, тобто від його ідентичності, яка включає й момент ототожнення з колективним (національним). Екзистенції нації справді немає, але є екзистенція особистості, яка ототожнила себе з нацією. І якщо трагічність особистого існування індивіда й помічається, то, як і у М. Шлемкевича, виникає цей стан не від розірваності з соціумом (людина закинута в соціум, який вона не обирала), а від ототожнення себе з таким колективом, як нація, яка в даній історичній ситуації є упослідженою, а тому й носії її ідентичності переживають цей стан у вигляді почуттів особистої національної меншовартості або одинокості саме через свою національну приналежність. Моменти національної історії, які така людина переживає знову й знову, мають для неї «доленосний характер», вони стають змістом екзистенціального існування, повернення до тієї автентичної «домівки», без наявності якої в умовах відчуженого навколишнього середовища вижити неможливо. Зберегти елементи цієї історичної колективності на рівні індивідуальної ідентичності – ось порятунок для людини, вирваної зі звичного національного середовища й поміщеної в емігрантське середовище чи відчужуючі «радянські» реалії.

За такого тлумачення екзистенції ми залишаємось знаходитись у межах неповторної людської одиничності (самості). Факти ж національної історії тут

«працюють» на прихід окремої людини до самої себе, тобто до свого автентичного існування. Саме в такому розумінні можна говорити й про українську екзистенцію.

Отже, кожен неповторно, самобутньо переживає свою осібність, але завдяки однаковим моментам української історії. Увага зосереджується не на типових, повторюваних фактах чи цінностях, а на інтенсивності сприйняття та засвоєння історичного матеріалу (через межові ситуації або ще кризові стрибки). Причому «межова ситуація» повинна, мабуть, мислитись не обов'язково в її крайніх виявах, як втрати близьких чи страху смерті, а й у послабленіших варіантах, як, наприклад, в інтерпретації німецького філософа Отто Фрідріха фон Больнова (1903–1991): якоїсь фатальної «зустрічі», раптового «пробудження, раптової «кризи» чи свідомої «включеності» в конфліктну ситуацію, що приводять до відкриття в собі цього стану автентичного існування [1, 216]. Чи обов'язково повинно таке ототожнення з типовими фактами української історії привести до почуття єдності з іншими такими самими ідентифікованими українцями, тобто винесення назовні своєї національної ідентичності – це ще питання. Але на рівні внутрішньому, через «приголомшуючі» переживання фактів національної історії людина ніби доторкається до останнього осердя власного життя й відкриває у ньому моменти справжності та автентичності.

За такого сприйняття немає бачення минулого як відчуженого об'єкта, навпаки, сприйняття й розмірковування над минулим іде ніби зсередини, а не ззовні переживань індивіда. І такі переживання, ще раз наголосимо, стосуються чогось основного в особистому житті людини, тобто її особистого буття у зв'язку з буттям в цілому. У союзі зі своїм минулим «Я» й опиняється якраз у сфері автентичного буття. Гостра потреба в моменті справжності виводить людину за межі конкретного й детермінованого, вводить її у вимір абсолютного й необумовленого. Перебуваючи у стані екзистенціального існування, людина відкриває в собі історію з її абсолютними характеристиками й завдяки цьому розуміє, що вона стає дійсно людиною.

Звернемо увагу ще на один момент. Застосування екзистенціальних варіантів повторення історії у М. Шлемкевича фіксує не глибоку відчуженість особистості від суспільства та історії, не її глибоку одинокість перед світом, а, найімовірніше, є засобом подолання такої одинокості й приходом до нової колективної солідарності, ім'я якій «єдність у національному». Власне, мова йде про подолання завдяки екзистенціальним практикам одинокого існування особистості, що в пошуках своєї автентичності воліє не помічати свого місцезнаходження у відчуженому американському чи українському «совєтському» соціумі. Для розуміння такої первинної єдності «Я» з іншими людьми і ширше з надособистісними імперативами людського існування більше, мабуть, підходить формула Х. Ортеги-і-Гасета: «Я є Я та мої обставини», ніж, наприклад, Ж.-П. Сартра: «Пекло – це інші».

У випадку з ідеями М. Шлемкевича це означає, що потрібно брати цінності «шевченківської людини» й спочатку відкривати їх у собі як момент найвищої істини буття в результаті екзистенціальних прозрінь, а потім і

постійно культивувати їх на рівні власної ідентичності – це й є реалізація екзистенціальної історичності на практиці. Та простим повторенням рис «шевченківської людини» на рівні особистісної ідентичності, але вже у принципово нових, сучасних ситуаціях середини ХХ століття «вийти з безнадійного бігу старими шляхами, старими думками» [8, 40] неможливо. Повернення й культивування в собі принципів «шевченківської людини» можливе, коли вони будуть слугувати не для консервації в істинах минулого, а для переосмислення власних можливостей і проектування їх у майбутнє вже в новому ключі («Тільки йдучи вперед, перетоплюючи досвід і осяги минулого в нові кришталеві мислі, образу, життєвої постави, – отворимо двері достойної будучини» [8, 155]). Це і буде відповіддю «української людини» неавтентичному масовому існуванню людини епохи споживання. Так історія минулого через людську екзистенцію перетворюється в історію майбутнього.

Отже, тому вона й «українська людина», що завдяки фактам української історії приходить до себе, долаючи межі несправжності свого індивідуального існування, а не тому що вона *невиділено* знаходиться в межах спільноти українців. Ще раз відзначимо, що екзистенціальність ситуації полягає в зосередженні уваги на моменті приходу одинокої людини до самої себе завдяки відкриттям можливостей національної історії та нерефлектованості того стану, що в цей же час історія слугує, завдяки своїм ідентифікаційним можливостям, і залученню людини до спільноти українців. Таке тлумачення екзистенціальних прозрінь дозволяє зберегти описаній М. Шлемкевичем людині свою самість в умовах колективності та уникнути крайнощів протиставлення людської одиниці й спільноти. Отже, назовні лише через збереження своєї самості ми можемо належати до певного колективу (нації).

Хоча, звичайно, можливі й інші підходи до вибудовування моделі екзистенціального історизму. Так, у цей же приблизно час (1949 р.) відомий румунський філософ культури й теоретик традиціоналізму Мірча Еліаде (1907–1986) пише у «Міфі про вічне повернення» про втечу модерної людини від «жаху історії» у сакральний світ архетипів та конструювання сучасних міфів як єдину можливість вижити у часі [3, 107–113]. Історія – це не певна національна історія, це історія як така, й від неї треба рятуватись, якщо хочеш подолати свою екзистенціальну кризу. На противагу саме таким підходам М. Шлемкевич, зберігаючи початкову довіру до світу історичного буття, і вбачає можливість порятунку людини, вкинутої у відчужений соціальний світ у глибинах власної національної історії, але обов’язково через «внутрішній зворот» душі. І зрозуміло, що питання «втечі від історії» за такого підходу, насправді, бути не може.

Отже, під час екзистенціального сприйняття історичності мова йде лише про використання фактів історії для конструювання власної людської ідентичності на основі екзистенціальних прозрінь. Тобто минуле тут підкоряється ситуації теперішнього, в якому перебуває людина. Представники наукової історіографії могли б закинути, що екзистенціальна історичність є таким видом «буденного» розуміння минулого, в якій відсутня критична позиція щодо власних сприйняттів історичних фактів і яка часто має тенденцію до їх

міфологізації. Проте, зрозуміло, екзистенціалізм зачіпає зовсім інший ракурс сприйняття минулого. У процесі екзистенціального витлумачення поглядів М. Шлемкевича також цей момент прагматичного використання минулого людиною, яка знаходиться у часовому вимірі теперішнього, відіграє роль збереження особистісної автентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Больнов О.Ф. Философия экзистенциализма. – СПб.: «Лань», 1999. – 224 с. [1943]
2. Вассиян Ю. Простір між Москвою і Візантією [1934] // Ю. Вассиян. Твори. – Торонто: Євшан-зілля, 1972. – Т. 1: Степовий сфінкс. – С.81–106.
3. Еліаде М. Священне і мирське [1957] / Пер з нім. Г. Кьорян // М. Еліаде Мефістофель і андрогін. – К.: Основи, 2001. – С. 5–116.
4. Керкегор С. Заключительное ненаучное послесловие к «Философским крохам» (Фрагменты) [1846] / Пер. с дат. Д. Лунгиной // Логос. – 1997. – № 10. – С. 139–147.
5. [Петров В.П.] Віктор Бер. Наш час, як він є / З приводу статті Нормана Казнса «The Soturday Review of Literature». – New York, 1946 // Рідне слово. – Мюнхен; Фрайман, 1946. – Ч. 8. – С. 28–40.
6. Хайдеггер М. Гимны Гёльдерлина «Германия» и «Рейн» [1934] / Пер. с нем. Д.В. Смирнова [Електронний ресурс] // VOX: философский журнал. – Режим доступа: http://vox-journal.ru/vol2/vox%20-%202%20-%20heidegger.php).
7. Хайдеггер Мартин. Введение в метафизику / Пер. с нем. Н.О. Гучинской. – СПб.: НОУ – Высшая религиозно-философская школа, 1998. – 302 с. [1935]
8. Шлемкевич М. Загублена українська людина. – К.: МП «Фенікс», 1992. – 168 с. [1954].
9. Ясперс К. Про сенс історії [1948] / Пер. з нім. А. Гордієнка // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки: Хрестоматія. – К.: Ваклер, 1996. – С. 183–210.

РЕЗЮМЕ

В.О. Артюх. О некоторых историософских идеях Николая Шлемкевича: попытка экзистенциальной интерпретации.

В статье делается попытка применения экзистенциального понятийного инструментария к историософским идеям Николая Шлемкевича. Делается вывод, что осмысление катастрофических ситуаций новейшей истории Н. Шлемкевичем выявляет не только зыбкость индивидуального бытия в его конкретной национальной ситуации, но и неустойчивость человеческого бытия вообще.

SUMMARY

V.O. Artyukh. On Some Historicosophical Ideas of Nikolai Shlemkevich: an Attempt at the Axistential Interpretation.

In the article is made an attempt at the application of an existential conceptual set of instruments to the Nikolai Shlemkevich's historicosophical ideas. Is done the conclusion that the comprehension of the catastrophic situations of the newest history by Shlemkevich reveals not only the fluctuation of individual existence in its concrete national situation, but also the instability of human existence in general.

І.І. Мозгова
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ НА ПЕРЕТИНІ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ

У статті аналізується проблема співвідношення західної («світської») і східної («релігійної») традицій у культурно-освітній діяльності Києво-Могилянської академії.

Велике значення для розвитку освіти в Україні у XVII–XVIII ст. мала діяльність Києво-Могилянської академії. Незважаючи на дослідження в цій царині, виконані такими авторами, як С. Голубєв, М. Максимович, М. Петров, З. Хижняк, Л. Алексієвець та інші, проблема змісту й спрямованості освітнього процесу Академії все ще залишається малодослідженою.

Уже засновник Академії (тоді Колегіуму) Петро Могила прагнув перетворити її на заклад європейського типу і закріпити досягнуті результати шляхом отримання офіційного права вищого навчального закладу. Проте через протидію короля Владислава IV (1632–1648) він не зумів реалізувати цієї мети. Польський король ще у 1635 р. видав розпорядження, що передбачало фактичну заборону українцям і білорусам навчатися у вищих класах: «В Київських і Віденських школах дозволяємо також учитись неуніатам по-грецьки і по-латинськи, проте, щоб учили гуманістичні науки, але тільки не вище діалектики і логіки» [5, 200]. Визнати Колегію вищим закладом означало дозволити їй викладати богослов'я, готувати освічених борців проти католицького наступу, а влада не могла на це піти.

Тоді на захист своєї вищої школи стало козацтво, яке покладало на неї великі надії в боротьбі за духовне відродження у своєму краї. Під час Визвольної війни 1648–1657 рр. у міждержавних договорах поряд з іншими важливими питаннями незмінно були присутні статті про Колегію. Так, у текстах Зборівського (1649) і Білоцерківського (1651) договорів стверджувалося: «Колегія Київська повинна залишатися при колишніх правах, відповідно до стародавніх привілеїв».

У 1658 р. гетьман Іван Виговський (1657–1659), сам вихованець Могилянського колегіуму, розірвав договір з Московією і підписав з посланцями короля Яна II Казимира (1648–1668) Гадяцький трактат (10.09.1658), за яким заклад отримав статус вищої школи, тобто Академії. У 3-й статті трактату відзначалося: «Старожитні церкви, монастирі з усіма своїми господарствами мають бути повернені козакам. А щоб вони не були

під світським завідуванням (тобто, щоб тут не було професорів і студентів з аріанських, кальвіністських та лютеранських сект – І. М.), то хай мають для себе свої Академії й науки, архіви та друки». Крім КМА мала бути ще й друга Академія на тих самих правах і застереженнях, яку козаки учинять, де захочуть. Тобто іншу «Академію в Києві дозволяє його королівська величність мати, яка такими прерогативами і свободами може захищатися, як Академія Київська» [8, 233]. Дозволялося відкривати гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх треба буде, друкувати всілякі книги, крім супротивних релігії і тих, в яких ображається особа короля та його маєстат. Але після відставки гетьмана Івана Виговського спроби домогтися для права в Україні вищого навчального закладу тривалий час були марними.

І тільки у 1670 р. ці права були підтверджені в угоді, підписаній гетьманом Михайлом Ханенком (1669–1674) з королем Михайлом Вишневецьким (1669–1673). За сприяння гетьмана Івана Мазепи (1687–1709) і митрополита Варлаама Ясинського посли Академії отримали нову царську грамоту від 26.09.1701, що нею підтверджувалася попередня царська грамота від 1694 р. про надання Академії статусу вищого навчального закладу.

Правда, більшість дослідників одностайна в тому, що вже за життя Петра Могили, прихильника західних форм навчання, Колегіум був «першим українським вищим навчальним закладом» з високим рівнем освіти і що «вище такої освіти навряд чи могло що-небудь бути і в Європейських тодішніх училищах» [7, 115]. Сучасники завжди сприймали Академію саме як вищий навчальний заклад. Не випадково, перебуваючи у 1630-х рр. у Києві, французький інженер і картограф Гійом Ле Вассер Сієр де Боплан (бл. 1600–1673) відзначав у своїй книзі «Опис України» про Київ, що в ньому «русини грецького обряду мають приблизно десять храмів, вони їх називають церквами. Одна з них знаходиться біля ратуші. При ній є Університет, або Академія. Цю церкву називають Братською» [6, 20]. Подібно оцінювали Академію як Університет польський дипломат Войцех Мясковський (пом. 1650) і західний історик Жан-Бенуа Шерер (1741–1824) [14, 23]. Такої ж позиції дотримувалися вітчизняні діячі, серед них – Лазар Баранович, який у 1671 зазначав щодо Братського монастиря, що «в нем же Божественных письмен училище, из него же премудрыя Церкви нашей веры выходят люди на оборону» [12, 24].

Професори Києво-Могилянської академії покінчили з однобічною орієнтацією вітчизняної освіти на візантійське «благочестя» і почали переосмислювати, засвоювати і використовувати кращі досягнення всієї тогочасної духовної культури, передусім західної. Відповідно до вимог вищого навчального закладу та потреб суспільного розвитку, КМА прагнула широко використовувати досягнення зарубіжної науки, підтримуючи зв’язок з культурними центрами багатьох країн.

Завдяки навчанню професорів і студентів за кордоном, вивченню природничих наук (фізики, механіки, математики, астрономії, медицини, географії), а також історії, риторики, філософії, іноземних мов, роботі із західними виданнями в бібліотеці значного поширення р Академії набули

світські впливи. Те, що її діячі носили рясу, ще не означало їх повної церковності. Та й окрім духовних учителів були світські вчителі. Тож і випускники здатні були працювати не тільки священиками, але й на будь-якому світському поприщі. Академія успішно реалізовувала свої освітні принципи, її діячі прагнули надати студентам західний тип освіти, культурно поєднати Україну з Європою. Це свідчило про те, що вся система теоретичної підготовки в Академії була спрямована на гармонійне формування особистості. Людина в Академії цінувалася не за походженням чи багатством, а за освіченістю й патріотичною позицією. Плеяду вчених КМА єднала, на думку І. Сумцова, « ще незгасима іскра національної малоруської самосвідомості, відмінної від великоросійських того часу людей. У духовному відношенні вони нічого не запозичували від них, навпаки, з причини крайньої культурної їх (росіян – І. М.) бідності, самі приділяли їм частину своїх знань і були для них учителями» [1, 202–203].

Завдяки подвижництву ентузіастів Академія чи не завжди перебувала на рівні вищого навчального закладу, який відповідав вимогам часу і завданням, що стояли перед Україною. Відгукуючись на потреби суспільного розвитку, наставники й професори КМА прагнули широко використовувати досягнення зарубіжної науки, підтримуючи зв'язок з культурними центрами багатьох країн. Тут навчалися вихідці з усіх соціальних прошарків суспільства. Вивчалися ті самі предмети і була та сама структура, що й у вищих європейських школах (Кембріджському університеті, Краківській, Заморській, Познанській, Віленській академіях). Мала Академія і власні традиції – не поділялася на факультети, не присвоювала учням і студентам учених ступенів, тут не завжди читалося богослов'я. Організаційна структура навчального закладу включала ступені згори вниз: ректор – префект – суперінтендант – учителі (професори, магістри чи просто вчителі, дидаскали) – учні (студенти, спудеї). Кількість студентів часом досягала 2 тис. чол.

В Академії було 8 так званих ординарних класів – 4 граматичних, 2 середніх (поетики і риторики) і 2 старших (філософії і богослов'я). Повний курс навчання продовжувався 12 років. В основу навчання у КМА було покладено вивчення мов і septem artes liberales («семи вільних мистецтв» чи наук), які утворювали два цикли: «trivium» («три шляхи») – граматика, риторика, діалектика; «quadrivium» («чотири шляхи») – арифметика, геометрія, астрономія, музика. Запозичені з античних часів, вони вивчалися в середньовічних школах, поступово набуваючи світського характеру. Предмети й обсяг курсів, що викладалися, постійно поповнювалися.

У КМА складалася стрункa система освіти. Перший клас – фара (чи аналогія) – був, по суті, підготовчим, де навчалися читати й писати слов'янською, грецькою, латинською**. У** трьох наступних – інфіма, граматика і синтаксема – учні вивчали інші мови (слов'янську, українську книжкову, польську, грецьку і латинську), а також арифметику, геометрію, катехізис. Це були 4 граматичні класи початкового навчання.

Саме мова забезпечувала «єдність, функціонування і розвиток національного організму в просторовому та часовому вимірах» [9, 17] Серед

дев'яти – десяти мов, які вивчалися в Академії, особливу роль відігравали класичні мови, знання яких вирізняло людину освічену, відкривало великі можливості для засвоєння наук і філософії. Так, в Академії увага приділялася насамперед грецькій мові. її вивчення давало змогу прилучатися до скарбів світової культури і філософії, розвивати наукові зв'язки з представниками грецької вченості, перекладати і виправляти богословську і богослужбову літературу, яка здавна надходила з Греції. КМА дала світові таких еллініетів XVII і XVIII ст., як Єпіфаній Славинецький (пом. 1675), Арсеній Сатановський, Варлаам Лащевський та ін.

Ще більше значення в Академії надавалося латинській мові, що, як і грецька, допомагала опановувати культурні надбання людства, починаючи з давньоримської доби. Крім того, у ті часи в Європі латинь була мовою католицького богослужіння, а також мовою законодавства, управління і судочинства, міжнародною мовою, мовою дипломатів і вчених. Митрополит П. Могила (1632–1647) наголошував, що «грецька – для свята, латина – для життя|». «Без латини – плати вини» – писав і митрополит С. Косов (1647–1657) у своєму «Exegesise». Знання латини давало змогу навчатися у закордонних університетах. У всіх вищих навчальних закладах Європи курси поетики, риторики, філософії, богослов'я читалися латинською мовою аж до 40-х рр. XIX ст. Таке саме правило встановлюється і в Києво-Могилянській академії протягом чи не всього періоду її діяльності. Студенти КМА відмінно знали латинь. Вони вільно читали, перекладали й говорили цією мовою, складали орації, писали листи, власні праці тощо. Латиною складалися також каталоги бібліотек та ін. Учням граматичних класів видавали свідоцтва про закінчення «латинських» класів. Латинь широко використовувалася і в офіційному листуванні. Вивчати латинську мову прагнули багато як духовних, так і світських осіб з інших країн (Австро-Угорщини, Балкан, навіть Криту), з Правобережної України та Польщі.

У Київській академії вивчалася також польська мову як мова держави, до складу якої тривалий час входила Україна. ЇЇ викладання було продовжене і після приєднання України до Росії. Так, у 1755 р. курс польської мови був відновлений в Академії і читався аж до кінця XVIII ст. Його вів Максим Симигиновський. На цій посаді він залишався досить довго – у відомості зарплати за 1789 р. числиться «учитель історії, географії і польської мови Максим Симигиновський». Він склав для студентів Академії одну з кращих граматик польської мови, видану у Варшаві. Викладання польської мови було обумовлене польською літературною традицією в побудові академічних курсів, а також давніми культурними зв'язками України з Польщею, провідну роль в яких відіграла саме Києво-Могилянська академія.

Взаємовплив українських і польського літературних процесів простежувався творчості таких діячів Академії, як С. Косова, П. Могили, І. Оксеновича-Старушича, Л. Барановича, С. Полоцького, І. Галятовського, Д. Туптала, І. Гізеля, С. Яворського, Ф. Прокоповича та ін. Вони часто писали свої публіцистичні й філософські твори, проголошували проповіді, вели листування польською мовою. Остання часто використовувалася на лекціях,

коли наводилися приклади з польської поезії і прози. Бібліотека Академії мала багато польських книг (наукових, релігійно-полемічних, художніх).

Польський учений, професор Краківського університету Рішард Лужний, дав високу оцінку польськомовній творчості українських письменників – вихованців Києво-Могилянської академії. Так, Л. Баранович, на думку Р. Лужного, «писав сильно й уміло протягом усієї своєї поетичної творчості», а його талановитий учень С. Полоцький творив «легко й залюбки». Особливо відзначив Р. Лужний майстерність Ф. Прокоповича: «Мова його настільки плавна, місцями багата й смілива, вільна від схильності до макаронизування, що можна причислити його творчість до кращих зразків літератури польської».

У зв'язку з посиленням інтересу до європейської суспільно-політичної і наукової думки зростає інтерес до сучасних європейських мов, саме завдяки яким і можна було безперешкодно ознайомитися з філософськими, риторичними, морально-етичними та іншими творами культурно-освітньої спадщини Європи. Так, з 1738 р. за митрополита Рафаїла Заборовського (1731–1747) в Академії вводиться вивчення німецької мови, яку в різний час викладали Давид Нащинський, Іван Самойлович, Хома Халчинський, Іриней (в миру – Іван Якимович) Фальковський (1762–1823), Костянтин Крижанівський (водночас у 1766 р. – настоятель академічної конгрегаційної церкви) та ін. Часто Академія запрошувала на викладацьку роботу іноземців (свого часу німецьку мову «читали» Карл Фіген, Карл Ремер та ін.).

З 1753 р. в Академії починають викладати французьку мову. Так, у 70-х роках XVIII ст. її викладали Маргасту де Зеємілір, П'єр де Кловетт, Іосиф Форінельо та ін. У 1794 р., побоюючись поширення ідей французької революції, Синод негласно наказав закрити французький клас. Новгородський митрополит Петров писав протекторові Київської академії Київському митрополиту (1783–1796) Самуїлу Мирославському: «Досвід довів, що нерозсудливі з них (студентів – І. М.) знанням цієї мови зловживають» [15, 105]. Пізніше, у 1798 р., французький клас було відкрито знову. Німецький і французький класи завжди були переповнені. Багато студентів Академії, завдяки підготовці викладачів та самостійній роботі, знали англійську мову, але даних про викладання цієї мови в самій Академії немає.

З 1751–1752 навчального року за умов посилення російського ідеологічного наступу в Україні, водночас, виходячи з потреб глибшого вивчення офіційної мови імперії, в Академії ввели викладання російської мови, російської поезії і риторики. Першим викладачем цих дисциплін став професор Д. Нащинський. Підручники були російськими: «Российская грамматика» і «Риторика» М. Ломоносова, «Поэзия и пиитические правила» Аполлона Байбакова. Щоб мати кваліфікованих викладачів російської мови, Академія направляла своїх студентів на навчання в Московський університет (заснований у 1755 р.). Запрошувалися в Академію і викладачі з Росії.

Водночас діячі Академії усвідомлювали й значення національних мов як засобу формування національної свідомості. Так, єрусалимський патріарх Паїсій, який побував у Києві у 1649 р., відзначав, що бачив тут школу і вчителів у ній «високого мистецтва», які навчають шляхетних юнаків

«слов'янської мови як властивої і латинської як необхідної для тих, хто мешкає поміж латинян» [15, 82]. Такими мовами були старослов'янська й українська літературна. У Східній Європі слов'янська мова відігравала ту саму роль, що й латинь у Західній Європі. На Русі, писав М.І. Костомаров, здавна «усе, що мало в ній ознаки розумової праці і думки, виражалося не звичайною, повсякденною мовою, а богослужбово-церковною, слов'янською. Вона була для неї (Русі) мовою вченості і розумової праці» [11, 202].

Українські вчені розгорнули активну діяльність за збереження та вивчення слов'янської мови, укладаючи підручники з цього предмета. Серед них щонайперше виділяються такі: львівська «Азбука» (1574), віленська «Кграматыка славянского язика» (1586), «Адельфотес» (1591) – перша українська граматика, укладена А. Еласонським разом з учнями Львівської братської школи, «Грамматика словенська» (1596) Лаврентія Зизанія-Тустановського (II пол. XVI ст. – бл. 1633) і «Книга ку читанию и розумению письма славянского» (1596) Стефана Зизанія-Тустановського (бл. 1570 – до 1621), «Грамматіка Словенския» (1618) Мелетія (в миру – Максима Герасимовича) Смотрицького (бл. 1578–1633), «Лексикон Єловено-росский и имен толкование» (1627) П. Беринди та ін. В Академії слов'янської мови навчалися в основному за граматикою М. Смотрицького, яка, починаючи з 1619 р., кілька разів перевидавалася. Отже, КМА стала провідним ідеологічним центром, що успішно протистояв польсько-католицькому й московсько-візантійському ідеологічному наступу на українську культуру.

Найбільш ефективним засобом у боротьбі проти полонізації й російщення була рідна мова. Києво-Могилянська академія зробила вагомий внесок у формування національної літературної мови. Незважаючи на різні перешкоди, у тому числі відомий указ (1720) Петра I (1682–1725), що забороняв видання книг українською мовою, учені Києво-Могилянської академії продовжували удосконалювати її. Про це свідчить як навчальний процес в Академії, так і літературна спадщина письменників XVIII ст., що належали до кола Академії, – М. Довгалевського, Г. Конисського, М. Козачинського, Г. Сковороди та ін.

Складовою частиною навчального процесу вважалося заняття в бібліотеці. «Те, чого бракувало в колі наук Києво-Братської колегії, компенсувалося бібліотекою» [10, 107]. Тут знаходилися рукописи, видання класичних авторів, а також зарубіжних філософів Середньовіччя і Нового часу, з якими студенти легко могли ознайомитися завдяки опануванню іноземних мов.

Після закінчення перших чотирьох граматичних класів учні, відтепер уже студенти Академії, вивчали піїтику чи поетику (V клас). Поетика розглядалася як мистецтво складання віршів і вважалася захоплюючим і корисним заняттям. У класі поетики студентів ознайомлювали із загальними правилами віршування українською та латинською мовами. Викладачі поетики писали й читали свої курси латинською мовою. Найбільш ранній з них – «Liber artis poeticae anno Domini 1637» невідомого автора. Традиційно в цьому класі вивчалися близько 30 видів і жанрів поетичних добутків класичного і середньовічного стилів.

Завдяки знанню мов студенти опановували праці давньогрецьких і римських авторів (Гомера, Езопа, Арістотеля, Плавта, Ціцерона, Вергілія, Овідія), європейських учених епохи Відродження та Нового часу, зокрема польських і російських. Багато викладачів у своїх курсах поєднували біблійні й античні образи, християнські й дохристиянські уявлення, що характерно, наприклад, для К. Саковича і С. Косова. Дійшли також твори «Fons castalius» невідомого автора і «De arte poeticae libri anno Domini 1705» Ф. Прокоповича. Курс поетики сприяв збагаченню національної культури духовною спадщиною минулого і досягненнями зарубіжної філософії науки.

Особливо популярними в Академії були курси риторики (VI клас), які також читалися латинською мовою. Найбільш ранній з них – «Orator Mohileanus» (1635) Й. Кононовича-Горбацького. У класі завжди було найбільше студентів. Так, у 1738–1739 навчальному році тільки 52 студенти прийшли до класу філософії, значно менше, ніж до класу риторики. У 1764/1765 навчальному році у класі риторики було 278 студентів, тоді як у класі аналогії – 162, інфіми – 92, граматики – 127, синтаксими – 166, поетики – 157, філософії – 122, богослов'я – 55. У 1768/1769 навчальному році у класі риторики навчалося 306 студентів (для порівняння у класі аналогії – 161, інфіми – 130, граматики – 94, поетики – 128, філософії – 151) [15, 85].

Перші шість класів утворювали нижчу (I – IV класи) і середню конгрегації (V – VI класи), два наступні (VII – VIII класи) – вищу. VII клас був філософським класом (2–3 роки, він виділився в самостійний наприкінці XVII ст.), де основні розділи філософії (логіка, фізика, богослов'я) вивчалися за системою Арістотеля. Кожен професор готував свій курс латинською мовою, що давало змогу апелювати до виданих цією мовою творів Платона, Епіктета, Ціцерона. Під час вивчення філософії викладачі та студенти зверталися також до ідей Анаксагора, Демокріта, Епікура, до праць учених-гуманістів, натурфілософів, поглядів мислителів Нового часу. Найбільш відомими авторами філософських курсів були Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, В. Ясинський (пом. 1707), І. Кроковський (пом. 1718), С. Яворський, М. Козачинський, Г. Кониський, Ф. Прокопович та інші, багато з яких закінчили університети в Англії, Німеччині, Італії, Польщі, Чехії.

В останньому, VIII класі (2–4 роки), вивчалося богослов'я. Не випадково, з 1753 р. в Академії вводиться викладання староєврейської мови, її вивчення пояснювалося необхідністю дослідження християнських першоджерел, пов'язаних передусім з текстами Старого Завіту, потребами вдосконалення читання богословського курсу.

Богословські курси читали латиною викладачі, які раніше викладали курси поетики, риторики, філософії. Спочатку курси читалися 4 роки, потім 3. Під час їх викладання ознайомлювалися з теологічною системою Фоми Аквінського, а також вправлялися в духовному проповідництві (гомілетиці). Викладачі спиралися як на західні (Августина, Пелагія, Дуне Скота), так і на східні (Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Василія Великого, Іоанна Дамаскіна, Михаїла Пселла) філософсько-богословські системи. Цей процес характеризувався критичним підходом до теологічних джерел, що було

обумовлене наявністю в Україні різних впливів – католицизму, лютеранства, уніатства, кальвінізму, соцініанства, іудаїзму та ін. Тому думка В. Аскоченського про те, що «Академія була опорою в боротьбі з католицизмом, кувала ідейну зброю для боротьби з нею» [2, 109], є недостатньою, оскільки не враховує ту обставину, що Академія сприяла засвоєнню багатств інших культур.

Знайомство діячів КМА з філософією античного світу формувало у слухачів філософську культуру, створювало передумови для самостійних висновків. Тому до кінця XVIII ст. вітчизняна філософія розвивалася «в руслі західноєвропейських закономірностей генезису філософського мислення, хоч^ і не була позбавлена певної специфіки» [10, 398].

Після закінчення повного курсу навчання студенти Академії отримували атестати за підписом ректора чи префекта або завірені академічною печаткою. Цей документ мав загальне визнання в Європі.

Отже, Академія успішно реалізовувала свої принципи, її діячі прагнули надати студентам освіту західного типу, культурно поєднати Україну з Європою. Уся система підготовки в Академії була спрямована «на гармонійне формування особистості на основі принципів патріотизму і гуманізму. Людина в Академії цінувалася не за походженням чи багатством, а за освіченістю і здатністю до активної громадської діяльності».

Оскільки московські школи за рівнем освіти тоді значно поступалися київським, Синод вимагав, щоб, згідно з царським указом, з України до Росії щорічно направляли двох кращих професорів КМА і десять найздібніших у навчанні «персон». Серед останніх були такі обдаровані діячі Української церкви й культури, як Данило Туптало, Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Стефан Калиновський та ін. Збіднюючи в духовному відношенні Україну, ці «перелітні птахи» зросійщувалися й працювали на користь сусідньої держави. Навіть такий українофоб, як В. Белінський зазначав: «Узагалі історія цього закладу... (КМА - І.М.) тісно пов’язана з історією нашого російського просвітництва протягом майже півтора віку. Однією своєю стороною російське просвітництво і тепер ще пояснюється впливом Київської академії, бо всі наші великоруські духовні училища або засновані її учнями, або утверджені на дусі її вченості» [3, 152].

Але з II пол. XVIII ст. посилилася реакційна політика царату стосовно неросійських народів імперії. В Україні це проявлялося, зокрема, у забороні видавати книги і вести офіційне діловодство українською мовою.

Політика зросійщення йшла як від царського уряду, так і від вищої церковної ієрархії. Так, єпископ Чернігова (1657–1693) Лазар Баранович першим з українських ієрархів прагнув підпорядкувати українську церкву Москві, що реально здійснив митрополит Гедеон (Святополк) Четвертинський (1685–1690) у 1686 р. Особливо послуговувався Москві за часів І. Мазепи митрополит Варлаам Ясинський, що «було сумним свідоцтвом ступеня національної свідомості Ясинського» [4, 371]. Архієпископ (1731–1743), а потім митрополит Рафаїл Заборовський «ввів московські літургічні книги в Україні, виключивши всі інші» [4, 372]. Зросійщення КМА набуло нових обертів за

митрополитів Тимофія Щербицького, Арсенія Могилянського, Гавриїла Кременецького, коли вводиться викладання богослов'я російською мовою. Видаються заборони на викладання в Академії оригінальних філософських курсів, видання книг. Обмежувалося ведення діловодства і фактичне вживання української мови, яка відігравала виключно роль «сільського діалекту». Сприяв зросійщенню КМА митрополит Самуїл Мисливський, ректор Академії (1759–1768). Приїхавши до Києва, «він почав русифікацію Київських шкіл... Він вів кілька нових предметів з викладанням на російській мові, таких як, російська література, історія та мова. Він також наказав, щоб священики бігло говорили та писали по-російськи і щоб продовжували коректувати російську вимову у всіх літургійних відправах» [4, 373].

З 1784 р. викладачі повинні були читати лекції «с соблюдением выговора, который наблюдается в Великороссии», а також дотримуватися «российского правописания» під страхом, що, «если кто-нибудь из учителей в упущении сей должности примечен будет, об отрешении такого от учительской должности немедленно доносить его преосвященству [10, 106–107]. Через подібну кадрову політику церкви Академія втрачає роль провідної інституції. Спадкоємцем Єрофея Малицького, останнього Київського митрополита (1796–1799) українського походження, став русифікований румун Гавриїл Бодоні-Банулєско (1799–1803), який започаткував цілу низку іноземців на митрополитській кафедрі, що й зумовило закриття Академії (14.08.1817).

Це поклало край збалансованій освіті в Академії. Через брак коштів і тиск самодержавства КМА 14.08.1817 р. була закрита. На її базі, у приміщенні бурси, було відкрито суто церковні заклади – духовну семінарію і духовне училище. У 1819 р. у приміщеннях колишньої Могилянської академії засновано Імператорську духовну академію. Так замість старої загальноосвітньої гуманітарної вищої школи України постав вищий духовний заклад, який діяв до 1920 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович Д. Українська культура. – К.: Либідь, 1993. – 672 с.
2. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академией: В 2 ч. – К.: Унив. тип., 1856. – Ч. 1. – 370 с.
3. Белинский В.Г. Поли. собр. соч.: В 13 т. – М.: Изд. АН СССР, 1955. – Т. 8: Статьи и рецензии. 1843–1845. – 728с.
4. Блажейовський Д. Ієрархія Київської церкви (861–1996). – Львів: Каменяр, 1996. – 567 с.
5. Болховітінов Є., митр. Вибрані праці з історії Києва. – К.: Либідь-ІСА, 1995. – 488 с.
6. Боплан Г.Л де. Опис України / Пер. з фр., приміт. та передм. В. Костика. – Львів: НВП «Мета», 1998. – 180 с.
7. Булгаков М. История Киевской Академии. – СПб.: Тип. Жернакова, 1843. – 226 с.

8. Величко С. Літопис. Т. І / Пер. з книжн. укр. мови, вст. ст. і комент. В. Шевчука. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с.
9. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. – Вид. 4-е, доп. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 218 с.
10. Історія філософії на Україні: В 3 т. Т. 1 / В.М. Нічик, В.С. Горський, М.В. Попович та ін. – К.: Наук, думка, 1987. – 400 с.
11. Києво-Могилянська академія, кін. XVII – поч. XVIII ст.: Повсякденна історія: Зб. док. / Упоряд. О.Ф. Задорожна та ін. – К.: «КМ Акад.», 2005. – 530 с.
12. Сумцов Н.Ф. К истории южнорусской литературы XVII столетия. – Вып. 3: Иннокентий Гизель. – К.: Изд. ред. «Киевской старины», 1885. – 44 с.
13. Хижняк З.І. З історії Киево-Могилянскої академії XVII – XVIII столетия. – К.: Вид. дім «КМ Акад.», 2005. – 63 с.
14. Хижняк З. Киево-Могилянска академия. – К.: Вища шк., 1988. – 264 с.
15. Jablonovski A. Akademia Kijowsko-Mohilanska: Zarys historyczny na tle rozwoju ogolnego cywilizacij zachodniej na Rusi. – Krakow: Druk. W.Z. Anczyca I Spolni, 1899–1900. – 318 s.

РЕЗЮМЕ

И.И. Мозговая. Киево-Могилянская академия на пересечении культурных традиций.

В статье анализируется проблема соотношения западной («светской») и восточной («религиозной») традиций в культурно-образовательной деятельности Киево-Могилянской академии.

SUMMARY

I.I. Mozgova. Kiev-Mogila Academy on the Cross-roads of Cultural Traditions.

Correlation of the western (secular) and the eastern (religious) traditions in the cultural educational activity of Kiev-Mogila academy are analyzed in the article.

Р.М. Вербова
Львівський національний
університет імені Івана Франка

ФІЛОСОФІЯ ЯК ЗНАННЯ У ПЕРСОНАЛІЗМІ ОЛЕКСАНДРА КУЛЬЧИЦЬКОГО

У статті здійснений аналіз філософських засад персоналістської доктрини Олександра Кульчицького. Визначено роль і значення людини у структурі філософського знання. Окреслено персоналістське осмислення особливостей людського буття. Виокремлено проблему самоідентифікації українського персоналізму як модерного напряму європейської філософії.

Олександр Кульчицький – український мислитель-філософ, учений, педагог, який залишив багату філософсько-наукову спадщину. Його ім’я було

незаслужено викреслено з пам'яті українського народу і сьогодні мало кому відоме, хоча сам вчений був справжнім українським інтелігентом. Саме в його філософському доробку проблема людини, особистості, її духовний світ посідають центральне місце. Творчість О. Кульчицького, а особливо його візії стосовно особи і особистості, ще донедавна були невідомими для широкого українського загалу і тому потребують наукового дослідження. Цим і обґрунтовується актуальність теми даної статті.

У статті зосереджена увага як на виокремленні персоналістських ідей у філософії О. Кульчицького, так і на розгляді його постаті в українській філософській культурі як дослідника української філософії, антропології, характерології, етнопсихології. "Повернення" вченого в Україну відбулося кілька років тому завдяки сучасним філософам – І. Бичку, А. Карасю, А. Конверському, А. Лою. Перші наукові розвідки творчості О. Кульчицького – це, зокрема, збірник наукових праць "Українська душа" (1992 р., передмова В. Храмової), наукові повідомлення у збірнику "Філософсько-антропологічні читання" з нагоди 100-річчя від дня народження О. Кульчицького (1995 р.). Особливий інтерес становить праця вченого "Основи філософії і філософічних наук" (1949 рік), яка вперше видана за межами рідної землі і лише у 1995 р. прийшла до українського читача. Львівський вчений Анатолій Карась упорядкував матеріали рукопису цієї праці, здійснив наукову редакцію і у передмові фактично вперше ознайомив сучасного читача з філософською творчістю професора О. Кульчицького.

За межами України велику роботу щодо зібрання і вивчення наукової спадщини вченого здійснила доктор Бянка Єржабкова. Дослідником творчості О. Кульчицького є його учень Кирило Митрович, завдяки якому вийшла в світ 1985 року філософська й етнопсихологічна синтеза праць вченого під назвою "Український персоналізм".

Метою статті є розгляд та осмислення філософії як знання у персоналізмі О. Кульчицького, виявлення того нового, що вніс вчений в українську і європейську науку. Поставлена мета передбачає й зумовлює розв'язання таких дослідницьких завдань: з'ясувати дефініції персоналізму в філософії О. Кульчицького, виокремити оригінальні аспекти досліджень українського персоналіста, встановити роль, значення філософії особи О. Кульчицького для української філософії.

О. Кульчицький належить до тих осіб, персональність яких залишається духовним доробком для нащадків і кличе до діалогу й бесіди. Тим більше, що його філософська творчість розкривалася поза ідеологічним тоталітаризмом радянської України і водночас є органічно пов'язана з питаннями українського культурного виживання.

Філософські засади творчості О. Кульчицького складалися під впливом двох основних факторів: глибокого вивчення західноєвропейської культурної спадщини і перейнятості призначенням людини. У центрі його зацікавлень – проблеми філософської антропології в аспекті власне української духовно-культурної дійсності. Він прагнув тлумачити суть людської особи з

огляду на її походження, прагнення й самоствердження, що дає підстави кваліфікувати його погляди як український персоналізм [2, 17–18].

Основною засадою в концепції та й громадянської позиції вченого було переконання, що філософська думка є заглибленням і сукупністю тих суттєвих знань і вартостей, які необхідні для повного самоусвідомлення людини й цілої спільноти. До цих загальнолюдських цінностей долучається в його концепції низка специфічних українських чинників, які творять духовну структуру української людини з її спільними історичними рисами та її персональними спрямуваннями. В такій настанові знаходимо його стале наголошування вирішального значення персональної долі кожної людини та необхідності повного вияву сучасної української людини, що й має бути запорукою збереження й повного розквіту українського народу в колі європейських народів.

До теоретичних, філософських аспектів персоналістичної концепції належать основні праці й студії О. Кульчицького про психічну структуру людини. В основному він звертався щодо цього до німецьких психологів Штерна та Лерша. У філософській площині він використовує погляди М. Шелера й француза Е. Муньє. В них черпає він духовні підвалини й засади персонального вивершення самосвідомості людини. На перше місце тут висуваються стремління до розуміння основних вартостей – правди, добра, свободи, абсолютного буття, – які визначають відношення людини до світу, буття, історії та спілкування з іншими особами.

Світоглядні, теоретичні, методологічні засади О. Кульчицького формувалися під впливом структурної психології, праць А. Бергсона, М. Гартмана, Е. Муньє, М. Шеллера. Та головним джерелом його філософствування стали погляди І. Канта й Г. Сковороди, глибоке осмислення історії і культури України [3, 159].

В І. Канта він находить два основні принципи філософського думання: критичний раціоналізм та антропологічний підхід до всіх питань філософії. Критичний раціоналізм є історичним вивершенням грецької філософської традиції та модерного уточнення можливостей і меж розуму. Така концепція розуму є рівночасним збереженням чисто раціональних, категоричних вимог разом з критичним осмисленням практичних вимог відчуття основних вартостей: добра, краси, свободи. Ці вартості виокремлені І. Кантом у своїх “постулатах практичного розуму” та теорії оцінки, але вони сягають ретроспективних вимог інтелектуальної інтуїції – споглядання абсолютних ідей в концепції Сократа. В новітньому трактуванні цей комплекс критичного розуму можна сформулювати як поєднання розуму й серця – за Б. Паскалем, М. Шелером і українцем Г. Сковородою – на що часто покликається О. Кульчицький. Найважливіше, що в І. Канта, така концепція вивершується в пізнавальній та моральній автономії людини, а така концепція є основою персонального та суспільного життя нашої доби, в противагу до тоталітарних, колективістських, ідеологічних спрощень суті людини, проти яких загалом та в донедавному українському контексті, боровся професор О. Кульчицький.

Антропологічний підхід І. Канта, тобто вимога виходити в розгляді філософських проблем з структурних даних людини та структурних пов'язань людини з історичним та космічним довкіллям, дала йому підставу до структурного аналізу нашарувань та ієрархічної побудови можливостей і прагнень людини. Такий підхід суголосний з німецькою структурною психологією та з структурною метафізикою Гартмана. Вершиною такої структурної схеми людини й буття взагалі є духовна сфера буття й вартостей, в площині якої вирішується доля людини й спільноти людей.

До основної філософської концепції людини О. Кульчицький долучив аналіз українських етнопсихологічних та історично-культурних складників, що й вело його до розуміння специфіки української культурної традиції та до плекання традиційних українських вартостей в боротьбі за збереження української людини та української духової спільноти. Ці складники знаходив він у дуже оригінальному аналізі етнопсихологічних умовин створення української духовності, починаючи від географічних умов, через соматичні стимули, історичні політичні й культурні умови, в яких формувалась українська душа. Ці досліди з'ясовує він у студіях поглядів Г. Сковороди, І. Франка, Т. Шевченка, як віддзеркалення свідомости й сумління українського народу в самоідентифікації у сучасну добу [3, 8].

Наводячи різні визначення філософії (Платона, Арістотеля, Канта, Гегеля, Вундта, Віндельбанда, Шеллера), О. Кульчицький розглядав її як світоглядне універсальне знання, спрямоване на осягнення загальності і сутності буття. Мету філософського мислення він убачав в охопленні позаявищної суті світу, що постає із прагнення виявити під зовнішньою маскою природи приховану внутрішню єдність світу й душі. Філософія має багато спільного з науковим характером розумової творчості, але вирізняється предметом і способом здобуття своїх знань, є не наукою, а знанням, філософія є найглибшим і найширшим знанням, покликаним пізнати узагальнення всього, тоді як основною властивістю окремих наук постає спеціалізація, чітке розмежування ділянок дійсності та груп явищ, які та чи інша наука досліджує. Як знання, спрямоване "на щось", а не знання "про щось", філософія є іншою формою знання, яка рівнозначна окремим наукам, певною мірою відповідає їм усім загалом, але водночас й протистоїть їм. Не може бути філософія строгою наукою ще й тому, що цінується не за висновки та твердження, а за прагнення до загального пізнання, інтелектуального змісту, що поєднується з дійсністю як істинним покликанням людини, де не існує "єдино правильної теорії", котра б прагнула встановити істину в останній інстанції [5, 160]. Головним тут постає не просто досягнення істини, а утвердження правди як ідеалу внутрішнього універсалізму людства на противагу холодному космосові. З точки зору О. Кульчицького, філософія є світоглядним універсальним знанням, спрямованим на тотальність і сутність буття, "вартістним шляхом і способом життя". В контексті такого розуміння філософії філософські знання поділяються на онтологію, гносеологію, аксіологію та філософську антропологію, яким передує логіка й психологія.

Вчений класичного типу, О. Кульчицький вважає логіку й психологію підґрунтям для становлення й перетворення світогляду, підвалиною для формування людської особистості. Вбачаючи за сухими логічними формами живий пульс духовності, особливу увагу він приділяв дисципліні думки, наголошував складність І неоднозначність гносеологічної проблематики суб'єкт-об'єктних відношень у зіставленні логічних процесів, активну природу мислення. В самому мисленні вирізняв зміст та акт мислення, де перший вивчає логіка, а другий – психологія, котра досліджує те, "як людина думає". У психології спирався на ідеї та понятійно-категорійний апарат, вироблені німецькими психологами середини XX ст. Водночас О. Кульчицький окреслив своє розуміння характеру психічного життя, психічних явищ і психічних цілей як єдності свідомого й підсвідомого, природи свідомості та її відмінності від психічних діянь. На його думку, свідомість відрізняється від психічного тим, що вона проходить через самоусвідомлення, нагромадження психічних явищ навколо "Я" [3, 161].

О. Кульчицький пропонує, розглянути українську людину в її соматичних даностях, наскільки вони мають зв'язок із психічними особливостями (маємо на думці в першій мірі расові чинники) – в її конкретному географічному просторі, у виповненому історичними подіями часі її історичного бування, в притаманних для неї формах суспільного життя, в її культурному бутті, – беручи одночасно до уваги не тільки впливи всіх цих оформлюючих чинників на свідоме психічне життя й свідому психіку українця, але, згідно з розвитком сучасної доглибинної психології, втягаючи в коло міркувань ще й несвідому, так звану "глибинну" психіку української людини.

Геопсихічний чинник формування психіки українського народу є, отже, як бачимо, одним тільки із багатьох в генезі української душі. Його вплив можна оцінювати, як вважав вчений, тільки синтезувавши і всі найможливіші чинники. Іншими словами, у своїй роботі "Геопсихічний аспект в характерології української людини" Кульчицький розглядає не фактичні, витворені геопсихічними впливами прикметності української душі, а напрямок і спосіб дії геопсихічних впливів на українську душу. Варто зазначити також і те, що хронологічні рамці студій обмежені 1917 р.

Тому і досвід періоду національного піднесення і падіння України став для О. Кульчицького світом його внутрішнього переживання й осмислення шляхів самоздійснення людини. Потреби самоздійснення оголилися передусім у тому що традицією української рефлексії називалося спонукою самопізнання. Від сковородинського "пізнай себе", шевченківського "якби ви вчились так як треба, то й мудрість би була своя" – до осуду Миколою Хвильовим та Євгеном Маланюком облуди "малоросійства" – все це був пунктир духовно-практичного освоєння людського призначення в умовах української дійсності. Нервом цієї ж дійсності стало усвідомлення того, що її розгортання відбувається у саме замкненому колі провінційності, колі з якого вилучена можливість як тика, як онтологічний фактор буття взагалі й життя людини зокрема. Склалася ситуація, в якій бути українською людиною означало втрату можливості повної й вичерпної самореалізації [2, 18].

О. Кульчицький добре розумів безперспективність втрати людиною можливостей свого природного самоздійснення і серцем сприйняв дух гідності й національної гордості. Крізь усю відому його творчість проходить занепокоєння причинами української політичної поразки і вболівання за майбутнє звичайної людини, народженої у світі такою, якою вона є. Для нього почуття національної гордості – „корінь і основа всього", що визначає можливості особи здійснитися, будучи собою.

Осягаючи людину та її долю, професор О. Кульчицький нагадує нам пересторогу Г. Сковороди: "Хочеш ти царем бути? Май серце царське", і запитує у праці "Мойсей як проблема взаємин народу й просвітництва": "Чи мати серце царське лежить у спроможностях української вдачі – української душі? – ось чергове питання Вашим сумлінням ..." [3, 54].

Таким чином, О. Кульчицький викристалізовує інтелектуальну потребу окреслення не просто природи національної гордості чи української вдачі, а іманентну для людського поступу проблеми самобутності й тотожності особи, здатної до творення позитивної новизни. Іманентність полягає в тому, що поступ людства відбувається інтелектуальними засобами самопізнання, в основі якого з'являється проблема тотожності. Остання виникає через принаявність часово-просторового контексту життя і пов'язана з несенням особою відповідальності за дію.

На думку О. Кульчицького, "здатність відповідати за дію залежить передусім від двох причин: наявності самосвідомого народу як умови розумової рефлексії для особи і від рівня самопізнання особою свого "Я", виявлення власного самобуття" [3, 52].

Характерно, що проблеми, які досліджує О. Кульчицький та методологія дослідження, були спільними для всієї європейської філософії XX століття. Особливого звучання вони набули в екзистенціалізмі та персоналізмі. Наприклад, Е. Муньє говорить, що "особа реалізується, пізнається у дії" [4, 145]. Акцентування на потребі української тотожності і самовиявлення української душі було лише окресленим фрагментом європейського інтелектуального дискурсу проблеми кризи тотожності особи і неприйняття уніфікуючої однаковості людей у теорії і практиці XX століття. Засторогу перед такою тоталітарною практикою знаходимо у творчості Д. Джойса та Ф. Кафки, а в Україні – у М. Куліша, М. Хвильового.

Природа особи цікавила О. Кульчицького як з погляду універсальності, так і з погляду унікальності. Засади універсальності він завбачив у природі існування вартостей, а унікальність тлумачив крізь призму сковородинівського самопізнання і покликання особи, яка існує в реальності лише для неї притаманних можливостей.

Він, як і Ю. Шевельов, міг би сказати, що "ми можемо бути сильні тільки вмінням включити себе у світ... І повести його за собою. Це робить тільки Ідея. Ідея виростає із схрещення традиції і самобутності з добою і простором" [5, 21].

У поєднанні персональної потреби самотворення з політичним змістом виникає трагічна суперечність епохи в цілому і, зокрема, української дійсності. Йшлося, власне, про умови збереження природного українського самобуття з

принаявними в ньому мовою, естетикою, культурою, моделлю бачення тощо. О. Кульчицький у своїй творчості послідовно навернений до осмислення буття саме "української людини". Це осмислення він здійснює у контексті сучасної європейської історіософії особи і найбільше наближається до персоналістського напрямку. Він, зокрема, пише, що остаточне визначення сучасного "персоналізму", як напрямку філософії, неможливе, бо, як правильно твердить Е. Муньє, „немає одного одноцільного напрямку персоналізму – існують тільки доволі різні "персоналізми" різних мисленників... . Їхньою спільною рисою є зосередженість уваги на дослідженні "людської особи" [4, 38].

Це дозволяє трактувати філософську спадщину Олександра Кульчицького як український персоналізм. Молодший колега і дослідник творчості О. Кульчицького професор К. Митрович ідентифікує доробок вченого, його концепцію – як персоналізм.

Як зазначає у вступній статті до збірника "Олександер Кульчицький. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза" К. Митрович, "свої персоналістські світоглядні засади О. Кульчицький активно зреалізовував у громадсько-суспільній праці і всюди, й завжди робив передусім основну, муравлину працю, причиняючись як до концептування дії так і до виконання" [3, 43]. Тут він теж ставив до послуг свою надзвичайну здатність до нав'язування контактів, до приєднування співробітників та прихильних сил. Це запам'ятали напевно студентські круги з Університету, це знають молодечі організації, з цього користали Університет, українські церковні установи й політичні інституції. В українських, німецьких, французьких колах, Олександр Кульчицький був відомий як українська людина, що мобілізувала сили для українських справ в діаспорі та на Україні. Одним із таких світлих прикладів мобілізації нам прихильних сил може бути акція за визволення Блаженнішого Патріарха Йосифа, акція, якої амбасадором він був в першій мірі: сотні підписів академіків, професорів, послів, сенаторів та визначних діячів Франції і Німеччини зібрано завдяки його зв'язкам і особистим відвідинам в 1961-62 роках. Подібно можна б навести акції в користь Університету, Української Національної Ради та інших студійних чи релігійних імпрез і починів, де він з посвятою талану й часу виказався успішним та цінним партнером чужинецьких чинників з українського боку. А про ініціативи й творчий вклад в українське життя вже й годі було б вдаватись до вичислювання. А при цій левиній долі в подібних акціях, він завжди бажав залишитись одним із тих, які були причетні до справ, бо залежало йому на тому, щоб громада була цілістю свідомих особистостей і носила ознаку зрілої громади: „особи осіб, – як він любив казати, – а не виїмкових і епізодичних подвигів" [3, 7].

В цьому він продовжував традицію історичних постатей новітнього становлення української національної спільноти й недаром так радо в цих постатях шукав скупчення, кристалізацію української культури, української специфіки, яку він досліджував в своїх етно-психічних фахових дослідах не поминаючи теж недоліків, які виявлялись у цьому відношенні.

Культуроморфні чинники формування психічного життя української людини О. Кульчицький виводив із "європейського культурного кола", сфери

західної духовності як “межового” й перехідного розташування між європейським Заходом та азійським Сходом. У виявленні глибинно-психічних чинників формування психіки української людини О. Кульчицький спирався на ідеї комплексів і персонального підсвідомого Фройда та Адлера й психологію “колективного підсвідомого” Юнга з її теорією архетипів. Він доходив висновку, що для психіки кожного поневоленого народу, яким був і український народ, властивий “комплекс меншовартості”[5, 35]. Стосовно української спільноти він проявляється як компроміс кривди, пробуджуючи тенденцію до “надолуження”, “надкомпенсації” або до етично-ідилічного мрійництва з його вірою у прихід “романтичного царства правди”, братерства та ін. Вказуючи на негативний вплив шарів підсвідомого з боку персонального комплексу “меншовартості”, який порушує рівновагу індивідуального й збірного життя, О. Кульчицький звертає увагу на позитивні прояви колективного підсвідомого, успадкованих тривалих слідів надперсональних складових, повторюваних слідів (переживань) людських спільнот і реальних груп. Стосовно психіки українського народу – це надзвичайні насичення “духом землі”, злеліяних в переживаннях і досвіді хліборобських архетипів (добра Земля, Деметра, Мати Природа). В цілому, доходить висновку О. Кульчицький, український тип характеру з його розвинутою сферою почуття, серця, зверненням на себе функцій переживання й бачення (волі) належить до кордоцентричного персоналізму, націленого на життя особи не у світ, а у власне єство. Цей тип має бути збереженим, але доповненим вольовою поведінкою особи. Роль українців у подоланні кризи сучасної культури полягає в тому, що, пізно ступивши на арену світової історії, вони мають можливість поєднати найкращі духовні засади й тенденції західної духовності з азіатського споглядальністю й настановою на внутрішню самість людини.

Отже, Олександр Кульчицький своєю персоналістською концепцією людини, своєю прив’язаністю до специфіки української культури, своїм культом свідомої особистої та спільної дії, залишається прикладом ролі українського інтелігента, ширше – української інтелігентної людини, в нашому сучасному суспільному житті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко В. Творча спадщина Олександра Кульчицького в українській філософській думці. Автореферат на здобуття ступеня кандидата філософських наук – Київ: Київський університет імені Тараса Шевченка, 1998. – 17 с.
2. Карась А. Олександер Кульчицький: до питання про український персоналізм//Філософія. Історія культури. Освіта: Доповнення і повідомлення III Міжнародного конгресу україністів. – Х.: Око, 1996. – 408 с.
3. Кульчицький О. Український персоналізм. Філософська і етнопсихологічна синтеза. – Мюнхен – Париж, 1985. – 192с.
4. Муньє Э. Манифест персонализма: Пер. с французкого. – М.: Республика, 1999. – 559 с.

5. Огородник І.В. Русин М.Ю. Українська філософія в іменах: Навчальний посібник/ За ред. М.Ф. Тарасенка. – К.: Либідь, 1997. – 328 с.

РЕЗЮМЕ

Р.М. Вербова. Философия как знание в персонализме Александра Кульчицкого

В статье осуществлен анализ философских основ персоналистской доктрины Александра Кульчицкого. Определены роль и значение человека в структуре философского знания. Очерчено персоналистическое осмысление особенностей человеческого бытия. Выделена проблема самоидентификации украинского персонализма как модерного направления европейской философии

SUMMARY

R. M. Verbova. Philosophy as Knowledge in Personalism of Oleksandr Kulchitskiy

It have been realized the analysis of the philosophical principles of personalistic doctrine Oleksandr Kulchytskyi. It is offer the role and meaning human at the structure of philosophical knowledge. The personalistic comprehension generosities of the human being are outline. It has been separates the problem of selfidentity of the Ukrainian personalism as modern direction of European philosophy.

ЗМІСТ

Ратников В.С.	Феномен сложности как предмет философско-методологического осмысления (о сложности нанотехнологии)……..... 3
Цикин В.А.	Проблема будущего цивилизации: мировоззренческие ориентиры……...……12
Кондратенко С.В.	Наукоємні технології – детермінуючий чинник становлення планетарної цивілізації.…… 21
Наумкина Е.А.	От информационного общества к обществу знаний: образовательный аспект……..... 30
Буканова О.В.	Вплив переходу від постіндустріального суспільства до інформаційного та наносуспільства на світоглядні орієнтації сучасного українця…… 37
Литвин О.О.	Вплив нанонаук та нанотехнологій на тенденції розвитку суспільства ризику……... 44
Кочубей Н.В.	Становление этоса постнеклассической науки……. 50
Карпенко В.Є.	Гіпотетичне майбутнє універсального штучного інтелекту…… 57
Голуб Е.С.	Интернет и формирование информационной основы учебного процесса…… 64
Ведмедєв М.М.	Інформаційні технології і проблема трансляції знання……..…71
Савостьянова М.В.	Криза ціннісно-смислового змісту науки як осередок кризи сучасної культури……..... 77
Теліженко Л.В.	Особливості постнекласичної моделі цілісної людини……85
Лебідь А.Є.	Проблема ментальності середньовічної людини (структуризація образу думок та стереотипу поведінки)……..……94
Лесникова І.В.	Людино вимірність категорії «діяльність»……...… 98
Кравченко Т.А.	Проблема соотношения сознательного и бессознательного в работах З. Фрейда……..…... 107
Барвінський А.О.	Демографічні процеси: Україна і світ, порівняльний аналіз……... 115
Рубан О.В.	Прояви маскулінності та фемінності в сучасному українському суспільстві……...123
Зуєв А.В.	Феномен залучення до масової культури……. 129
Скакун І.О.	Антропоцентричні аспекти в давньосхідній та античній філософській думці……..…135
Недюрмагомедов Г.Г.	Формирование системы экологических знаний старшеклассников в свете концепции устойчивого развития цивилизации……....143

Пустовойт В.І.	Вчення про ноосферу як започаткування методологічних засад становлення планетарної цивілізації…… 152
Пустовит С.В.	Биоэтика как особый тип пострационального кентаврового знания…….. 158
Пантелеева И.А.	Психологические категории как составляющие пессимистической интерпретации дискурсов……..164
Золотарьова Т.В.	Дефект як дисипативна система……....172
Бейлін М.В.	Цілераціональна діяльність і прийняття рішень….. 179
Качуровський М.О.	Пора згадати пораду А.Дістервега..... 185
Триняк М.В.	Виклики лінгвістичної глобалізації у площині діалогічної педагогіки: філософсько-освітній аспект……..…… 189
Гончаренко О.А.	Епістемологічний потенціал психоаналітичного підходу Степана Балея до осмислення літературних творів…….196
Артюх В.О.	Про деякі історіософські ідеї Миколи Шлемкевича: спроба екзистенціальної інтерпретації……..…203
Мозгова І.І.	Києво-Могилянська академія на перетині культурних традицій……..214
Вербова Р.М.	Філософія як знання у персоналізмі Олександра Кульчицького……..…223

Наукове видання

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
ім. А.С. Макаренка

Філософські науки

Збірник наукових праць

Суми. СумДПУ, 2009

Відповідальний за випуск В.В. Бугаєнко
Комп'ютерний набір та верстка Т.О. Кравченко

Здано до складання . Підписано до друку .
Формат 60х84/16. Гарн. Times. Папір офсет. Друк ризогр.
Умовн. друк. арк. 13,3. Обл.-вид. арк. 17,2. Тираж прим. Вид. 3.

СумДПУ ім. А.С. Макаренка
40002, Суми, вул. Роменська 87

Свідоцтво
про внесення до державного реєстру видавців України:
серія ДК № 231 від 02.11.2000.